МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

В. М. Іванов, О. В. Іванова

ЮРИДИЧНА КОНФЛІКТОЛОГІЯ

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

Київ 2004

ББК 88.4я73
І-20

Рецензенти: *В. Д. Бабкін*, д-р юрид. наук, проф., академік УАПН
В. С. Медведєв, д-р психол. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 3 від 30.03.04)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист № 14/18.2-753 від 13.04.04)

Іванов В. М.

І-20 Юридична конфліктологія : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. М. Іванов, О. В. Іванова. — К. : МАУП, 2004. — 224 с.: іл. — Бібліогр. : с. 214–220.

ISBN 966-608-491-0

У навчальному посібнику висвітлюються методологічні засади конфліктологічної науки та її галузі — юридичної конфліктології, розглядаються поняття, структура, динамічні характеристики правового конфлікту, досліджуються основні види юридичних спорів, способи їх попередження та вирішення, розкриваються психологічні засади доцільної поведінки юриста в конфліктологічних ситуаціях.

Матеріал подано відповідно до курсу "Юридична конфліктологія", розробленого на кафедрі історії та теорії держави і права імені князя Володимира Великого Міжрегіональної Академії управління персоналом.

Для студентів вищих навчальних закладів, аспірантів, викладачів, а також для широкого кола читачів, які цікавляться питаннями конфліктології.

ББК 88.4я73

© В. М. Іванов, О. В. Іванова, 2004
© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2004

ISBN 966-608-491-0

ПЕРЕДМОВА

Українське суспільство рухається нині шляхом складних і болючих перетворень, мета яких — ринок і демократія. По суті, ці категорії являють собою єдність конфлікту й консенсусу, узгодження й протиборства інтересів у різних сферах економічних і суспільно-політичних відносин, які, наголосимо, мають розвиватися за правилами. Лише за такої умови виграє кожна із сторін, кожен учасник суспільних відносин. Тож не випадково до проблем виникнення, перебігу й ефективного вирішення конфліктів звертаються не тільки конфліктологи, соціологи й психологи, а й політики, управлінці, юристи, педагоги, соціальні працівники та інші фахівці, які працюють з людьми.

Традиційно конфліктологія розглядала конфлікти з позиції уникнення деструктивних соціальних явищ та їх наслідків, негативних станів конфліктної взаємодії. Але конфлікт може мати й творчий потенціал вирішення складних соціальних і життєвих ситуацій. Тому постійно зростає актуальність розробки фундаментальних наукових засад вивчення конфліктів, напрацювання та вдосконалення правил конфліктної взаємодії у багатоманітних сферах суспільного життя. Усе це спричинило подальший розвиток конфліктології як науки про протистояння різних соціальних верств, груп, організацій, індивідів.

Чимало соціальних конфліктів характеризуються наявністю тих чи інших юридичних аспектів, часто спричиняються юридичними ситуаціями, а потім і вирішується юридичними засобами. Судові та правоохоронні органи, зрештою, всі фахівці-юристи основну частину своєї діяльності приділяють з'ясуванню, розслідуванню, розгляду, попередженню та вирішенню конфліктів. По суті, юридична діяльність починається там, де виникають конфлікти. Тому важливим завданням юриспруденції є вивчення причин і внутрішніх механізмів конфліктів, які відбуваються у правовому полі, шляхів запобігання їм, засобів і процедур їх цивілізованого врегулювання й вирішення. Отже, цілком назріла потреба у розробці нового напряму в науці та нової навчальної дисципліни, яка на основі синтезу положень соціології, психології та правознавства вивчала б теорію та практику юридичних конфліктів.

Один із перших кроків в Україні у цьому напрямку — пропонований навчальний посібник, створений відповідно до розробленої на кафедрі історії та теорії держави і права Інституту права ім. кн. Володимира Великого Міжрегіональної Академії управління персоналом навчальної програми курсу "Юридична конфліктологія".

Автори ставили перед собою завдання допомогти майбутнім юристам у вивченні юридичного конфлікту як соціального феномену, розглянути основні види юридичних спорів, шляхи та способи їх розв'язання, в розкритті психологічних засад доцільної поведінки юриста в конфліктних ситуаціях.

У першому розділі посібника розглянуто методологічні основи конфліктологічної науки та її нової галузі — юридичної конфліктології, зокрема, ранні та загальнонаукові погляди на конфлікти, філософсько-соціологічні та психологічні концепції конфлікту. Аналізується нинішній стан і розвиток загальної та юридичної конфліктології на пострадянському просторі та в Україні. Розкривається зміст предмета юридичної конфліктології, її функції та основні завдання.

Другий розділ присвячено аналізові поняття, структури та динамічних характеристик юридичного конфлікту.

У третьому розділі розглянуто типологію юридичного конфлікту. Подається характеристика екологічних (еколого-правових), міжнародних (міжнародно-правових), державно-правових, адміністративно-правових, кримінальних та кримінально-процесуальних, трудових і сімейних конфліктів.

Четвертий розділ містить матеріали з проблеми попередження та вирішення конфліктів. Тут розглядається процес управління конфліктами, подається характеристика неформальних та формалізованих способів вирішення спорів. У цьому розділі також аналізуються можливості застосування юридичних (міжнародно-правових, конституційних, судових, адміністративних) та квазіюридичних (неформальний арбітраж, медіація та ін.) процедур у розв'язанні правових конфліктів.

У п'ятому розділі розглядаються психологічні засади раціональної поведінки юриста в конфліктних ситуаціях. Аналізуються індивідуально-психологічні особливості поведінки під час конфлікту. Охарактеризовано основні моделі та стилі поведінки в конфліктних ситуаціях, соціально-психологічні механізми взаємодії сторін конфлікту.

Навчальний посібник розрахований на студентів та аспірантів юридичних навчальних закладів. Він стане в пригоді викладачам, юристам-практикам, усім, хто цікавиться проблематикою конфліктології.

Автори висловлюють щиру вдячність усім, хто долучився до видання цього навчального посібника.

Розділ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЮРИДИЧНОЇ КОНФЛІКТОЛОГІЇ

1.1. Ранні та загальнонаукові погляди на конфлікти

Людство завжди жило й розвивалось у суперництві й боротьбі. Мабуть, тому віковічною його мрією було створення справедливого суспільства, де не буде ані воєн, ані конфліктів. Здавалося, досягти цього просто — треба лише перемогти ворогів, створити раціональні закони й знайти мудрих правителів. Проте конфлікти продовжували існувати в соціумі, поглинаючи дедалі більше людських зусиль. Класичний приклад трагічних наслідків конфлікту — біблійний сюжет про вбивство Каїном Авеля. У грецькій міфології конфлікт персоніфіковано в образі богині Еріди, яка першою кинула в людську спільноту "яблуко розбрату" і цим викликала незгоду, суперечки, битви. Через те її не люблять люди. Але вона й прислужилася їм, бо породила працю, змушуючи людей змагатися в досягненні кращих результатів. Отже, конфлікти — це не лише негативне явище, а й таке, що за певних обставин може нести конструктивність і позитив.

У пам'ятках права, художній творчості й мистецтві *стародавніх часів* [22, с. 14–63; 71, с. 22–60; 123, с. 8–43] розглядаються способи розв'язання конфліктів та шляхи їх попередження. Вже в найдавніших правових актах (закони Ману, Хаммурабі та ін.) спостерігаємо дві тенденції: з одного боку, спроба запобігати конфліктам, з іншого — справедливо вирішувати їх із застосуванням юридичних процедур.

Століттями кращі уми людства намагалися аналізувати природу конфлікту, створювали теоретичні моделі безконфліктного суспільства і навіть прагнули втілити їх у життя. Один із перших видатних китайських мислителів Конфуцій пов'язував виникнення конфліктів з нерівністю людей, порушеннями моральності та справедливості. Запобіганню конфліктів, на його погляд, мав би слугувати широкий комплекс морально-етичних норм і правил поведінки. Неосвіченість і невихованість призводять до порушень у людських взаєминах. "Не роби людям того, чого не бажаєш собі, і тоді у державі й сім'ї не відчуватимуть до тебе ворожнечі", — заповідав мудрець.

Мислителі античного світу також зверталися до пояснення причин і наслідків конфліктів. Відомі ідеї Геракліта про конфлікти та боротьбу як основу всіх речей, незаперечну умову суспільного життя. Аналізуючи воєнну форму конфлікту, він удається до оцінки її соціальних наслідків: "Війна — батько усього і цар усього. Одним вона визначила бути багатими, іншим — простими людьми, одних зробила рабами, інших — вільними". Не лише люди, а й боги і всесвіт існують у суперечностях та боротьбі, які є джерелом виникнення усього нового у світі.

Сократ говорив про необхідність правомірними ненасильницькими засобами уникати несправедливих рішень органів влади. Запобіганню соціального протистояння мала слугувати вперше сформована ним в історії європейської політичної та правової думки концепція договірних відносин між державою та її громадянами.

У проекті ідеальної держави Платона, де жорстко регламентувалися всі аспекти життя й діяльності людини, не залишалося місця соціальним суперечностям. Юридичні конфлікти мали вирішувати суди, яким він приділяє значну увагу. За його влучним висловом, "кожна держава перестає бути державою, якщо суди в ній не влаштовано належним чином".

Аристотель джерелами конфліктів вважав нерівність людей, домінування несправедливого начала над справедливим, надмірне вивищення одних та приниження інших, а також негативні людські

якості (нахабність, страх, зневагу тощо). Основна причина політичних конфліктів, за Аристотелем, — бажання державних діячів піклуватися передусім про себе, а вже потім про потреби держави та підданих. Саме звідси виникає тиранія й інші хибні державні форми. Основою ж позитивних форм державного устрою є дотримання міри у розподілі благ та почестей, особливо щодо порядку призначення на державні посади.

Класичним прикладом використання юридичних способів попередження та вирішення конфліктів є застосування приватноправової регуляції у Стародавньому Римі. Так, актуальними для сьогодення є чітко сформульовані римськими юристами вимоги щодо запобігання спорам у зобов'язальному праві: а) дотримання волі й волевиявлення сторін; б) угода є право, якщо вона у межах закону.

Спроби осмислення суспільно-політичних конфліктів знаходимо у пам'ятках *Київської Русі* [22, с. 77–78; 71, с. 161–166; 123, с. 51–57]. Так, митрополит Іларіон у "Слові про закон і благодать" протиставляє епоху Старого Заповіту, коли відносини між людьми будувалися на принципах безмежного підкорення й рабства, що спричиняло суспільну напругу, й епоху Нового Заповіту, де не існує соціальних суперечностей, панують свобода, істина й благодать. Нестор-літописець, автор "Повісті минулих літ", рішуче засуджує конфлікти міжусобиці, що ослаблювали державу. Володимир Мономах у листі до князя Олега Святославича, відомому під назвою "Повчання", значну увагу приділяє усуненню протиріч між багатими й бідними, наполягає на необхідності піклуватися про бідних і слабких, поважати старших і менших. Засудження феодальних війн, поради князеві, як урівноважити владу, запобігти несправедливості, конфліктам містить "Слово" і "Моління" Даниїла Заточника.

Прогресивні для свого часу норми врегулювання та вирішення конфліктів встановлювало давньоруське право [40, с. 48–56]. Так, вже у першій редакції Руської правди (Правді Ярослава) зазначається, що особа, яка зламала чужий спис або щит, зіпсувала одяг, зобов'язана була відшкодувати вартість речі. Руська правда особливу увагу приділяє добросовісному набуттю речі та добросовісному користуванню речами, встановлює особистісну й майнову відповідальність за невиконання зобов'язань. Коли продавець продавав чужу річ, то договір вважався недійсним. Річ переходила до власника, а покупець подавав позов на продавця про відшкодування збитків. Аби

уникнути повстань, давньоруське право певною мірою захищало від свавілля феодалів та купців окремі інтереси простого люду. Наприклад, у період особливого загострення соціальних відносин на початку XII ст. для умиротворення країни Володимир Мономах законодавчо обмежив лихварські проценти (рези).

Для давньоруського судового процесу характерною була активна участь у ньому сторін конфлікту: особи, яка скоїла злочин, і потерпілої особи. Роль суду полягала здебільшого у посередництві між позивачем та відповідачем. Це свідчить про важливе значення у вирішенні конфлікту волевиявлення потерпілої сторони та можливість компромісу з винними особами, які б "загладили" вину.

Під значним впливом християнства розвивалися конфліктологічні погляди в період *середньовіччя* [22, с. 64–76; 71, с. 61–73; 123, с. 41–44]. За вченням Аврелія Августина, єпископа м. Гіппона, що в Північній Африці, людська й божественна історія, яка є водночас протилежною і неподільною, являє собою вічну битву двох царств — Божого й земного. Несправедливий і конфліктогенний сталий порядок Августин вважав "природним", оскільки він є наслідком гріха і кари Божої. Але цей порядок є тимчасовим, бо має існувати до другого пришестя Христа. Отже, розв'язання соціальних протиріч і конфліктів, встановлення справедливості пов'язувалося з утвердженням "Царства Небесного".

З позицій утілення божественної справедливості, розглядаючи питання церкви й держави, влади і суспільства, істини й справедливості, вирішує конфліктологічні проблеми домініканський монах, засновник теологічної теорії походження держави Тома Аквінський. Ця вічна справедливість, де не існує соціальних конфліктів, може утвердитися не завдяки світській владі, а завдяки владі церкви, що є вірною заповітам Бога. Дарунком Божої милості є Божественний закон, який спрямовує людей до добра.

У добу *Відродження* та *Просвітництва* конфліктологічні проблеми набувають здебільшого "земного" розуміння [22, с. 90–183; 71, с. 74–103; 123, с. 63–99].

Для західноєвропейської політико-правової думки характерне засудження соціального безладдя та кровопролиття як "пережитку варварської епохи". На засадах віри в розум, силу та гармонію людини обґрунтовується здатність людей долати соціальні конфлікти.

Італійський політичний діяч і письменник Н. Макіавеллі відходить від розуміння політичної влади як божественного недоторкан-

ного інституту, розглядаючи її як своєрідний конфлікт — боротьбу соціальних сил. На його думку, політична боротьба, в якій використовуються жорстокі, несправедливі й незаконні методи, не завжди є моральною. Мало того, саме аморальність при вмілому використанні допомагає досягти мети в політиці. За умови загрози державі він радить правителеві нехтувати моральні засади, застосовувати насилля, уподібнюватися левові та лисиці. Такий спосіб поведінки у політичному конфлікті дістав назву макіавеллізму.

Конфліктна суть суспільних відносин розкривається у державно-правових ученнях про природне право та суспільний договір. Так, на думку англійського філософа Т. Гоббса, природним станом є безперервна боротьба людей між собою, "війна всіх проти всіх". Отже, природна рівність людей за Гоббсом не є благом чи ідеалом, рівність — це джерело конфліктів. Лише суспільний договір, визнання людьми влади держави над собою покладає край цьому небезпечному стану.

Ідеї гармонізації суспільного життя, подолання соціальних суперечностей і конфліктів через удосконалення державно-правових механізмів сповідували українські просвітники Г. Сковорода, С. Яворський, Ф. Прокопович, М. Козачинський, С. Десницький, Я. Козельський. Так, суспільно-політичний ідеал Г. Сковороди — Русь у формі "духовної республіки", де панували б рівність і справедливість.

Поштовхом до створення конфліктології як окремої галузі знань стало вчення Ч. Дарвіна про біологічну еволюцію, на ґрунті якого виник так званий соціальний дарвінізм. Біологічні закони природного відбору почали використовуватися для пояснення конфліктів у суспільстві. Конфлікт ототожнювався з боротьбою, яка вважалася основною формою соціальної взаємодії. Прихильники соціального дарвінізму вважали, що основні форми боротьби люди отримали від тваринного світу. Так, ігрові форми суперництва тварин породили "ритуальні конфлікти" (спорт, лицарські турніри, інтелектуальні конкурси, політичні ігри, демократичні вибори тощо); боротьба за виживання, за територію, за поживу, за місце в ієрархії серед людей набула характеру війн, збройних конфліктів, революцій тощо.

Подальший розвиток конфліктологічних знань пов'язаний з виокремленням філософсько-соціологічного та психологічного напрямів дослідження конфліктів. Звернення до цих найтриваліших і розвинених у науці традицій дослідження може сприяти комплексному розгляду поняття конфлікту, а також його предметної сфери.

1.2. Філософсько-соціологічні погляди на конфлікти

Формування філософсько-соціологічної традиції вивчення конфліктів відбувалося під впливом ідей О. Конта, К. Маркса, Г. Зіммеля, М. Вебера, Г. Спенсера та ін. (36, с. 44–80).

Французький філософ О. Конт, якого вважають одним із засновників соціології, вважав, що в умовах концентрації багатства у незначної частини й експлуатації переважної більшості людей запорукою стабільного безконфліктного функціонування суспільства є закон. Зміст цього закону він висловив у формулі: "Любов як принцип, порядок як основа і прогрес як мета".

Німецький економіст і філософ, засновник ідеології комунізму К. Маркс досліджував діалектику розвитку суспільства і виникнення суспільно-політичних конфліктів. Він вважав, що в суспільному житті люди вступають у необхідні й не залежні від їхньої волі виробничі відносини, сукупність яких є економічним базисом суспільства. Економічна складова — визначальна в суспільстві, від неї залежить розвиток юридичної та політичної надбудови. Спосіб виробництва зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя. На певному етапі свого розвитку матеріальні виробничі сили суспільства заходять у суперечність з відносинами власності, серед яких вони до часу розвивалися. Настає епоха соціальної революції. Чим сильніша поляризація панівних і пригноблених класів, тим гострішим має бути конфлікт.

Отже, класова боротьба є основною і домінуючою формою конфлікту, що проходить через усю історію людства і має свою специфіку на різних етапах цієї історії. Для капіталістичної суспільно-економічної формації — це боротьба між працею та капіталом, робітничим класом і класом буржуазії. З цих позицій держава має класовий характер. Вона не представляє позиції усього суспільства і не може бути арбітром у спорі між сторонами конфлікту. Призначення держави К. Маркс убачав у конституюванні сили панівного класу, воля якого втілюється у вигляді державного закону. Звідси — оскільки право в антагоністичному суспільстві спрямоване проти переважної більшості населення — його обґрунтування насильницької революції проти старої державної влади.

Німецький філософ Г. Зіммель досліджував етнічні, вікові, гендерні та інші конфлікти. У його працях закладені основи *конфліктного функціоналізму*, введено в науковий обіг термін "соціологія конфлікту". На відміну від К. Маркса він вважав, що конфлікт не обов'язково веде до руйнування, він може призводити до соціальної інтеграції, виконувати функції збереження й розвитку соціальних відносин. Причини конфліктної поведінки вбачав у наявності "духу протиріччя", "апріорного інстинкту боротьби", "захисних інстинктів", що наближає його до соціал-дарвіністів. Проте ворожість у людських стосунках він розглядав як парну протилежність симпатії між людьми. Розрізняючи поняття боротьби й конфлікту, він розумів останній як змінну величину, що перебуває між двома полюсами: а) "конкуренція", яка більш упорядкована; б) "боротьба", що не є впорядкованою.

Яскравий представник німецької соціології М. Вебер розглядав *суспільство як арену боротьби позитивно та негативно спрямованих статусних груп*. Вони намагаються в умовах конфлікту матеріальних та духовних інтересів зберегти і навіть посилити свій вплив, відстояти власні позиції в усіх сферах суспільного життя. Виходячи з цього, він зробив крок до моделювання ідеальної соціальної організації. Належного значення він надавав раціональній системі права, досягненню згоди з владою на засадах закону, конституційних основ правопорядку і розвитку громадянської правосвідомості. Така ідеально впорядкована соціальна машина, де регламентовано усі функції й забезпечено ефективне управління та контроль, має впливати на конфлікти між класами і статусними групами. Особливу роль у суспільно-політичному конфлікті виконує бюрократія, яка становить суспільну верству з власними інтересами. Вебер наполягав на дослідженні конфлікту між нормативним приписами, ідеально-типовими рисами бюрократії (законослухняність, раціоналізм та ін.) і реальною психологією посадовців. Він вважав, що жоден тип соціальної організації не може уникнути конфліктів.

Англійський соціолог, автор органічної теорії держави Г. Спенсер, проводячи аналогію між державою та біологічним організмом, вбачав у *протиборстві й конфліктах загальний закон суспільного розвитку*. Але його дія має історичні межі. На вищому етапі розвитку суспільства — індустріальному, коли владу держави обмежують вільна конкуренція та підприємництво, війну й насилля заступають мир і злагода. Таким чином була започаткована функціональна модель, що пояс-

нює конфлікти як соціальну патологію, як наслідок порушень внутрішньої гармонії соціальних систем.

Польсько-австрійський соціолог і правознавець Л. Гумплович вважав безперервну та нещадну боротьбу між соціальними групами головним фактором соціального життя, в якому сильніші перемагають слабших. Основну причину соціальних конфліктів він вбачав у прагненні людини задовольнити матеріальні потреби. Гумплович розглядав всесвітню історію як боротьбу рас за існування. На його погляд, расові відмінності пов'язані не з біологічними чинниками, а з відмінностями культури. Тому й *джерелами конфліктів є відмінні за культурними типами соціальні феномени* (від варварської різанини до міжфракційної боротьби у парламенті). Та загалом конфлікти є фактором прогресу. В умовах диференціації суспільства на панівну й залежну верстви вони сприяють його консолідації.

Позицій функціоналізму дотримувався відомий французький соціолог Е. Дюркгейм, який заснував раціоналістичну теорію вирішення макроконфліктів. Виходячи з домінування у суспільному житті культури, він вважав врегулювання конфліктів важливим покликанням "нової моралі".

Проблема соціального конфлікту знайшла відображення в *теорії соціальної дії* американського соціолога Т. Парсонса. Вважаючи конфлікти деструктивними й руйнівними, він досліджував питання їх мінімізації засобами "соціального контролю", підтриманням порядку, врівноваженням індивідуальної та суспільної мотивації.

Концепції соціології конфлікту започатковані в середині XX століття німецьким соціологом Р. Дарендорфом, у працях якого розвивається Марксова діалектична традиція дослідження конфлікту, та американським ученим Л. Козером, який розвиває конфліктний функціоналізм Г. Зіммеля.

Теорія конфлікту, або "конфліктна модель", Р. Дарендорфа [137] ґрунтується на тому, що соціальний конфлікт, панування й підпорядкування притаманні будь-якому суспільству. Це твердження ґрунтується на факті існування в суспільстві різних інтересів соціальних верств, а також змін, детермінованих поневоленням одних членів суспільства іншими. Проте в постіндустріальному суспільстві основні соціальні суперечності перебувають вже не у сфері відносин власності, а в системі "панування — підлеглості". Тому й головний зміст соціальних конфліктів полягає у відносинах перерозподілу влади, які Р. Дарендорф розглядає у широкому діапазоні — від суперечностей

між найманими працівниками та підприємцями до протиріч між Сходом і Заходом. Суспільна структура ґрунтується на владі одних груп над іншими (підприємців над робітниками, офіцерів над солдатами, викладачів над студентами тощо). У кожної з таких груп є спільні інтереси, незалежно від того, чи усвідомлюють їх члени цих груп. Інтереси ж членів різних груп різні й протилежні. Коли люди усвідомлюють свої спільні інтереси, вони утворюють суспільні класи. Класові конфлікти загострюються, якщо: а) майже уся влада зосереджена в руках кількох людей; б) ті, хто позбавлений влади, не мають можливості її отримати; в) люди можуть вільно організовувати політичні групи.

Зміни наукових поглядів на конфлікти пов'язані з діяльністю Л. Козера. Предметом його дослідження були не так джерела соціальних протиріч, як аналіз *позитивних функцій конфліктів*. За Козером [136], соціально контрольований конфлікт "вичищає повітря" для його учасників (тобто розряджає, знімає напругу) і дає змогу продовжувати їхні відносини. Крім того, конфлікт може виконувати комунікативно-інформаційну функцію, поєднувати людей спільністю ситуації, виконувати сигнальну функцію, привертаючи увагу до необхідності змін, зменшувати ворожість, послаблювати напругу. Серед позитивних функції конфлікту несподіваною є здатність за певних умов стримувати конфлікт. Прикладом, який яскраво ілюструє таку можливість, є практика міжнародних відносин, коли посилення протистояння та взаємна демонстрація сили змушує сторони (чи одну з них) піти на поступки й уникнути тим самим посилення конфлікту у формі збройної сутички.

Логічним доповненням до конфліктологічних концепцій, що ґрунтувалися на протилежності інтересів та цінностей, став запропонований американським конфліктологом Дж. Бертоном варіант *загальної теорії конфліктів*. За Бертоном, глибинну основу конфліктних явищ становлять фрустровані потреби. Ця теорія передбачає попередження конфліктів на засадах урахування універсальної природи базових потреб людини та вирішення соціальних проблем. Вона дає змогу перейти до створення поліваріантних моделей розв'язання конфліктів, які можуть застосовуватися на всіх рівнях соціальної взаємодії [95, с. 17–40; 135].

Сучасна конфліктологія виходить із принципів визнання конфлікту як природної складової соціальних відносин, розуміння можливості перебігу конфліктів у різноманітних, у тому числі й конструктивних формах, утвердження принципової можливості управління ними. Центральною проблемою соціології конфлікту стає розробка питань вирішення та попередження конфліктів.

1.3. Психологічні концепції конфлікту

На відміну від соціологічних теорій психологічна традиція вивчення конфлікту пояснює його природу психологічними факторами, покладаючи в основу конфліктної поведінки інтрапсихічні (внутрішні), ситуаційні (зовнішні), когнітивістські (пізнавальні) та інші фактори.

Засновник *психоаналізу* австрійський психіатр З. Фрейд [109; 110] першим ґрунтовно дослідив внутрішньопсихічні механізми поведінки людини. Він уявляв її психіку як конфлікт між сексуальними й агресивними інстинктами ("Воно"), силами свідомості ("Я") та заборонами совісті ("Над-Я"). На цей стан постійної внутрішньої конфліктогенності накладається досвід невирішених конфліктів раннього дитячого віку, перших місяців життя дитини. Людина не усвідомлює справжніх причин своїх внутрішніх конфліктів, у стані яких вона постійно перебуває. Від набуття психічних розладів та патологій її рятують механізми соціалізації, психічного захисту, серед яких центральне місце належить сублімації та витісненню лібідо. За цією структурою психоаналіз з усіх можливих видів конфліктів досліджує переважно внутрішньоособистісний конфлікт як частину внутрішнього життя індивіда.

Розглядаючи поведінку людини в соціальному контексті, австрійський психолог А. Адлер, на відміну від Фрейда, вважає конфлікти між людиною та суспільством явищем неприродним і пояснює "невротичним стилем життя". Виникнення невротизму він, як і класичні психоаналітики, пов'язує з "важким дитинством".

Досліджуючи внутрішні конфлікти, американський психолог К. Хорні [114] виокремлює притаманні кожній людині три типи соціальної спрямованості: "рух до людей", "рух від людей" та "рух проти людей". Залежно від конкретної ситуації ми або співпрацюємо з людьми, або уникаємо їх, або боремося з ними. Для невротичних характерів базовою настановою є "рух проти людей". Соціальне середовище вони сприймають як вороже, тому домінує бажання боротися й перемагати у цій боротьбі.

Засновник аналітичної психології швейцарський психолог і психіатр К. Юнг [128] також відмовився від фрейдистської теорії сексуальності. Для нього характерне досить широке використання поняття конфлікту. Він вважав, що поведінку особистості, у тому числі й конфліктну, визначає спрямованість психічної енергії людини або на зовнішнє середовище (екстравертивний тип), або на саму себе (інтровертивний тип). Крім того, у певних ситуаціях конфліктогенними можуть бути спеціальні типи характерів за функціональними параметрами: когнітивний, емотивний, сенсорний та інтуїтивний.

У психоаналітичній концепції конфлікт — це ключ до розуміння психічного життя людини. Психоаналіз збагатив конфліктологію унікальним дослідженням тонких зв'язків між внутрішнім світом особистості та її реальним включенням у соціальне середовище. Ґрунтовно визначено типи особистості, особистісні стилі поведінки, що дало можливість звернутися до проблеми "конфліктних особистостей".

Біхевіористи [133, с. 210–229] (Дж. Вотсон, Е. Толмен, К. Галл, Дж. Мід), розглядаючи конфлікти як явище, детерміноване ситуаційною природою, зосередили увагу на зовнішніх чинниках конфліктів. Застосування основного закону біхевіоризму "стимул — реакція" до аналізу конфліктів дало змогу встановити залежність: "конфліктна ситуація — конфліктна поведінка". Зокрема, в межах концепції фрустраційної детермінації агресії, конфлікти розглядалися як певна форма агресивної відповіді на ситуацію фрустрації. Цей підхід було використано засновниками теорії соціального научення (А. Бандура). Конфліктну поведінку прихильники цієї школи вважають передусім наслідком хибного навчання: засвоєння неправильної, неадекватної поведінки, яка, отримавши "підкріплення", стає поведінковою рисою особистості. Отже, агресивні особистості, на відміну від неагресивних, не отримавши соціального досвіду конструктивного вирішення конфліктів, позбавлені альтернативи агресивним методам поведінки в конфліктних ситуаціях.

Завдяки численним експериментальним дослідженням міжособистісних конфліктів М. Дойч установив їх детермінованість зіткненням інтересів у конкурентних ситуаціях (концепція кооперації — конкуренції). Зокрема, за його спостереженнями конкуренція спричиняє використання тактики примусу, загрози чи хитрощів, спроби посилити різницю у силі між собою та іншим.

Детермінованість конфліктів об'єктивною конкурентною ситуацією була підтверджена експериментами американського психолога М. Шеріфа, коли конфлікт створювався в нормальних умовах міжгрупової взаємодії [18, с. 55–56].

Суто ситуативне пояснення конфліктів суттєво корегує й доповнює *когнітивістський підхід*. За визначенням видатного німецько-американського психолога К. Левіна [59], конфлікт "психологічно характеризується як ситуація, в якій на індивіда одночасно впливають протилежно спрямовані сили приблизно рівної величини". Когнітивісти сходяться на тому, що поведінка суб'єктів у конфліктній ситуації може бути зрозуміла й проінтерпретована лише з огляду на їхні суб'єктивні відображення (образи) цієї ситуації, тобто на сприйняття, усвідомлення, рефлексії, оцінки та ін. В основі когнітивного конфлікту, як зазначає засновник теорії когнітивного дисонансу Л. Фестингер, лежить зіткнення несумісних уявлень людини. Згідно з поглядами Ф. Хайдера, сутність соціально-психологічного конфлікту — це певна розбалансованість між системами уявлень різних людей, коли система уявлень індивіда та його знання про уявлення й поведінку інших не збігаються. З цим погоджуються й інші дослідники, зокрема, Т. Ньюком, який акцентував увагу на процесах комунікації. За його спостереженням учасники взаємодії (коли це стосується важливих справ або коли партнери здаються їм привабливими) бажають, щоб ті, з ким вони мають справу, поділяли їхні погляди. На думку німецького психолога У. Клара та його колег, конфлікт — це не просто властивість ситуації, а швидше — висновки, які робляться на її основі [18, с. 61–62].

Отже, сама по собі зовнішня ситуація, хоч би які об'єктивні суперечності лежали в її основі, не може автоматично призводити до конфлікту. В умовах посилення психологічної практики в конфліктології дедалі більше утверджується підхід, що передбачає врахування суб'єктивного ставлення людини до конфліктної ситуації. Проте мають право на існування всі конфліктологічні концепції, бо існують різні явища конфлікту, які можна вивчити лише через звернення до різних концептуальних засад їх дослідження. Загальновизнаним стає не просто сприйняття конфліктів як природної форми психічного життя людей, а й визнання їх важливих функцій у розвитку особистості та її відносин з іншими людьми.

1.4. Розвиток конфліктології на пострадянському просторі та в Україні

У колишньому Радянському Союзі в 20–30 роках минулого століття утвердилася концепція класової боротьби, а одним із домінуючих стереотипів масової свідомості став образ "ворога народу". Боротьба за перемогу "справедливості" сягала всесвітньо-історичного масштабу й конфлікти на нижчих рівнях не могли мати самостійного значення. Наприкінці 30-х з'явилася ідея "безконфліктності" розвитку соціалістичного суспільства і конфлікти розглядалися як пережиток минулого, властивий чужому антагоністичному середовищу. За цих умов конфліктологія не отримала визнання. Навіть суміжні галузі знань — соціологія, соціальна психологія, як і кібернетика, з кінця 20-х до 70-х років майже не розвивалися.

Перші наукові праці з конфліктології з'явилися лише наприкінці 80-х. Системний підхід до дослідження конфліктів закладено в монографії В. В. Дружиніна, Д. С. Конторова, М. Д. Конторова "Введение в теорию конфликта" (М., 1989). Конфлікти, на думку авторів, на сучасному етапі суспільного розвитку, коли повсюди застосовуються складні системи управління за участю людини-оператора, вийшли за межі суто гуманітарної проблематики. Соціальні конфлікти, основна роль у яких належить людському факторові, так чи інакше пов'язані з технікою; вони відбуваються як у соціальній, так і у технічній сферах. Проблемі вивчення конфліктів присвячувалися й деякі інші праці [11].

Активно розробляється *конфліктологічна проблематика у сучасній Росії*. Починаючи з 1990 року в Москві Інститут соціології та Міжнародний центр загальнолюдських цінностей видають періодичні збірники "Социальные конфликты: Экспертиза. Прогнозирование. Технология разрешения". Щорічно відбуваються "круглі столи" з найактуальніших проблем конфліктології. За даними відомих російських

дослідників А. Анцупова та А. Шипілова, на початок 90-х років кількість публікацій з конфліктологічної проблематики збільшилась у п'ять разів і сягала понад триста на рік.

Актуальні методологічні проблеми сучасної теорії конфліктів розглянуто у книзі В. М. Іванова та В. Г. Смолянського "Конфликты и конфликтология" (М., 1994). У праці подано фундаментальний аналіз причин та джерел соціальних конфліктів, їх класифікацію та типологію, висвітлюється сутність і характер політичних, економічних, міжнаціональних, міжнародних конфліктів, шляхи та способи досягнення консенсусу.

Аналізу процесу формування сучасної конфліктології як наукової дисципліни присвячена колективна монографія "Социальные конфликты в современной России: проблемы анализа и регулирования" (М., 1999). Її автори розглядають методологічні проблеми соціальних конфліктів, показують особливості становлення різних напрямів конфліктологічного знання: політичної та юридичної конфліктології, формування конфліктології етнонаціональних відносин, конфліктів у становленні ринкових відносин та підприємництва. Особлива увага приділяється розгляду засобів та способів адекватного аналізу та ефективного врегулювання соціальних конфліктів у перехідному російському суспільстві.

Сучасні дослідження конфліктів, здійснювані у річищі соціологічної та психологічної традицій, дедалі більше враховують нагальні потреби практичного вирішення конфліктних ситуацій. Соціологічний напрям дістав посилену соціально-політичну інтерпретацію [36].

Природа, мотиви, форми та способи вирішення конфліктів тісно пов'язуються із соціально-політичними процесами, що відбуваються у суспільстві. Психологи, досліджуючи внутрішньоособистісні, міжособистісні та міжгрупові чинники конфліктів, зосереджують увагу на взаємодії людей у конфліктних ситуаціях, питаннях надання психологічної допомоги у разі виникнення конфліктів.

Інтенсивно досліджуються проблеми управління конфліктами у соціально-економічній та інших галузях суспільного життя. Заслуговує на увагу монографія І. Ворожейкіна, А. Кібанова, Д. Захарова "Конфликтология" (М., 2000), в якій вдало поєднано наукові та прикладні знання про конфлікти, досліджується роль керівників організацій, фахівців з управління персоналом у врегулюванні конфліктів у сфері державного та муніципального управління, підприємництва, соціальній сфері.

Зусиллями вчених-юристів під керівництвом академіка РАН В. М. Кудрявцева здійснено *перші кроки до створення юридичної конфліктології* [24; 25; 129; 130; 131]. Тут уперше в пострадянській науці юридичний конфлікт розглядається як специфічний предмет наукового аналізу. Крім дослідження поняття, причин, мотивації, динаміки, типології юридичного конфлікту в цих працях розглянуто саме юридичні способи вирішення та попередження конфліктів. Вагомий внесок у розкриття природи й причин юридичних колізій та засобів їх подолання зробив Ю. О. Тихомиров [45].

Білоруські вчені запропонували продуктивні підходи до вивчення конфліктології не лише як науки про конструктивні конфлікти, а й мистецтва попередження негативних наслідків і вирішення конфліктних ситуацій. Створюються комплексні програми та навчальні посібники з конфліктології, що відкриває реальні можливості готувати у вищих навчальних закладах майбутніх фахівців зі спеціалізацій "конфліктолог", "психолог-конфліктолог", "менеджер з конфліктів" [15].

В *Україні*, коли вона входила до складу СРСР, зважаючи на ідеологічні догми про неможливість загострення суперечностей та конфліктів при соціалізмі, конфліктологічна проблематика не досліджувалась. Ілюзії безконфліктності переносилися навіть у сферу міжособистісних відносин. Поодинокі дослідження обмежувалися вивченням ситуацій напруги у відносинах, що пов'язувалося з недоліками в окремих колективах та хибним стилем керівництва. Рекомендації зводилися до завдань оптимізації морально-психологічного клімату в трудових колективах.

Глибокі зміни в українському суспільстві, що відбулися на межі тисячоліть, політичні та соціально-економічні реформи, загострення соціальної напруги актуалізували звернення науковців до проблеми конфліктів. Передусім виникла потреба у розробці методологічних засад української конфліктології, оскільки існуюча західна конфліктологічна парадигма відображає конфлікти стабільного громадянського суспільства, яке в Україні поки що відсутнє.

Напрацюванню теоретико-практичних підходів до вивчення та розв'язання конфліктів в українському суспільстві, систематизації конфліктологічних знань сприяло проведення міжнародних конференцій "Природа, феноменологія та динаміка конфліктів у сучасному світі" (1993 р.); "Молодь і проблеми конфлікту в період переходу до демократичного суспільства" (1994 р.); "Конфлікти в сус-

пільстві: діагностика і профілактика (1996 р.) та видання їх матеріалів.

З'явилися авторські наукові праці, підручники та навчальні посібники, в яких досліджуються загальнотеоретичні та спеціальні аспекти конфліктологічної проблематики [7; 17; 41; 61; 80; 81].

Першою в Україні працею з конфліктології для правоохоронців став виданий у серії "Психологія у системі силових структур держави" навчальний посібник професорів О. М. Бандурки та В. А. Друзя "Конфликтология" (Харьков, 1997).

Значною подією у розвитку української конфліктологічної і юридичної науки стала поява підручника для студентів вищих навчальних закладів юридичних спеціальностей "Конфліктологія" за редакцією професорів Л. М. Герасіної та М. І. Панова (Харків, 2002). Автори вперше в українській конфліктології поєднують проблему конфліктів з правовими інститутами, розглядають конфлікт не в абстрактному соціальному просторі, а в реальному зв'язку з існуючими правовідносинами, юридичними механізмами і чинним законодавством.

Сьогодні конфліктологію викладають у вищих навчальних закладах, на часі підготовка професійних конфліктологів, створення певних науково-методичних структур, які б вивчали прояви конфліктів у різних сферах суспільного життя та створювали спеціальні теоретико-практичні методики їх розв'язання. Позитивним є розуміння необхідності розглядати конфліктні ситуації з урахуванням української ментальності, притаманної українському суспільству специфіки, особливостей його історичного розвитку.

До *основних проблем подальшого розвитку вітчизняної конфліктології*, на думку відомого українського конфліктолога М. І. Пірен, належать такі [81, с. 32]:

- напрацювання категоріального та понятійного апарату, створення наукової бази конфліктології;
- інтеграція гуманітарного, медико-біологічного й технічного підходів у дослідженні конфліктів і пошуку індикаторів їх раннього виявлення з використанням сучасних системно-математичних методів, ЕОМ;
- підготовка фахівців для наукового та практичного дослідження проблем прогнозування, запобігання та розв'язання конфліктів, створення спецгруп конфліктологів-практиків;
- вивчення й уміле запозичення світового досвіду з конфліктології за допомогою організації та проведення міжнародних конферен-

ції, симпозіумів, тренінгів і направлення фахівців до інших країн для ознайомлення з набутим досвідом;

• організаційно-дослідна робота для створення підручників і методик для практичних порад щодо розв'язання та запобігання конфліктам.

1.5. Конфліктологія як наука та її галузь — юридична конфліктологія

Перехід від доведення права на існування конфлікту до поглибленого його вивчення у середині XX ст. знаменував виникнення науки конфліктології. З огляду на трагічні й руйнівні наслідки Другої світової війни увага конфліктологів спрямовувалась передусім на пошук засобів попередження та послаблення конфліктів. Обговорення 1957 року проблем конфліктів Соціологічною асоціацією ЮНЕСКО стало організаційним поштовхом до створення конфліктологічних організацій і центрів.

У розвитку конфліктології домінувало розуміння її як міждисциплінарної галузі знань. Вважалося, що її призначенням є об'єднання зусиль різних наук у вивченні конфліктів. У результаті пошуки єдиних концептуальних засад, створення загальної теорії конфліктів обмежувалися поясненням джерел і витоків конфліктних ситуацій. Теоретичні напрацювання виявилися надто абстрагованими від потреб практичної реалізації. Проте відбулася еволюція поглядів на конфлікт як суто негативне явище до його розуміння як невіддільного елемента суспільного життя. Накопичено певний досвід практичної роботи щодо врегулювання конфліктних явищ, що допомагає не лише суттєво зменшувати негативні наслідки конфліктів, а й отримувати позитивний ефект.

Розвиток конфліктології спричинений практичними потребами сучасного політичного, економічного та адміністративного менеджменту, юриспруденції, дипломатії та інших сфер діяльності, де спостерігаються зіткнення інтересів протиборчих сторін.

Загальне уявлення про зміст конфліктології дає її етимологічне трактування як науки про конфлікт. Отже, ***предметом*** конфліктології є дослідження загальних законів і закономірностей виникнення й розвитку конфліктів, а також технологій, способів, методів вирішення, запобігання та управління ними.

Об'єкт конфліктології становлять конфліктні відносини між людьми, групами людей, соціальними спільнотами, організаціями, політичними органами, державами, міждержавними об'єднаннями.

Завдання конфліктології полягає у вивченні природи, сутності, функцій та механізмів соціальних конфліктів, умов їх виникнення та закономірностей розвитку, у розробці адекватних внутрішній природі та особливостям перебігу конфліктної взаємодії "технологій" урегулювання та розв'язання конфліктів.

Конфліктологія, досліджуючи конфліктні відносини між людьми, *тісно пов'язана з іншими соціально-гуманітарними науками*, які збагачують її знаннями методологічних та прикладних засад конфліктної взаємодії, конкретизують природу та механізми різних видів конфліктів. Насамперед це суміжні галузі знань — соціологія, соціальна психологія, а також, політологія, економіка, історія, етнографія. Специфічну сферу конфліктної взаємодії у правовому полі допомагають вивчати юридичні дисципліни. У конфліктологічних дослідженнях широко застосовуються дані точних наук, методи математичного аналізу та статистики.

Діапазон перебігу конфліктів надзвичайно широкий: від геополітичних явищ (наприклад, світових війн) до внутрішньоособистісної боротьби мотивів (наприклад, вибір між пломбіром та ескімо). Конфлікт — це складне, багатогранне, полікритеріальне явище, тому в його аналізі першочергове значення належить науковій методології дослідження. У визначенні складу ***методологічного аналізу*** конфліктів можна виокремити *філософсько-світоглядні підходи* (матеріалістичний чи ідеалістичний, діалектичний чи метафізичний), що визначають стратегію дослідження; *загальнонаукові методи*, основу яких становить система притаманних для всіх або більшості наук гносеологічних принципів (розвитку, детермінізму, єдності теорії та практики тощо).

Крім того, до структури методології конфліктів, зокрема, юридичних конфліктів, входять *групові методи* (системний метод, конкретно-соці-

ологічний метод, метод порівняльного аналізу, догматичний метод, історичний метод та ін.), що застосовуються лише у певній групі наук.

Значне "робоче" навантаження припадає на *спеціальні методи, процедури та методики*, які застосовуються для вивчення конфліктів. Останні можна умовно поділити на:

- методи діагностування конфліктів (спостереження, опитування, тестування, соціометрія, референтометрія, аналіз результатів діяльності, експертні оцінки та ін.);
- методи обробки результатів дослідження конфліктів (факторний аналіз, математико-статистичний та ін.);
- методи управління конфліктами (організаційні, педагогічні, методи психологічного впливу, картографія, структурування та ін.).

Конфліктологія виникла на потребу практики управління суспільними та груповими відносинами в умовах конфліктів. Її завдання — вирішення соціальних, економічних, політичних, ідеологічних протиріч та суперечностей. Вона допомагає передбачати й попереджувати суспільні струси, соціальні протиріччя, міжгрупові та міжособистісні суперечки. Отже, *конфліктологію можна визначити як управління персоналом в умовах конфлікту*.

Наука про конфлікти має комплексний характер. Це зумовлено тим, що перебіг конфліктів відбувається переважно у площині соціальних, моральних, національних, релігійних, культурних та інших норм. Тому вчені активно досліджують соціальні, політичні, міжнародні, міжнаціональні, організаційно-управлінські (передусім у діяльності підприємців, менеджерів), педагогічні, сімейні та деякі інші конфлікти.

Проте значна кількість конфліктів характеризується наявністю певних юридичних аспектів або виникає і має перебіг у галузі правовідносин. Юридичні аспекти конфліктних відносин вивчає **юридична конфліктологія**, яку конфліктологи вважають галуззю спеціальних конфліктологічних знань і практичної діяльності. ***Предметом*** цієї нової галузі знань є насамперед вивчення проблем конфліктної взаємодії між суб'єктами правовідносин. Але вона досліджує конфлікти не лише в самому праві та в системі юридичної практики, які традиційно вивчаються правовою наукою та вирішуються чинним законодавством. Органічно поєднуючи конфліктологічну проблематику з правовою, *юридична конфліктологія* вивчає причини, механізми розвитку, особливості перебігу конфліктів, пов'язаних із застосуванням, зміною або порушенням правових норм, розробляє шляхи розв'язан-

ня, пом'якшення, управління і запобігання будь-яким соціальним конфліктам за допомогою юридичного інструментарію.

До основних ***функцій*** юридичної конфліктології, що випливають із загальних функцій соціальних конфліктів, сучасні дослідники зараховують [26, с. 92–101; 42, Т. 3, с. 337]:

• *сигнальну*, яка характеризує конфліктологію як показник певного стану суспільства, що потребує вжиття заходів пошуку та усунення причин соціальної напруги, вивчення обставин, які породили конфліктну ситуацію, та шляхів виходу з неї;

• *динамічну*, що ґрунтується на загальній здатності будь-якого конфлікту здійснювати зміни. Вплив юридичних конфліктів на процес зміни правової дійсності відбувається у таких напрямах: а) порушення справедливого співвідношення позицій з огляду на пануючі правові норми; б) відновлення (повністю або частково) справедливого співвідношення позицій з огляду на пануючі правові норми; в) домагання на новий правових порядок.

• *диференціюючу*, що характеризує юридичну конфліктологію як засіб поляризації суспільства або його об'єднання, що здійснюється через зміни чи розпад соціальних структур;

• *прогресивну*, що сприяє усуненню причин, які породжують конфлікти, а також перешкод, які стримують суспільний розвиток.

Юридична конфліктологія являє собою "синтез конфліктологічних проблем з положеннями юридичної науки". В полі її зору — не лише "чисті" юридичні конфлікти, а й соціальні конфлікти, які набувають юридичної форми на певних етапах свого розвитку.

До основних ***завдань*** юридичної конфліктології належать:

1. Дослідження причин виникнення юридичних конфліктів.

2. Вивчення закономірностей їх розвитку.

3. Розробка рекомендацій щодо застосування юридичних засобів з метою попередження конфліктів, зниження їх гостроти та вирішення.

Досліджуючи правові відносини, інститути й норми з точки зору використання їх для попередження та вирішення конфліктів, юридична конфліктологія тісно пов'язана із загальною конфліктологією, соціологією, теорією держави і права, філософією, соціологією права, політологією, загальною, соціальною та юридичною психологією.

Розділ 2

ПОНЯТТЯ Й АНАЛІТИКА ЮРИДИЧНОГО КОНФЛІКТУ

2.1. Поняття юридичного конфлікту

До проблеми конфлікту звертаються багато наукових дисциплін, при цьому вони ототожнюють його з різноплановими явищами. Крім науки поняття конфлікту також належить буденній свідомості. Воно застосовується для широкого кола явищ — від внутрішньоособистісного до глобального рівня, використовується у різноманітних контекстах, а також у метафоричному значенні. Саме слово "конфлікт" походить з латинського conflictus — зіткнення.

У широкому розумінні всі конфлікти, що відбуваються в суспільстві і сторони яких представлені людьми, є конфліктами соціальними. В науковій літературі представлено чимало спроб визначити категорію "соціальний конфлікт".

Досить поширеною є спроба ототожнення конфлікту за марксистською традицією з більш широкою й знеособленою категорією "суперечність". Справді, суперечність — це слабке місце соціальної системи. Але наявність протиріч далеко не завжди призводить до конфліктів. Для цього як мінімум потрібні усвідомлення протилежності цілей, інтересів та відповідна мотивація поведінки.

Сучасна конфліктологічна наука в центр категорії "конфлікт" ставить переважно проблему зіткнення інтересів, потреб і спричи-

неної цим зіткненням боротьби сторін. Так, англійські вчені Д. Джері та Дж. Джері, автори Великого тлумачного соціологічного словника: Collins (M., 1999), під конфліктом соціальним розуміють відкриту боротьбу між індивідами чи групами в суспільстві або між державами-націями. На їхню думку, конфлікт є можливим між (наприклад) двома або більше людьми, соціальними рухами, групами інтересів, класами, статями, організаціями, політичними партіями, а також етнічними, расовими або релігійними колективами. Конфлікт часто виникає через конкуренцію за доступ (до) або контроль над недостатніми ресурсами або можливостями [10, с. 328].

Українське соціологічне видання "Соціологія: короткий енциклопедичний словник" за загальною редакцією В. І. Воловича (К., 1998) визначає конфлікт соціальний як "зіткнення інтересів різних соціальних груп, окремий випадок прояву соціальних суперечностей, одна з їх форм, що характеризується наявністю вираженого протистояння суспільних сил" [96, с. 251].

Російська соціологічна енциклопедія за загальною редакцією академіка РАН Г. В. Осипова (М., 1999) тлумачить конфлікт соціальний як соціальне явище, змістом якого є процес розвитку та вирішення суперечливості відносин та дій людей, який детермінований передусім об'єктивними закономірностями соціально-економічного та конкретно-історичного розвитку суспільства [90, с. 217]. Динаміка такого конфлікту має дві взаємозалежні форми: 1) відкриті суперечливі дії; 2) суперечливі психологічні стани (типологічні та особистісні) на індивідуальному та груповому рівнях, які не проявляються у відкритих діях.

Як слушно наголошують російські вчені, питання про дефініцію соціального конфлікту необхідно розглядати у нерозривному зв'язку з рівнями аналізу цього явища. Зміст і специфіка конфліктної взаємодії суттєво різняться залежно від того, який склад сторін, які причини, як співвідноситься суб'єктивно-об'єктивне та індивідуально-суспільне у протилежних цілях учасників конфлікту.

Змістова дефініція соціального конфлікту має враховувати:

- детермінованість усіх механізмів конфліктних відносин передусім об'єктивними закономірностями й протиріччями соціально-економічного та конкретно-історичного суспільного розвитку;
- фундаментальність для усіх конфліктних явищ факту існування певної форми протиріччя або антагонізму між двома чи більше соціальними одиницями (учасниками конфлікту);

• наявність психологічних станів та реальних взаємодій учасників як двох взаємопов'язаних фаз конфліктного процесу.

Конкретизація поглядів на конфлікти пов'язана також з нормативно-ціннісним підходом, за яким незбігання цілей та інтересів людей або відповідних груп є головним джерелом конфліктів. Так, досить гострою для сучасного пострадянського суспільства є проблема соціальної рівності та нерівності. Російський соціолог А. Г. Здравомислов слушно зазначає, що нерівність має позитивне значення для суспільства, бо є важливим джерелом змагальності, конфліктності, стимулює життєдайну енергію людини [36, с. 85]. Але це стосується передусім соціально зрілого, стратифікованого суспільства. Українське ж суспільство, де 90 % населення є надто бідним, а 10 % надто багатим, як, втім, і російське, поки що є біполярним і навряд чи доцільно стверджувати про позитивне значення соціальної нерівності для такого суспільства.

Реальне значення ролі і місця соціального конфлікту в суспільному житті можна визначити на основі дослідження його *функцій*. Соціальні конфлікти поліфункціональні. Конфлікт можна розглядати як прогресивний або як регресивний залежно від того, якою мірою він несе у собі конструктивне чи деструктивне начало. При цьому, навіть якщо конфлікт здійснює позитивний вплив, постає питання ціни здійснюваних під його впливом змін. Які б величні цілі не проголошувалися, але якщо для їх досягнення необхідні людські жертви, такі конфлікти не можуть бути прогресивними.

Позитивні або негативні наслідки конфлікту, як наголошує Г. І. Козирєв, багато в чому зумовлені соціальною системою. У відкритих суспільствах, де конфлікт вважається нормою та існують різноманітні механізми його врегулювання, конфлікт, як правило, сприяє більшій життєздатності, динамізму, прогресу. У тоталітарному суспільстві, де соціальний конфлікт взагалі не визнається, а єдиним засобом його розв'язання є силовий, невирішені протиріччя нагромаджуються і призводять до значних соціальних потрясінь.

Серед характерних для відкритих соціальних структур *позитивних функцій* конфлікту можна виокремити такі [44, с. 20–21]:

• попередження більш суттєвих і більш небезпечних конфліктів задля збереження соціальної системи в цілому (роль "запобіжного" клапана");

• інформація про соціальне середовище, співвідношення силового потенціалу конкуруючих формувань;

• мобілізація внутрішніх ресурсів, створення та підтримання балансу сил (у тому числі й влади);

• зниження соціальної напруги, стабілізація та інтеграція внутрішньогрупових та міжгрупових відносин;

• створення нових соціальних норм та інститутів, поновлення існуючих;

• стимуляція соціальних процесів, заохочення творчості та інновації.

Конфлікт несе у собі *негативні функції*, коли:

• призводить до безладдя та нестабільності;

• суспільство неспроможне забезпечити мир та порядок;

• боротьба ведеться насильницькими методами;

• наслідком конфлікту є великі матеріальні та моральні втрати;

• виникає загроза життю та здоров'ю людей.

Конфлікт сам по собі ще не відображає у повному обсязі причин, що його породили, та соціальних джерел, що сприяли його виникненню. Він може лише свідчити про наявність об'єктивних труднощів, невирішених проблем та про суб'єктивні реакції на ті чи інші події. Як слушно наголошують американські дослідники Р. Фішер та У. Юрі, "в остаточному підсумку причиною конфлікту є не об'єктивна реальність, а те, що відбувається в головах людей" [108, с. 38].

Різновидом конфлікту соціального є ***юридичний конфлікт***. Як справедливо зазначає відомий російський правознавець Ю. О. Тихомиров, "у житті людства завжди виникали то сварки, то примирення, то спори, то домовленості, то конфлікти, то злагода, то війни, то мир. І люди завжди шукали способів попередження та подолання протиріч поміж собою. І право, і правові акти були "учасниками" цих відносин — як привід і мета, як арбітр і суддя, як засіб узгодженості інтересів" [45, с. 3]. Ознакою сьогодення є загострення проблеми юридичних суперечностей і конфліктів. Це спричинено значним розширенням "поля правового розвитку". Спільні й суперечливі інтереси держав, приватних, національних та транснаціональних структур, окремих осіб призводять до зіткнень і конфліктів саме у цьому полі.

Такі конфлікти спричиняються юридичними ситуаціями, тобто пов'язані або з реалізацією, або з порушенням тих чи інших норм права. Вони відбуваються у сфері юридичних відносин, пов'язані з виникненням, зміною або припиненням правовідносин між фізичними чи юридичними особами, а тому й вирішуються правовими засобами. Проте будь-які конфлікти, починаючись далеко за межами права, на певному етапі розвитку можуть набувати юридичних ознак і вирішуватись у правовій площині. Звісно, не всі конфлікти можуть бути врегульовані за допомогою правових норм, але в умовах розбудови правової держави зав-

дяки своїй універсальності та обов'язковості право усе більше набуває характеру найвпливовішого засобу врегулювання конфліктів.

Сучасна наука, як наголошують автори навчального посібника "Юридическая конфликтология" за редакцією академіка РАН В. М. Кудрявцева (М., 1995), поки що не дає однозначної відповіді на питання, який конфлікт слід вважати юридичним. Елементи різних видів і типів конфліктів, особливо такі, як мотивація, учасники, об'єкти, мають безпосереднє відношення до правових норм та інститутів. Справа зводиться до альтернативи: чи всі елементи конфлікту (мотивація, учасники, об'єкти та ін.) повинні мати юридичну характеристику, для того щоб конфлікт був визнаний юридичним, чи достатньо, щоб правовими ознаками володів хоча б один його елемент. При цьому, схиляючись до останнього рішення, вони вважають, що юридичним конфліктом слід визнавати будь-який конфлікт, коли спір так чи інакше пов'язаний з правовими відносинами сторін (їхніми юридично значимими діями чи станами), суб'єкти чи мотивація їхньої поведінки або об'єкт конфлікту мають правові ознаки, а сам конфлікт спричинює юридичні наслідки [131, с. 14–16].

Професор М. І. Панов також виокремлює "чистий" та "змішаний, або перехідний", види юридичного конфлікту. До останніх він зараховує будь-які конфлікти, які "розпочинаються, як правило, незалежно від правових норм і поза сферою правових відносин, але з часом набувають юридичного характеру за відповідними ознаками і рисами". "Чистими" є конфлікти з приводу застосування, порушення або тлумачення правових норм [50, с. 153–154].

На думку А. Т. Ішмуратова та С. В. Бобровника, юридичний конфлікт визначається як протиборство двох чи кількох суб'єктів, зумовлене протилежністю або несумісністю їхніх інтересів, потреб або цінностей. Конкретизуючи це визначення, вони вирізняють особливості юридичного конфлікту [42, Т. 3, с. 336]:

- зв'язаність конфлікту правовими відносинами, наявність правових ознак суб'єктів чи об'єкта конфлікту;
- можливість вирішення правовими засобами;
- галузева визначеність конфлікту;
- наявність юридичних наслідків;
- можливість застосувати примусові засоби у процесі вирішення конфлікту;
- вирішення конфлікту в межах спеціальної юридичної процедури.

Юридичний конфлікт у вузькому розумінні виникає у власне правовій сфері, має суто нормативний характер. Такий конфлікт безпо-

середньо пов'язаний із правовими відносинами сторін, тобто протиборством суб'єктів права із суперечливими правовими інтересами. Юридичними є усі міждержавні, конституційні, трудові, кримінальні, а також чимало господарських, сімейних, побутових та інших конфліктів, якщо вони виникли у зв'язку із застосуванням, зміною, порушенням або тлумаченням права.

У широкому розумінні юридичний конфлікт — це будь-який соціальний конфлікт, який має хоча б один з елементів, що володіють юридичною характеристикою, і який завершується юридичним шляхом. Конфлікти часто-густо мають змішаний або перехідний характер. Розпочинаючись як неправові, конфлікти можуть переростати у юридичні, наприклад, конфлікти у сім'ї, фірмі, на виробництві тощо. Тобто далеко не кожний конфлікт є юридичним, але багато з них можуть бути ефективно вирішені за допомогою юридичних норм, інститутів, процедур. І навпаки, конфлікти, які за своїм характером мають суто юридичну природу, зовсім не обов'язково мають завершуватися юридичними способами. Інколи ефективніше спрацьовують неформальні процедури (переговори, посередництво).

Окрім конфліктів юридичних за змістом автори навчального посібника "Основы конфликтологии" за редакцією В. М. Кудрявцева (М., 1997) розглядають юридичні конфлікти за формою — *уявні юридичні конфлікти*. Наприклад, сумлінний набувач майна намагається "захистити" його від власника, не знаючи ані власних прав, ані прав супротивника. Зрозуміло, що за умови дотримання юридичної процедури у нього б не виникло конфлікту з власником.

Уявні конфлікти можуть виникати у ситуаціях, коли [26, с. 56–57]:

а) сторона вважає, що перебуває з певною особою у правовідносинах, але насправді їх немає (наприклад, орендар будівлі не знає, що власник уже продав її іншій особі);

б) протилежний варіант: сторона не усвідомлює, що перебуває у правовідносинах з іншою стороною (скажімо, при відкритті спадщини один із спадкоємців гадки не має про наявність інших спадкоємців);

в) сторона вважає, що супротивник діє незаконно, тоді як дії другої сторони правомірні;

г) протилежний варіант: сторона вважає, що супротивник діє правомірно, хоча дії другої сторони незаконні.

Визначення конфлікту як саме протиборства дає можливість запобігти невиправданому розширенню поняття конфлікту за рахунок

включення до нього процесів, які можуть мати неприйнятний характер, але не бути взаємодією, тобто не переростати у протиборство.

Отже, цілком поділяючи й узагальнюючи зазначені підходи, **до юридичних можна зарахувати конфлікти, які відбуваються у сфері відносин, що регулюються правом або підлягають правовому регулюванню. Коротше кажучи, юридичний конфлікт являє собою юридичне відношення плюс конфліктні дії сторін (протиборство)**.

Щодо функціональної сторони справи, то слід виходити з того, що, по-перше, юридичний конфлікт віддзеркалює правову дійсність; по-друге, йому як різновиду соціального конфлікту притаманні всі функції останнього. Юридичний конфлікт, як справедливо стверджує В. Мадіссон [64, с. 40], може відтворювати деформації правової дійсності, свідчити про дефекти правової системи, недосконаліть законодавства та судової практики. Конфлікт може бути стимулятором, рушійною силою суспільних і державних змін, сприяти швидшим темпам їх перебігу. Юридичний конфлікт може або порушувати справедливе співвідношення позицій, або відтворювати (повністю чи частково) його, може виражати справедливі претензії на новий правовий порядок, тобто бути позитивним явищем і мати позитивні функції. Конструктивне ставлення до конфліктів передбачає диференційований до них підхід, а не тільки вжиття заходів щодо запобігання їм або придушення.

2.2. Структура юридичного конфлікту

Розуміння змісту юридичного конфлікту передбачає необхідність аналізу його структури. В сучасній конфліктології існують різні погляди щодо структури конфліктів, але більшість конфліктологів як основні елементи структури виокремлюють: 1) учасники (сторони); 2) умови конфлікту; 3) предмет та об'єкт конфлікту; 4) образи конфліктної ситуації; 5) можливі дії учасників конфлікту; 6) результати конфліктної

взаємодії. Застосовуючи цей підхід, потрібно враховувати, що специфіка сутності й змісту юридичного конфлікту певним чином впливає на його структуру.

Сторони (учасники) конфлікту — це суб'єкти соціальної взаємодії, які перебувають у стані конфлікту або явно чи неявно підтримують тих, хто конфліктує. В науковій літературі у деяких випадках також вживається поняття "опонент", тобто супротивник у суперечці (з лат. — який заперечує). Протилежні сторони становлять стрижень конфлікту: якщо одна зі сторін виходить із конфлікту, такий конфлікт припиняється. Конфлікт — явище складне. Залежно від сфери перебігу конфлікту його учасниками (сторонами) можуть бути індивіди, соціальні групи, спільноти, органи та організації. Проте конфліктні відносини можуть мати багаторівневий характер; сторони конфлікту в такому разі не рівнозначні. Індивід може конфліктувати не лише з іншою особою, а й з установою, організацією, державним органом тощо. Держава вступає у конфліктні відносини не тільки з іншими державами, а часто-густо — з політичними силами, установами, підприємствами, громадськими організаціями, кримінальними угрупованнями й особами, які порушують закон.

Використовуючи загальносоціологічний підхід, конфліктологія, аналізуючи конфліктну взаємодію, враховує "рангові" відмінності сторін. Так, виокремлюються сторони "низького рангу" (окремі особи), "вищого рангу" (формальні або неформальні організації) та "найвищого рангу" (офіційні особи, які діють на основі закону та від імені держави). Ранг — це рівень фізичних, соціальних матеріальних й інтелектуальних можливостей учасника конфлікту, його соціальний досвід конфліктної взаємодії, масштаби суспільної та групової підтримки. Залежно від рангу опонентів можуть істотно різнитися їхні "деструктивні потенціали" (від фізичних, інтелектуальних і вольових якостей особистості до характеру озброєння і бойової злагодженості збройних сил країни чи воєнно-політичного блоку).

Особливістю юридичного конфлікту є формальна рівність його сторін. Відповідно до вимог ст. 129 Конституції України та норм міжнародного права юридичні конфлікти мають вирішуватися на засадах "рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом".

Зважаючи на різні функції учасників конфлікту й на те, що не всі вони перебувають у безпосередньому протиборстві, конфліктологія диференціює участь у конфлікті. Відомий український конфліктолог А. Ішмуратов, наприклад, застосовує "спеціальні слова-уточнення різних видів участі". Серед них: *опоненти* — учасники конфлікту, які вважають свої інтереси неузгодженими; *противник* — агресивний опонент, який прагне реалізувати свої інтереси за рахунок інших; *агресор* — противник, який виявляє агресивність; *ворог* — противник, інтерес якого — знищити противника; *прихильники* — учасники, що співробітничають з Я; *співчуваючий* — той, хто бачить конфлікт з точки зору Я; *засуджуючий* — той, хто бачить конфлікт з точки зору ТИ; *посередник* — учасник, інтерес якого — ліквідувати конфлікт; *арбітр* — учасник, мета якого — проаналізувати конфлікт і дати рекомендації щодо його ліквідації [41, с. 87].

Юридична конфліктологія як учасників (суб'єктів) виокремлює насамперед фізичні та юридичні особи, визнані такими у встановленому порядку. Якщо конфлікти між фізичними особами не завжди мають правовий характер, то конфлікти між юридичними особами виникають, відбуваються і вирішуються у правовій сфері.

З огляду на те, що чинні норми права охороняються державою, зазначимо, що окрім традиційних протилежних сторін у юридичному конфлікті задіяна ще й *третя сторона* — державний правозастосовний (правоохоронний) орган. Це може бути суд, адміністративна інстанція, зрештою будь-який орган публічної влади, до повноважень якого належить розгляд цього виду спорів і ухвалення щодо них рішення. У певних видах юридичних конфліктів (наприклад, кримінально-правових) усі правовідносини є тристоронніми, тобто крім прямих учасників у них беруть участь судові й правоохоронні органи. В деяких видах конфліктів третя сторона спочатку не задіяна, але з'являється на певній стадії розвитку спору, коли він набуває юридичного характеру.

У широкому розумінні специфічними учасниками конфлікту можна вважати також посередників, які хоча й не мають владних повноважень, але своїми діями намагаються зупинити конфлікт і допомогти його вирішити. Масштаби посередництва можуть бути різними: від звернення до сусідів чи родичів у разі сімейної сварки до використання миротворчих сил під егідою ООН у районах воєнно-політичних та міжнаціональних конфліктів.

Суб'єкти юридичного конфлікту вирізняються також за сферами прояву. Наприклад, що стосується конфлікту в кримінальній сфері,

органам слідства й суду друга сторона кримінального конфлікту (особа, що скоїла злочин) до затримання злочинця може бути просто невідома. Лише із затриманням підозрюваного процесуальна діяльність з розкриття злочину та покарання винного набуває конкретного змісту.

Дії та поведінка учасників конфлікту також відрізняються залежно від ролі, яку вони виконують у тій чи іншій ситуації. Так, серед суб'єктів злочину, вчиненого групою осіб, ст. 27 Кримінального кодексу України виокремлює *виконавця* або *співвиконавця* (особа, яка вчинила злочин); *організатора* (особа, яка організувала вчинення злочину або керувала його підготовкою чи вчиненням); *підбурювача* (особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину); *пособника* (особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню або приховуванню злочину). Крім того, слід зважати на можливу "імітацію ролей" учасниками конфлікту. Інколи внаслідок власних характерологічних особливостей (амбітність, конфліктність тощо) або соціально-політичних мотивів (національних, релігійних, політичних чинників) сторона перебуває у ролі "непримиренної опозиції" навіть тоді, коли конфлікт ще перебуває у латентній (прихованій) стадії або коли його вже немає.

Умови конфлікту — це обставини або фактори, які визначають характеристики конфлікту й можливість його виникнення. Зазвичай конфліктологи розрізняють умови виникнення та умови перебігу конфліктів. Під *умовами виникнення* розуміють об'єктивні особливості зовнішньої ситуації, які є суттєвими для виникнення конфлікту. Так, Р. Дарендорф серед причин соціальних конфліктів називає "технічні" — поява керівних осіб у підгрупах, "політичні" — можливість організації протилежних інтересів та "соціальні" — можливість спілкування і збільшення кількості членів підгруп. У виникненні соціальних явищ суттєву роль відіграють суб'єктивні фактори, пов'язані з людьми. Щодо визначення власне конфліктогенних факторів, як зазначає авторитетний фахівець із психології конфліктів Н. В. Грішина, зробити це непросто. У сфері міжособистісної взаємодії, на її думку, виникненню конфліктів об'єктивно сприяють конкурентні відносини. При цьому самі люди можуть і не розглядати свої відносини як суперечливі або конкурентні. Загалом тісні контакти між людьми (наприклад, подружні відносини) потенційно мають численні види кооперативних

зв'язків і водночас (явно або уявно) — суперечності у цілях та інтересах. Умовами виникнення конфліктів стають фактори, що сприяють переходу їх взаємодії до конфліктних форм. Причини виникнення конфлікту пов'язані з певними конкретними діями учасників ситуації або обставинами, що виникли. З'ясувати причину конфлікту — означає дізнатися, що саме у діях чи поведінці учасників призвело до переходу їх взаємодії до конфліктних форм [18, с. 163–165].

До *умов перебігу конфліктів* належать фактори, що впливають на їхній розвиток. Зазвичай це просторові та часові межі конфліктної ситуації. Просторові межі конфліктів можуть бути незначними (квартира, садиба) і глобальними (території країн, міждержавних об'єднань, воєнно-політичних блоків). За допомогою часових меж досліджують початок та закінчення, виникнення окремих стадій перебігу конфлікту, тривалість участі в конфлікті окремих сторін. Чітке визначення просторових і часових меж має неабияке значення для аналізу і вирішення юридичних конфліктів з точки зору застосування норм матеріального права. Так, Кримінальний кодекс України встановлює чинність закону про кримінальну відповідальність у часі (ст. 4), зворотну дію закону про кримінальну відповідальність у часі (ст. 5), чинність закону про кримінальну відповідальність щодо злочинів, вчинених на території України (ст. 6), чинність закону про кримінальну відповідальність щодо злочинів, вчинених громадянами України або особами без громадянства за межами України (ст. 7), чинність закону про кримінальну відповідальність щодо злочинів, вчинених іноземцем або особою без громадянства за межами України (ст. 8), правові наслідки засудження особи за межами України. Не менш важливо враховувати просторово-часові аспекти вирішення конфліктних ситуацій при застосуванні юридичних процедур. Це стосується підсудності справ, строків позовної давності та інших процесуальних строків, процедур оскарження судових рішень і вироків тощо.

Крім того, можуть визначатися й інші умови перебігу конфліктів. Виходячи з того, що будь-який конфлікт відбувається у певно обумовленій системі (сім'я, підприємство, організації, держави), цілком слушним є звернення до внутрішньосистемних меж конфліктів [50, с. 38–39]. Справа в тому, що в разі участі у конфліктній ситуації сторін, які входять до різних систем, конфлікт може набувати більшого поширення і глибини. Так, сімейні конфлікти можуть зачіпати інтереси не лише членів окремої сім'ї, а й їхніх родичів, приятелів, сусідів тощо. Особливо небезпечні макроконфлікти (міждержавні, воєнно-

політичні та ін.), де крім політичних, економічних, територіальних проблем існує вірогідність загострення міжнаціональних, міжрелігійних відносин.

Виокремлюють також соціокультурний підтекст конфлікту (який охоплює культурні норми перебігу та вирішення конфліктів), безпосередній ситуативний фон розвитку конфліктної ситуації (який може діяти як фактор загострення конфлікту), наявність третіх сил, які зацікавлені у пом'якшенні або загостренні конфлікту, та ін. [18, с. 157–158]

Важливо також визначити соціально-психологічні умови перебігу конфлікту: особливості психологічних станів учасників та соціально-психологічних характеристик ступеня конфронтації (клімат у конфліктних групах, тип та рівень взаємодії, спілкування, а також діапазон та рівень заглиблення в конфліктну ситуацію різних соціальних груп — вікових, професійних, статевих, етнічних) [61, с. 33].

Предметом конфлікту є проблема або протиріччя, через які власне виникає конфлікт. Традиційно конфліктологи, наприклад І. Ворожейкін, А. Кібанов, Д. Захаров, предметом конфлікту називають об'єктивно існуючу або уявну проблему, яка має бути вирішена і тому стає причиною розходження у поглядах опонентів [16, с. 94]. Загалом погоджуючись у цілому з таким підходом, зазначимо, що предмет юридичного конфлікту має більш чітке визначення. Так, уявні проблеми навряд чи можуть виступати предметом юридичного спору. Цим предметом можуть бути спірні відносини з приводу реальних матеріальних і духовних цінностей, які вирішуються у правовому полі.

Окрім предмета неодмінним атрибутом конфлікту є його ***об'єкт***. Юридична конфліктологія розглядає потенційний об'єкт (суспільні відносини, які підпадають під правове регулювання і на які спрямоване протиборство) й об'єкт реальний (конкретна матеріальна, соціальна або духовна цінність, що перебуває на перетині особистих, групових, державних або міждержавних інтересів і до володіння якою прагнуть конфліктуючі сторони). Як приклад останнього може бути територія, корисні копалини, родовища, владні повноваження, рухоме чи нерухоме майно, а також соціальні реалії у вигляді розмірів оплати праці або пенсії, цін на продукти харчування, непродовольчі товари й послуги — усе, що являє собою об'єкт особистих, групових і державних інтересів. Об'єкт існує в обмеженій кількості або якості й не може одночасно задовольнити усі сторони конфлікту. Отже, об'єкт є ядром проблеми, центральною ланкою конфліктної ситуації.

Залежно від умов конфліктної ситуації та суб'єктивних особливостей учасників конфлікту сторони по-різному сприймають предмет конфлікту, створюючи своєрідні ***образи конфліктної ситуації***. Це сприйняття може істотно впливати на конфліктну поведінку сторін, динаміку, тривалість і напругу конфлікту. Образи конфліктної ситуації належать до суб'єктивної сторони юридичного конфлікту і полягають у відображенні предмета конфлікту в свідомості суб'єктів конфліктної взаємодії. Основний зміст образів утворюють уявлення сторін про: 1) себе (власні потреби, можливості, цілі, цінності тощо); 2) протилежну сторону (її потреби, можливості, цілі, цінності); 3) умови перебігу конфлікту. Щодо юридичного конфлікту, то слід враховувати значно ширшу об'єктивацію і навіть документування предмета конфлікту. Однак аналіз позицій сторін юридичних конфліктів свідчить про значні розходження у їхньому розумінні предмета конфлікту.

Оскільки зміст створюваних образів — це ідеальні суб'єктивні складові, вони традиційно досліджуються в аспекті психології конфлікту. Як слушно наголошує М. І. Шевандрін [119, с. 393–394], саме образ конфліктної ситуації, а не реальність конфліктного протиріччя безпосередньо визначає конфліктну поведінку особистості, її реакції та переживання. Тому, вважають психологи, існує реальний та ефективний спосіб вирішення конфлікту через зміну образів конфліктної ситуації за допомогою зовнішнього впливу на учасників конфлікту.

Сама по собі розбіжність тих чи інших інтересів суб'єктів, якщо вона не реалізована у протиборстві, не матиме ефекту конфлікту. Лише протилежно спрямовані ***дії учасників*** (об'єктивна сторона юридичного конфлікту) як реалізація наявних суперечностей дають підстави говорити про наявність конфлікту. Саме дії суб'єктів протиборства як юридично значимі (правомірні й неправомірні), так і юридично нейтральні, котрі спричиняють збиток, призводять до конфліктної взаємодії.

За традиційною у конфліктології класифікацією дії учасників юридичного конфлікту можна розглядати за такими основними критеріями:

- *характер дій* (наступальні, оборонні, нейтральні);
- *ступінь активності дій* (активні — пасивні, ініціюючі — у відповідь);
- *спрямованість дій* (на опонента, на третю особу, на самого себе).

Оскільки конфліктна взаємодія є основним змістом конфлікту, сучасна наука приділяє увагу дослідженню різноманітних варіантів дій або стилів поведінки їх учасників. За даними Г. В. Ложкіна

та Н. І. Пов'якель, найчастіше вирізняють такі *типові стратегії поведінки в конфлікті* [61, с. 34–37]:

- *суперництво* (нав'язування іншій стороні вигідної для себе поведінки);
- *кооперацію* (пошук рішення, яке б задовольняло обидві сторони);
- *поступку* (зменшення своїх домагань);
- *уникнення* (фізичний або психологічний вихід з конфліктної ситуації);
- *бездіяльність* (перебування у ситуації конфлікту, але без жодних спроб до його вирішення).

Як правило, у конфлікті або на певному його етапі домінує одна зі стратегій. Проте це не виключає можливості застосування, залежно від конкретної ситуації, комбінації декількох, навіть протилежних, стилів поведінки.

Способами реалізації стратегій як загальних схем дій є *тактики поведінки у конфлікті* (інформування, переконання, уникнення, тиск, загроза тощо). Розрізняють тактики раціональні (наприклад, переконання) та ірраціональні (наприклад, залякування), безпосереднього впливу (наприклад, інформування про суть справи) та опосередкованого впливу (наприклад, інформування з метою отримати від об'єкта впливу те, про що прямо не вказується) тощо.

Можливість використання широкого кола стратегій і тактик в юридичних конфліктах реалізується в межах застосування юридичного інструментарію. Зазвичай тут задіяні формально визначені процедури, що сприяє більш "цивілізованому" вирішенню конфліктів. Проте це зовсім не виключає інших, неправових, способів впливу на протилежну сторону.

Від правильного вибору стратегій і тактик поведінки в конфліктній ситуації залежать ***результати конфліктної взаємодії*** і навпаки — намагання досягти бажаних результатів розв'язання конфлікту передбачає застосування оптимальних стилів і способів поведінки. Як зазначає Н. В. Грішина, "образ бажаного результату конфлікту стає регулятором конкретних дій учасників ситуації" [18, с. 159].

Конфліктологічна наука виокремлює чотири основних види завершення будь-яких, у тому числі юридичних, конфліктів:

- повне або часткове підкорення другої сторони;
- компроміс;
- переривання конфліктних дій;
- інтеграція та спільне вирішення конфлікту.

Проте бажані результати розв'язання юридичних конфліктів полягають насамперед у підтвердженні або поновленні правомірних вимог однієї зі сторін чи досягненні між сторонами компромісу (мирової угоди). Невдалі спроби вирішити конфлікти, що пов'язані з неадекватним застосуванням стратегій і тактик поведінки у конфлікті, призводять лише до перервання конфліктних дій. Так, тяганина при розгляді справ в адміністративному порядку призводить до звернень до суду. Так само розгляд справи у суді першої інстанції не завжди завершується її остаточним вирішенням і конфлікт продовжується на етапі подальшого його розгляду в апеляційній та касаційних інстанціях.

2.3 Динаміка юридичного конфлікту

Вплив на перебіг та можливі наслідки конфлікту передбачає необхідність розуміння, що конфлікт не є якимсь тимчасовим актом. Дослідження динаміки конфліктів передбачає відповідь на запитання: "Що і як відбувається в конфлікті?", тобто означає вивчення конфлікту як процесу. Будь-який конфлікт має власну внутрішню логіку розвитку. Саме процеси, які відбуваються у конфлікті на різних його стадіях, визначають конструктивний чи деструктивний потенціал конфлікту, його результати й наслідки.

Існує чимало варіантів визначення динамічних компонентів (етапи, фази, стадії тощо) перебігу конфлікту. Поширеним (Н. Грішина, А. Ішмуратов) є поділ його на стадії.

1. Виникнення об'єктивної конфліктної ситуації.
2. Усвідомлення (сприйняття) ситуації як конфліктної.
3. Конфліктна поведінка (взаємодія).
4. Вирішення конфлікту.

Виникнення ***об'єктивної конфліктної ситуації*** можна вважати "стадією потенційного конфлікту". Це *латентна (прихована)* стадія конфлікту, коли наявність конфліктних відносин ще відсутня, та й сама конфліктна ситуація ще не усвідомлюється сторонами. Але вже виникла суперечність, яка становить предмет майбутнього конфлікту. Класичним прикладом може слугувати ситуація, коли на підприємстві оголошено про майбутню реорганізацією і можливе скорочення штатів. Конфліктні відносини ще не виникли, бо поки що не відомо, які саме підрозділи і як будуть реорганізовані, які зміни відбудуться у штатному розписі, в оплаті праці, у функціональних обов'язках працівників. Але все це може спричинити протиборство інтересів, тобто конфлікти.

Хоча цілком імовірно, що в деяких випадках конфліктна ситуація може виявитися одночасно з виникненням конфлікту (у його відкритій стадії). Наприклад, крадіжка або пограбування майна як міжособистісний конфлікт між злочинцем і потерпілим, виникає і вичерпується в момент скоєння злочину. Але на цьому ґрунті виникає інший юридичний конфлікт (злочинця з правоохоронними органами), який вирішується у площині кримінального та кримінально-процесуального права.

Зазвичай конфліктні ситуації, як і самі конфлікти, виникають в особливій соціально-психологічній атмосфері *соціальної напруги*. Можна вести мову про міжособистісну, міжгрупову, міжнаціональну, міжрегіональну чи глобальну напругу в суспільстві. Це своєрідне тло, на якому відбуваються конкретні конфлікти. Глибинні соціальні причини цього явища — сукупність економічних, політичних, соціальних та інших процесів, які призводять до виникнення в суспільстві нестабільної ситуації — економічної, соціально-політичної, міжнаціональної та ін. Крім загальних слід розрізняти й локальні причини (некваліфіковане керівництво, дії екстремістських сил, резонансні злочини тощо), які викликають соціальну напругу і сприяють виникненню конфліктних ситуацій. Наприклад, типовими причинами для виникнення конфліктів в організаціях, на думку Ф. М. Бородкіна та Н. М. Коряка, є: а) незбалансованість робочих місць; б) коли одному підлеглому віддають розпорядження численні керівники; в) велика кількість безпосередніх підлеглих на одного керівника, що створює хаотичність в управлінні; г) "порочне коло управління" — перекладання відповідальності один на одного, що породжує стан загальної без-

відповідальності; д) несинхронність роботи через неграмотність або помилки працівників та ін. [11, с. 45–67]

Однак відомо багато ситуацій, коли наявність численних конфліктогенних факторів може і не призводити до виникнення конфлікту. Справа в тому, що виникненню конфлікту передує суб'єктивне усвідомлення факторів, здатних подолати інерцію минулих неконфліктних відносин. Саме ***сприйняття ситуації як конфліктної*** створює конфлікт. Оскільки на цій стадії конфлікту відбувається "демонстрація намірів" сторін, вона має назву *"демонстраційної"*.

Конфлікти не виникають без участі людини. Більш того, соціальні психологи стверджують, що суб'єктивні уявлення можуть більше впливати на поведінку, ніж об'єктивні фактори. Загальновідомі результати експерименту Ф. Зімбардо, проведеного в експериментальній тюрмі, де досліджувалася динаміка взаємин між ув'язненими та наглядачами. За жеребом для ролі "тюремників" та "ув'язнених" були відібрані нормальні, здорові, законослухняні добровольці. Але створена експериментаторами ілюзія дуже швидко злилася з реальністю. "Наглядачі", що були спокійними й миролюбними людьми, почали виявляти садизм та жорстокість. "Ув'язнені", відібрані за допомогою тестів як "цілком нормальні", почали проявляти у поведінці різну патологію. Парадоксально, що, розуміючи всю штучність і нереальність ситуації експерименту, його учасники поступово почали поводитися так, ніби вона була реальною, у власних діях і переживаннях вони перетворювалися на наглядачів та ув'язнених. Отже, як зазначає Н. Грішина, об'єктивно існуючі суперечності не однозначно детермінують конфліктну взаємодію учасників ситуації, а навпаки, сторони самі "конструюють" конфлікт, приписуючи ситуації відповідне значення. Тому виникнення конфліктної ситуації — це не просто наслідок наявності суперечностей, а являє собою такий процес: зовнішня ситуація — визначення ситуації — конфліктна ситуація [18, с. 172–173].

Оскільки сприйняття конфліктної ситуації суб'єктивне, воно, певною мірою викривлене. Існують такі варіанти збігу (незбігу) суб'єктивного й об'єктивного у конфліктній ситуації:

- *адекватно сприйнятий конфлікт*, коли існує об'єктивна конфліктна ситуація і сторони адекватно її сприймають;
- *неадекватно сприйнятий конфлікт*, коли існує об'єктивна конфліктна ситуація, але сторони її сприймають з істотним відхиленням від реального стану;

• *незрозумілий конфлікт*, коли існує об'єктивна конфліктна ситуація, але вона не сприймається потенційними опонентами;

• *уявний конфлікт*, коли об'єктивної конфліктної ситуації немає, але сторони сприймають свої дії як конфліктні.

Неадекватність оцінок ситуації можна пояснити особистісними факторами людини (особливостями характеру, темпераменту, впливами психічних станів, недостатньою правовою соціалізацією тощо), різними соціально-політичними процесами та аномаліями на макрорівні.

Аби відбулося усвідомлення конфлікту, зазвичай потрібен *інцидент*, тобто ситуація, за якої одна зі сторін почне діяти всупереч інтересам іншої. Проте інколи вже наявність у другої сторони значного "деструктивного потенціалу" — достатній аргумент для усвідомлення ситуації як конфліктної, що провокує суб'єкта на агресивну поведінку, тобто спричиняє конфлікт.

Для юридичного конфлікту характерним є виникнення на основі усвідомлення об'єктивної конфліктної ситуації в однієї чи обох сторін мотивів юридичного характеру (рішення про звернення до правоохоронних органів, до суду, вступ до права власності тощо). На цій основі виникають правові відносини між сторонами, які перебувають у конфлікті. Проте правовідносини можуть існувати і до усвідомлення конфлікту, а відповідна юридична мотивація дій виникати пізніше, наприклад, після консультації з юристом.

Після того як конфлікт усвідомлюється сторонами, вони переходять до ***конфліктної поведінки (взаємодії)***. Оскільки це найгостріша стадія конфлікту, в конфліктології вона отримала назву *"агресивної"*, або *"батальної"*. Зміст її становлять протилежно спрямовані дії сторін конфлікту.

Особливістю поведінки учасників суто юридичного конфлікту є чітка її регламентованість, процесуальна визначеність. Розвиток правових відносин пов'язаний із перебігом подій у процесі розгляду справи юридичною інстанцією. Це можуть бути досить тривалі й різноманітні процедури. Наприклад, у разі кримінального конфлікту: попереднє розслідування, направлення справи до суду, судовий розгляд, апеляційне, касаційне провадження тощо.

Як вже зазначалося, дії сторін юридичного конфлікту можуть мати наступальний чи оборонний характер, бути активними чи пасивними. Цей поділ є досить умовним, тому що в реальній боротьбі вони можуть швидко змінюватися і переходити один в одного.

Для вивчення конфліктної взаємодії важливим є звернення до наукової типізації конфліктної поведінки. Один із таких варіантів пропонує С. В. Кудрявцев, виокремлюючи типи протиборства у конфлікті [131, с. 66–68]:

• *дії, спрямовані на захоплення та (або) утримання спірного об'єкта.* Характер таких дій в різних життєвих ситуаціях (майнові, господарські спори, воєнні дії за спірну територію тощо) проявляється порізному і залежить від конкретного об'єкта і типів суб'єктів. У конфліктах між групами і великими соціальними спільнотами ці дії становлять складну багатоступеневу діяльність із застосуванням політичних, економічних, воєнних та інших засобів;

• *створення перешкод та спричинення непрямої шкоди.* Такі дії є атрибутами "безоб'єктного" конфлікту. За їхньою допомогою знижують ефективність або навіть блокують чужу діяльність. Задля недопущення безпорядків загін поліції перегороджує шлях демонстрантам; міжнародні організації здійснюють економічну блокаду держави — порушника міжнародних норм; перехожий, на очах якого відбувається правопорушення, втручається, щоб його не допустити. Варіанти дій такого типу різноманітні настільки, наскільки великою є кількість подібних ситуацій;

• *дискримінаційні та образливі слова і дії.* Це те, що викликає образу, зачіпає самолюбство, честь і гідність (від брутальних слів, пропагандистських випадів до дискримінаційних дій) людей, верств населення, народностей, націй. Такі дії характерні насамперед для конфліктів, в основі яких лежать більш ґрунтовні суперечності й протиріччя, пов'язані з правами людини, соціальних груп, націй, великих соціальних спільнот;

• *підкорення та захоплення суб'єкта.* Цей різновид дій належить насамперед до проявів влади, істотного обмеження волі інших суб'єктів, різних форм диктату у міжнародних відносинах, обмеження суверенітету націй, територіальних утворень тощо;

• *завдавання прямої (фізичної) шкоди.* Зазвичай дії цього типу містять фізичне насилля над людьми, спричинення болю та тілесних ушкоджень, викликане ліквідацією групових структур, руйнуванням населених пунктів, територій. Залежно від суб'єктів різних рівнів деструктивні дії відрізняються за характером і масштабами — від насилля у сім'ї до застосування збройних сил проти інших держав. Прикладами останнього можуть слугувати бомбардування США та їхніми союзниками об'єктів на території Югославії, проведення ними "анти-

терористичних операцій" на територіях інших держав — Афганістану, Іраку.

Крім зазначених типів прямого вступу в боротьбу як засіб впливу на супротивника використовуються *погрози*. Застосування погрози з наміром завдати шкоди інтересам іншої сторони характерне для деструктивної моделі поведінки в конфлікті. З одного боку, це апеляція до здорового глузду, почуттів супротивника, а з іншого — демонстрація жорсткості та безкомпромісності. У міжнародній практиці, зокрема у воєнних зіткненнях, використовується метод ультиматумів, коли до другої сторони висуваються вимоги, у разі невиконання яких на супротивника очікують жорсткі санкції, аж до повного знищення. Погрози можуть застосовуватися в процесі переговорів і навіть бути самостійною стадією в конфлікті (наприклад, прибуття парламентарів, які уповноважені передати вимоги й отримати відповідь). Крайнім випадком застосування тактики погроз є терористичні дії (заручники, погроза здійснення вибухів тощо) [18, с. 68–70].

Конфлікт, як стверджує А. Г. Здравомислов, — це одночасне розгортання дії та контрдії. Це реалізація намірів і водночас подолання опору, який неминуче зустрічається у ході цієї реалізації. Це винятково складна спільна дія щонайменше двох сторін, об'єднаних протистоянням [36, с. 101].

Зазвичай конфліктологи розглядають процес конфлікту у певній послідовності дій та контрдій сторін:

- поступове посилення позицій учасників конфлікту за рахунок введення дедалі активніших сил і збагачення досвіду протистояння;
- збільшення кількості проблемних ситуацій та поглиблення первинної проблемної ситуації;
- посилення конфліктної активності учасників, зміна характеру конфлікту у бік його поглиблення, залучення в конфлікт нових сил;
- зростання емоційної напруги, яка може мобілізовувати або, навпаки, деструктивно впливати на поведінку учасників;
- зміна ставлення до проблемної ситуації та конфлікту загалом.

Розв'язання (вирішення) конфлікту — це його *"завершальна"* фаза. Розв'язання відбувається як внаслідок зміни об'єктивної конфліктної ситуації, так і за рахунок зміни її образів, які сформувалися у сторін. Юридичні процедури вирішення конфлікту передбачають підготовку і видання правозастосовного акта (вирок, рішення, ухвала, наказ, розпорядження тощо).

Вирішення конфліктів може бути:

повним

а) на об'єктивному рівні, за рахунок перетворення об'єктивної конфліктної ситуації;

б) на суб'єктивному рівні, за рахунок кардинальної зміни образів конфліктної ситуації;

частковим

а) на об'єктивному рівні, за рахунок перетворення об'єктивної конфліктної ситуації у напрямі створення незацікавленості у конфліктних діях;

б) на суб'єктивному рівні, за рахунок обмеженої, але достатньої для тимчасового припинення суперечки зміни образів конфліктної ситуації.

Найімовірнішими версіями закінчення юридичних конфліктів М. І. Панов вважає:

- припинення конфлікту внаслідок взаємного примирення сторін або його тимчасове призупинення з можливістю поновлення;
- скасування конфлікту шляхом його симетричного розв'язання ("виграш — виграш" або "програш — програш");
- закінчення конфлікту, але за асиметричною формулою розв'язання ("виграш — програш");
- переростання конфлікту в інше протиборство;
- поступове загасання конфлікту.

Юридичні конфлікти можуть закінчитися за будь-яким із цих сценаріїв шляхом насильства, роз'єднання чи примирення.

Насильство застосовують тоді, коли протилежна сторона значно слабша. Це дає змогу швидко завершити боротьбу. Але стратегічно силове розв'язання конфлікту, за винятком дій державних органів чи міжнародних організацій, спрямованих на відновлення справедливості, правопорядку та миру, є малоефективним. Практика свідчить, що насильство застосовується у багатьох юридичних (передусім кримінальних) конфліктах. Особливо небезпечне застосування насильства у варіанті "терор — антитерор", у міжнародних і міжнаціональних конфліктах.

Роз'єднання сторін означає, що конфлікт припинено шляхом розриву відносин між конфліктуючими сторонами (скасування угоди, розлучення подружжя тощо).

Примирення — це свідоме мирне завершення конфлікту, яке досягається шляхом переговорів між обома протилежними сторонами за

можливої участі третьої сторони (наприклад, у міжнародних, політико-правових, трудових конфліктах) [50, с. 166–167].

Можлива й інша динаміка перебігу юридичних конфліктів. Але за умови, що в них беруть участь правозастосовні (правоохоронні) органи, вирішення юридичних конфліктів завжди спрямоване на завершення спору в межах закону і відповідно до нього. Проте не завжди розвиток таких конфліктів має на меті примирення сторін, пом'якшення їхнього протистояння. Справді, про таку спрямованість можна говорити стосовно сімейних, деяких трудових, цивільно-правових спорів. Але у кримінальних справах майже завжди йдеться про покарання винного — і часто-густо про насильницьке втручання у конфлікт з метою його припинення.

У багатьох випадках насильство й примус супроводжують юридичний конфлікт упродовж всього його розвитку. Так, у кримінальному конфлікті можуть застосовуватися оперативні заходи щодо розшуку злочинця, примусове його затримання, обрання запобіжних заходів (взяття під варту, підписка про невиїзд та ін.), здійснення інших примусових слідчих дій (обшук, виїмка тощо). Засіб покарання, який призначає суд, також є засобом державного примусу. Отже, юридичні конфлікти — це вельми загострена форма боротьби сторін, хоча ця боротьба й відбувається у межах закону.

Розгляд і вирішення юридичного конфлікту не дає гарантій щодо його остаточного розв'язання. Юридична оболонка може приховувати численні зародки різноманітного незбігання поглядів, суперечностей, протиріч та ін. Тому й трапляються поновлення та продовження судового розгляду справ, спостерігаються багаторічні міжнародні спори політичного та юридичного характеру. За всім цим в різних умовах та з різними аргументами — те саме протистояння сторін, несумісність їхніх інтересів [131, с. 75–77].

Розділ 3

ВИДИ ЮРИДИЧНИХ КОНФЛІКТІВ

3.1. Типологія юридичного конфлікту

Конфлікти відбуваються в усіх сферах суспільного життя. Цивілізоване їх вирішення дедалі частіше передбачає, серед інших, застосування правових засобів. Тому цілком логічно, розробляючи проблеми типології юридичних конфліктів, виходити із загального наукового аналізу та класифікації розмаїття соціальних конфліктів. Існує чимало варіантів типології конфліктів, зокрема поширений поділ за сферами прояву; за ступенем тривалості та напруженості; за суб'єктами конфліктної взаємодії; за масштабом; за соціальними наслідками тощо.

За ***сферами прояву*** розрізняють конфлікти екологічні, міжнародні, економічні, політичні, ідеологічні, етнічні, міжнаціональні, релігійні, соціальні (у вузькому розумінні), сімейно-побутові та ін. Усі типи конфліктів мають власний зміст, який досліджується у межах відповідних галузей знань.

Так, *економічні конфлікти* виникають внаслідок економічних суперечностей, зіткнення економічних інтересів. Саме економічні інтереси є підґрунтям глобальних протиріч між державами, соціальними верствами, коли задіяні широкі маси населення. Однак економічні конфлікти можуть виникати й між окремими людьми. Характер цих

конфліктів і можливість (а інколи й неможливість) їх вирішення залежить від глибини економічних суперечностей.

Політичні конфлікти пов'язані з боротьбою за владу. За певних умов вони можуть виходити за межі демократичних форм і переростати у масові заворушення, повстання, громадянські війни. Для багатьох сучасних політичних конфліктів характерні міжнаціональний та міжрелігійний (міжконфесійний) аспекти.

Ідеологічні конфлікти пов'язані із зіткненнями у соціально-політичних поглядах, установках, переконаннях людей. Вони можуть виникати як на рівні великих соціальних груп, так і на рівні малих груп, а також між окремими особами. Часто вони пов'язані з політичними та міжнаціональними відносинами.

Міжнаціональні конфлікти за ступенем загостреності, масштабністю та наслідками займають особливе місце. Зазвичай вони тісно пов'язані з іншими видами конфліктів, а інколи є національною оболонкою політичного, економічного або навіть кримінального конфлікту.

Соціальні (у вузькому розумінні) *конфлікти* виникають внаслідок суперечностей у сфері охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, надання пільг, у комунальній сфері, вони стосуються питань житла, користування побутовими послугами тощо.

Сімейно-побутові конфлікти виникають на ґрунті незгод та дисгармонії у сім'ї, на роботі, за місцем проживання.

За ***ступенем тривалості й напруженості*** конфлікти поділяються на бурхливі; гострі довготривалі; слабовиражені, що повільно протікають; слабовиражені, що протікають швидко.

Бурхливі конфлікти протікають швидко і вирізняються значним емоційним забарвленням, крайнім ступенем негативних відносин сторін. Конфліктуючі сторони слабо контролюють свої реакції і вчинки. Значною мірою на перебіг цих конфліктів впливають індивідуально-психологічні особливості особистості, зокрема характеру, темпераменту, вищої нервової діяльності.

Гострі довготривалі конфлікти виникають за наявності глибоких, стійких суперечностей. Конфліктуючі сторони контролюють свої реакції і вчинки, але дотримуються непримиренних позицій у конфлікті.

Слабовиражені конфлікти, що протікають повільно, характерні для протиріч, які не дуже загострені або в яких активною є лише одна зі сторін, а інша уникає конфронтації.

Слабовиражені конфлікти, що протікають швидко, як правило, характерні для окремих епізодів. Це оптимальна форма вирішення суперечностей. Але коли цей епізод спричинює інші, конфлікт може бути набагато складнішим.

За ***суб'єктами конфліктної взаємодії*** конфлікти поділяються на *внутрішньоособистісні, міжособистісні, особистісно-групові* й *міжгрупові*.

За ***масштабом*** вирізняють конфлікти *локальні, регіональні* і *глобальні*.

За ***соціальними наслідками*** конфлікти бувають *конструктивні* та *деструктивні*.

Усі загальні підходи до типології соціальних конфліктів можуть застосовуватися і до конфліктів юридичних. Проте, як слушно наголошує В. М. Кудрявцев [131, с. 90–95], специфіка юридичного конфлікту визначається юридичними характеристиками. До них належать: галузь права, у сфері якої може перебувати конфлікт; структура норми, яка його стосується; різновид правозастосовної установи та ін.

Поділяючи конфлікти за ***галузями права***, передусім зазначимо, що вони відбуваються в кожній із них. Поширені конфліктні відносини, пов'язані з питаннями цивільного, господарського, фінансового, трудового, екологічного, житлового, сімейного права. Найбільш небезпечні конфлікти — у сфері кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого права. Окремі групи становлять конституційні конфлікти, вирішення яких відбувається в площині конституційної юстиції, та міжнародні конфлікти, які врегульовуються, крім внутрішнього (конституційного) законодавства, нормами міжнародного права. Процеси демократизації суспільного життя актуалізували потребу в окремому провадженні адміністративних справ. Судова реформа в Україні передбачає створення ланки адміністративних судів для розгляду конфліктних відносин у сфері адміністративного права.

Проте, як вже зазначалося, в реальному житті існує чимало *"змішаних" конфліктів*, які спочатку не мають правового характеру і лише згодом можуть набувати юридичних ознак. Крім того, деякі конфлікти можуть перерости з однієї сфери права в іншу. Так, конфлікт, що розпочався як сімейна сварка, розвиваючись, може набути правового характеру, наприклад, у таких випадках: а) звернення із заявою про розлучення (сфера сімейного права); б) звернення із заявою про поділ

майна (сфера цивільного права); в) притягнення до адміністративної відповідальності за порушення тиші в громадських місцях (сфера адміністративного права); г) притягнення до кримінальної відповідальності за завдання побоїв (сфера кримінального права).

Юридичні конфлікти можна поділяти й залежно від ***характеру приписів*** *(уповноважуючі, зобов'язуючі, забороняючі)* ***правових норм***, порушення (різне розуміння чи різне тлумачення) яких становить основу конфлікту. В разі дії уповноважуючих норм конфлікт зазвичай виникає між уповноваженим суб'єктом та особою (фізичною або юридичною), чиї інтереси порушені або можуть бути порушені. Звернімося до прикладу. Міськрада міста К. надала земельну ділянку нафтовій компанії під будівництво бензозаправки на шосе, що проходить територією житлового масиву. Це рішення міськради негативно сприйняли жителі масиву, які, вбачаючи в цьому будівництві загрозу навколишньому середовищу, розпочали акції протесту. Міськрада на вимогу громадськості змушена була скасувати своє рішення. Нафтова компанія на скасування міськрадою рішення про виділення земельної ділянки звернулася з позовом до суду про відшкодування матеріальних збитків, яких вона зазнала у зв'язку з розпочатим будівництвом бензозаправки. Суд своїм рішенням задовольнив цей позов і зобов'язав міськраду відшкодувати збитки, яких зазнала нафтова компанія. У цьому конфлікті крім двох сторін (сторони — уповноваженого суб'єкта і сторони, інтереси якої порушено) задіяні й інші учасники (міськрада та суд), як і має бути у юридичному конфлікті.

При застосуванні *зобов'язуючих норм* суб'єктами конфлікту можуть бути насамперед зобов'язані особи та держава. Зобов'язання пов'язують не лише фізичних і юридичних осіб, а й державу як гаранта їх виконання. У наведеному прикладі зобов'язаною судом особою є міськрада. Проте ролі суб'єктів у конфліктах такого типу, за певних умов, можуть змінюватися. Наприклад, в електричці контролер намагається оштрафувати безквиткового пасажира, який не хоче сплачувати штраф і втягує контролера в конфлікт. Якщо контролер, не бажаючи конфліктувати з безквитковим пасажиром, відпустить його, то він сам входить у конфлікт з державою.

У разі дії *забороняючих норм* конфлікти головним чином полягають у порушенні цих норм певними фізичними або юридичними особами. Характерним прикладом можуть бути правопорушення у сфері охорони навколишнього середовища.

Серед інших слід також назвати типологію юридичних конфліктів ***за системою правозастосовних та правоохоронних органів***. Виходячи з компетенції цих органів, можна визначити, до якого органу слід звертатися у разі виникнення конфліктної ситуації. Чинне законодавство України (закони "Про судоустрій України", "Про прокуратуру", "Про міліцію", "Про звернення громадян" та ін.) чітко визначає компетенцію правоохоронних органів та порядок прийому і терміни розгляду звернень громадян. Проте, як свідчить практика, такі конфлікти незрідка провокуються адміністративною плутаниною у різних відомствах, управліннях, відділах, затягуванням розгляду справ тощо. Реальну можливість запобігти таким негативним явищам надає гарантоване Конституцією України (ст. 55) право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

До зазначених вище критеріальних підстав типології юридичних конфліктів М. І. Панов додає ***конфлікти нормотворчості та правозастосування***. Юридичні конфлікти можуть виникати як у процесі створення законів, так і в процесі їх реалізації чи застосування, а також під час вдосконалення, внесення змін чи доповнень, скасування тих чи інших нормативних актів. Усі ці конфлікти перебувають в ієрархічній залежності. Так, нерозв'язання конфлікту на стадії творення закону призводить до конфліктів на наступному етапі його застосування.

Цей аспект юридичної конфліктології тісно пов'язаний з *проблемою юридичної колізії*. Вона ж, або, як її називають в літературі, "конфлікт законів" (наприклад, національного законодавства з нормами міжнародного права, чинного законодавства з Конституцією, підзаконних актів із законами тощо), як суперечність лежить в основі конфлікту. Особливо це стосується такого недостатньо вивченого його різновиду, як когнітивний юридичний конфлікт, який зазвичай має теоретико-правовий характер. Знеособлена юридична колізія не може підмінити всієї сутності, структури, механізмів розвитку та розв'язання конфлікту. На відміну від колізії юридичний конфлікт — це "зіткнення між людьми, що є суб'єктами права і носіями певних юридичних поглядів, позицій, які діаметрально протилежні та потребують конфліктної взаємодії з метою досягнення урівноваженості" [50, с. 155–157]. Натомість відсутність юридичної колізії, узгодження законів та інших нормативно-правових

актів з конституційними нормами сприятиме запобіганню конфліктам у нормотворчості. З огляду на сказане можуть бути корисними запропоновані Ю. О. Тихомировим критерії відповідності правових актів Основному Закону [45, с. 257]:

- відображення конституційних ідей і принципів;
- правильне використання конституційних понять і термінів;
- прийняття нормативно-правових актів правомочними суб'єктами;
- урахування місця акта у правовій системі та вимог до його форми;
- дотримання встановленої процедури підготовки, прийняття та набрання актами сили;
- кореляція суті норм правових актів і відповідних норм Конституції;
- стійке правозастосовне тлумачення змісту правових норм.

Юридичний аспект об'єктивно займає належне місце у багатьох видах конфліктів. Уміння спрямовувати вирішення конфліктів у площину права, застосовувати юридичні засоби — важлива умова незворотності процесу демократизації державного і суспільного життя.

3.2. Екологічні (еколого-правові) конфлікти

Екологічні конфлікти стали реальністю нашого життя. Вони мають соціальний зміст, оскільки їхнє існування нерозривно пов'язано з соціальною діяльністю, яка стосовно природи може бути як конструктивною, так і руйнівною. Якщо природні катаклізми виникають незалежно від діяльності людей, то самі по собі вони не можуть стати еколого-правовими конфліктами.

В основі екологічних конфліктів — *глобальна суперечність між суспільством і природою*. Тривалий час природа розглядалась як невичерпне джерело задоволення потреб людини та потужний регенератор відходів людської діяльності. Призначенням "людини — покорителя природи" вважалося якнайшвидше отримання від неї всіх багатств. Лише у XX ст. люди почали усвідомлювати, що сировинні запаси природи та її регенеруючі можливості не є безмежними. По суті сьогодні людство живе в борг у природи, бо рівень споживання природних ресурсів перевищує здатність природи до їх відновлення, поповнення та відтворення. Мало того, через екстенсивний розвиток економіки, поширення небезпечності виробництва, нераціональне використання техніки Землі загрожує екологічна катастрофа.

Джерелом екологічної загрози є соціальний конфлікт, основу якого становить боротьба за природні ресурси. Екологічні конфлікти мають комплексний характер, незрідка вони спричинюються політичними, економічними, національними, технічними конфліктами. Так, воєнні акції США та їхніх союзників у Югославії та Іраку як радикальний варіант розв'язання політичних, міжнаціональних та релігійних конфліктів призвели до масштабних екологічних конфліктів, завдали суттєвої екологічної шкоди цим регіонам. Наявність екологічних конфліктів спричинює потребу специфічного, такого, що базується на праві, втручання з боку міжнародної спільноти, суспільства, держави та її структур, соціальних груп, органів місцевого самоврядування.

У XXI ст. люди змушені жити в умовах екологічних конфліктів, рахуватися з ними, а також з можливістю їх виникнення і необхідністю подолання. Щодо України, то це зумовлено [52]:

- значним антропогенним порушенням та техногенною перевантаженістю території країни;
- негативними екологічними наслідками Чорнобильської катастрофи;
- неефективним використанням природних ресурсів;
- широкомасштабним застосуванням екологічно шкідливих та недосконалих технологій;
- неконтрольованим ввезенням у країну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів; негативними екологічними наслідками оборонної і військової діяльності.

Екологічні конфлікти відрізняються масштабами і наслідками, певну специфіку мають процеси їх виникнення, перебігу та вирішення. Різним може бути ступінь протистояння сторін щодо долі при-

родних об'єктів, характеру пріоритетних для них цілей у співвіднесенні з проблемою охорони довкілля. Найсуттєвішою ознакою екологічного конфлікту є його ***предмет***, *тобто дії, які відбуваються (мають відбуватися) стосовно навколишнього середовища, внаслідок чого завдається шкода екологічній безпеці.*

Розглядаючи екологічний конфлікт як соціальний феномен, О. Л. Дубовік виокремлює його специфічні риси.

1. *Іманентність (внутрішня притаманність) екологічних конфліктів суспільству*. Спричинені взаємодією суспільства і природи екологічні конфлікти відображають зміст процесів життя людей в існуючих природних умовах. Взаємодія суспільства і природи відбувається на принципово обмеженій основі і пов'язана з витрачанням об'єктивно обмежених, важковідновлюваних або взагалі невідновлюваних ресурсів. Практично кожне великомасштабне рішення у сфері взаємодії з природою є початком конфлікту або спробою його вирішення.

2. *Соціальність екологічних конфліктів, їх суспільна природа та значимість*. Екологічні конфлікти — це завжди зіткнення між людьми. Будь-яка екологічна втрата одного учасника є втратою і всіх інших. Це означає, що неможливо завдати шкоди навколишньому середовищу так, щоб не зачіпати інтересів третіх осіб. Зрозуміло, в конкретній ситуації вирішення конфлікту можуть бути меншою чи більшою мірою враховані інтереси групи населення або країни, але загалом наслідки екологічного конфлікту пов'язані із збереженням або порушенням спільного і єдиного базису життя людей. Можливо, політичний вибір, політичний конфлікт є менш значущим для людей, ніж екологічний, бо він може і не підривати умов життя, тоді як екологічні конфлікти співвідносяться саме з ними.

3. *Гносеологічні труднощі щодо їх вирішення*. Знання людей у сфері взаємодії з природою є недостатніми, а їх переоцінка вже не раз призводила до хибних рішень. Так, катастрофічні наслідки мали "експерименти" на Чорнобильській АЕС, чималу екологічну шкоду завдало будівництво гідроелектростанцій на Дніпрі. Відтак необхідно досить обережно ставитися до можливостей мислення людини, науки, а відповідно й до державного регулювання екологічних конфліктів правовими засобами. Намагання усвідомлювати і вирішувати екологічні конфлікти повинно ґрунтуватися на розумінні обмеженості можливостей людини та необхідності приділяти постійну увагу екологічним процесам. Щодо правової та державно-правової точок зору, то

власне цим обмежуються можливості імперативного регулювання та наголошується на потребі розширити засади диспозитивності і навіть альтернативності правових приписів [131, с. 143–146].

Юридична конфліктологія крім реальних екологічних конфліктів виокремлює також формальні та псевдоекологічні конфлікти.

Формальний екологічний конфлікт полягає у протистоянні сторін, які розглядають екологічний стан певного об'єкта не як підставу і мету конфлікту, а як аргумент для протистояння. Прикладом цього можуть бути конфлікти, коли екологічні складнощі були використані певними політичними силами для ініціації вимог негайного закриття в Україні всіх атомних електростанцій, що мало призвести країну до енергетичного колапсу.

Псевдоекологічний конфлікт — це навмисне сфальсифіковане штучне використання екологічних аргументів для досягнення політичних, економічних або інших цілей, наприклад, захоплення політичної влади, отримання права розпоряджатися економічно значимими природними ресурсами, дискредитація політичних супротивників тощо.

З огляду на сказане для юридичної конфліктології актуальна проблема ідентифікації того чи іншого конфлікту як екологічного. У цьому сенсі пропонується визначити ідентифікаційні *риси (ознаки) екологічного конфлікту*, до яких можна зарахувати [131, с. 148–149]:

- наявність несумісних цілей суб'єктів взаємодії з довкіллям, що може проявлятися у намаганні особи або групи осіб використати той чи інший об'єкт або ресурс; застосувати певний спосіб впливу на навколишнє середовище; зберегти недоторканними або, навпаки, змінити титул і зміст прав на об'єкти природи та можливість їх привласнення;
- формування цілей одностороннього виграшу в разі виникнення ситуації вибору, яка по суті постійно присутня у сфері взаємодії суспільства та навколишнього середовища;
- підготовка та здійснення дій, спрямованих на виграш.

Суб'єктами *еколого-правових конфліктів* є міжнародні організації, держави, органи управління, громадські рухи та об'єднання, юридичні та фізичні особи. Конституція України розширила склад фізичних осіб, які можуть стати суб'єктами еколого-правових конфліктів. Якщо Конституція УРСР 1978 року закріплювала суб'єктом еколого-правового обов'язку лише громадян УРСР, то нині Основний Закон України правову вимогу не заподіювати шкоду природі відносить і до осіб, які не мають українського громадянства (ст. 66).

Особлива роль серед суб'єктів еколого-правового обов'язку належить державі, на яку покладається "забезпечення екологічної безпеки й підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи — катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу" (ст. 16).

Серед органів держави, на які покладено завдання забезпечення запобігання та ефективного вирішення еколого-правових конфліктів, В. І. Андрейцев виокремлює [32, с. 113–165]:

• *органи загальної компетенції, їхні спеціалізовані структури* (Верховна Рада України, Президент України, Рада Національної безпеки і оборони України, Комісія з питань ядерної політики та екологічної безпеки при Президентові України, Державна комісія з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій, органи місцевої виконавчої влади та місцевого самоврядування);

• *органи спеціальної надвідомчої компетенції* (органи Міністерства охорони навколишнього природного середовища, Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Міністерства охорони здоров'я, Державного комітету природних ресурсів);

• *органи єдиної системи запобігання і реагування на надзвичайні екологічні ситуації* (аварійно-рятувальна служба, міжвідомча наукова рада "Геодинаміка і прогноз землетрусів", служба моніторингу геологічного середовища, система гідрометеорологічних і геофізичних спостережень, служба сейсмічних і геодинамічних охоронних мереж та ін.).

За радянських часів характерною була деформація суб'єктного складу еколого-правових конфліктів. Лише держава через свої міністерства і відомства здійснювала: а) експлуатацію природних ресурсів; б) контроль за охороною природи; в) міру відповідальності за порушення екологічних вимог. Таким чином, відбувалося "розмивання" протилежних позицій контрагентів еколого-правового конфлікту. Замість протистояння сторін утверджувалася звичайна "кругова порука".

Не випадково, що найбільшої шкоди довкіллю завдали саме державні підприємства. Монополія державної власності на природні ресурси виключала будь-які економічні стимули щодо охорони навколишнього середовища.

По суті, не відбулося суттєвих змін у суб'єктному складі екологічного конфлікту й нині. Незважаючи на значне збільшення контрагентів держави у сфері екологічної безпеки стан екології в Україні й далі

викликає занепокоєння. Численні еколого-правові конфлікти (забруднення водоймищ, загазованість міст, вибухи та пожежі на численних військових складах тощо) набувають кризової форми.

Характерною особливістю протистояння між суб'єктами еколого-правових конфліктів є його тривалість та довгостроковість. Як правило, такі конфлікти не є наслідком спонтанних дій або дій у стані афекту, що спостерігається у кримінально-правових конфліктах. Незрідка це протистояння має також і дистанційний характер. Так, румунські підприємства неодноразово забруднювали води р. Сірет, а негативні наслідки забруднення відчувалися на українській території.

Підґрунтям ***об'єктивної сторони*** еколого-правового конфлікту є протиріччя між економічними та екологічними інтересами. Зазвичай поки що перемагають економічні важелі. Реалії сьогодення призводять до загострення протиріччя: в умовах ранньокапіталістичних відносин перевага віддається якнайшвидшому досягненню надприбутків.

Що ж до екологічних інтересів, зокрема їх захисту, то нині існує чимало проблем як теоретичного, так і практичного характеру. Так, на думку В. І. Андрейцева [32, с. 27]:

- категорія "екологічні інтереси" надто загальна і зміст її чітко не визначено чинним законодавством;
- екологічні інтереси поки що неперсоніфіковані, а тому належать усім громадянам, суспільству, державі, що ускладнює процес їх захисту;
- у законодавстві немає чіткої класифікації екологічних інтересів стосовно зазначених об'єктів, а тому говорити про їх захищеність (незахищеність) безпредметно;
- екологічні інтереси не гарантуються конкретними нормами екологічного законодавства, а випливають з мети, завдань і характеру екологічних правовідносин і норм екологічного законодавства;
- екологічні інтереси суспільства й держави не завжди збігаються, а інколи стоять на полярних позиціях або ж не кореспондують один одного;
- екологічні інтереси реалізуються в процесі здійснення сукупності екологічних заходів: організаційних, технічних, технологічних, економічних, превентивних, а також у процесі забезпечення законності й екологічного правопорядку у державі, на відміну від екологічних прав, порушення яких дає підстави для їх поновлення та захисту в юрисдикційному, зокрема судовому порядку. Тобто це такі природні й соціально зумовлені потреби особи, суспільства і держави у сфері ви-

користання природних ресурсів, охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки, які випливають зі змісту норм екологічного законодавства і не забезпечені сьогодні системою засобів захисту.

Розглядаючи екологічний конфлікт як об'єкт правового регулювання, можна виокремити три рівні, на яких здійснюється цей процес: міжнародно-правовий, державно-правовий та рівень регіональної екологічної політики.

Початком цілеспрямованого *міжнародно-правового процесу запобігання та розв'язання екологічних конфліктів* можна вважати Стокгольмську конференцію ООН з навколишнього середовища 1972 р. Саме там слово і поняття "екологія" набуло політико-правового змісту, стало першою концепцією у світовій екологічній політиці. На цій основі в 70–80-х роках було прийнято переважну більшість існуючих (кілька десятків) регіональних угод і конвенцій щодо боротьби із забрудненням морів, атмосфери, зміною клімату, боротьби з відходами та ін. Проте вже наприкінці 80-х років стало зрозуміло, що окремі конвенції та угоди не припиняють стрімкого погіршення навколишнього середовища у світі.

Тому на конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку 1992 р., що відбулася в Ріо-де-Жанейро, було зроблено спробу кардинально змінити цю ситуацію. Парадигма екологізації змінилася парадигмою стійкого розвитку кожної країни і світу, яка передбачає не вирішення окремих екологічних конфліктів, а жорсткий взаємозв'язок екології, економіки та соціальних проблем. У кожному із цих трьох напрямів за останнє десятиріччя відбулися важливі зрушення.

Проте, як зазначає віце-президент Всесвітнього союзу охорони природи академік РАН А. В. Яблоков, дійсність розвіяла наші мрії. Жодна країна не може похвалитися, що стоїть на шляху стійкого розвитку. За останнє десятиріччя у світі стало більше людей, які позбавлені доступу до чистої води, Світовий океан небезпечно спорожнів, темпи скорочення біорозмаїтості не зупиняються, а збільшуються, площі лісів катастрофічно зменшуються, зони пустель розширюються, смертність населення від забруднення повітря перевищує кількість загиблих в автокатастрофах.

Після Ріо виявилися дві тенденції: гальмування концепції стійкого розвитку з боку бізнесу і надання їй більшої соціальної спрямованості (соціалізація світової екополітики). З останньою світова спільнота пов'язує процес подальшого запобігання екологічним конфлік-

там. Разом з тим акцент робиться на забезпеченні здоров'я середовища, що можна аналізувати за певними критеріями (передусім за станом живих організмів). Аналіз та оцінка стану навколишнього середовища у зрозумілих кожній людини термінах і поняттях здоров'я (здоров'я лісу, здоров'я океану, здоров'я міста, здоров'я екосистем) стають дедалі звичнішими. Із включенням концепції здоров'я до концепції стійкого розвитку уся концепція стійкого розвитку наближається до реального життя, стає більш зрозумілою будь-якій людині, сім'ї, муніципалітету [132, с. 19–22].

Провідне місце у системі попередження та ефективного вирішення екологічних конфліктів на глобальному рівні належить Конвенції ООН про транскордонний вплив промислових аварій, прийнятій у 1992 р. в м. Гельсінкі. Конвенція застосовується у відносинах щодо попередження промислових аварій, забезпечення готовності до них та ліквідації наслідків аварій, які можуть призвести до транскордонного впливу, а також у сфері міжнародного співробітництва щодо взаємної допомоги, досліджень, розробок, обміну інформацією та технологіями у цій сфері.

Важливе значення для запобігання значним екологічним конфліктам має механізм правового реагування, встановлений Директивою Ради Європейського Союзу про стримування небезпеки великих аварій, пов'язаних з небезпечними речовинами, від 9 грудня 1996 р.

Певний законотворчий та науково-практичний інтерес викликає Конвенція ЄС про цивільну відповідальність за шкоду, заподіяну діяльністю, небезпечною для навколишнього середовища, від 21 червня 1993 р. (Лузано).

На запобігання та ефективне *розв'язання екологічних конфліктів на державному рівні* спрямовано конституційне регулювання охорони довкілля, національне екологічне законодавство країни. Екологічна політика в Україні ґрунтується на гуманістичних конституційних засадах, згідно з якими людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються у державі найвищою соціальною цінністю. Конституція України заклала принципи ефективного природокористування, охорони довкілля та утвердження екологічної безпеки. Кожній людині гарантується невід'ємне право на життя; ніхто не може свавільно позбавити його; кожному громадянину в Україні гарантується право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (екологічну безпеку) та відшкодування збитків, заподіяних порушенням цього права. Конституція України передбачає право грома-

дян на вільний доступ до екологічної інформації, в тому числі про якість харчових продуктів.

Крім положень Конституції до нормативно-правової бази екологічної політики України належать:

• Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. В її окремому розділі "Екологічна безпека" зазначено, що Україна дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молоде покоління, а також має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких суб'єктів, які створюють загрозу екологічній безпеці.

• Концепція (основи державної політики) національної безпеки України від 16 січня 1997 р., яка передбачає екологічну сферу як складову національної безпеки України та визначає її основні напрями:

а) впровадження науково обґрунтованих нормативів природокористування та охорони довкілля і контроль за їх дотриманням;

б) контроль за станом навколишнього природного середовища, виявлення та усунення загроз для здоров'я населення, своєчасне попередження громадян України у разі небезпеки;

в) зниження антропогенних навантажень, ліквідація наслідків шкідливого впливу людської діяльності на природне середовище;

г) впровадження у виробництво екологічно безпечних технологій;

д) реалізація заходів щодо зниження впливу наслідків Чорнобильської катастрофи;

е) недопущення ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів.

• Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, затверджені постановою Верховної Ради України від 5 березня 1998 р., які визначають стан довкілля, причини його загрозливого рівня, передбачають екологічно безпечне використання земельних, водних та інших природних ресурсів, розвиток заповідної справи та збереження біорозмаїття, реалізацію регіональної екологічної політики та основні пріоритети в цій сфері.

• Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" від 25 червня 1991 р., який є базовим актом у системі екологічного законодавства, та інші акти екологічного законодавства (Водний кодекс України, Кодекс України про надра, Кодекс України про адміністративні правопорушення, закони "Про охорону атмосферного повітря", "Про екологічну експертизу" "Про відходи" та ін.).

Важлива роль у запобіганні та правовому врегулюванні локальних екологічних конфліктів належить *регіональній екологічній політиці, місцевим та іншим територіальним екологічним програмам*. На цьому рівні відбувається перехід від загальних приписів правових норм до конкретної моделі еколого-політичної діяльності конкретних учасників (суб'єктів). Заходи регіональної та місцевої екологічної політики є змістом регіональної та місцевої екологічної діяльності і становлять систему суб'єктів екологічної політики з метою комплексного розвитку регіону з урахуванням його екологічних особливостей, створення умов для вирішення екологічних проблем забезпечення балансу екологічних і соціально-економічних інтересів суспільства. Правові заходи попередження та вирішення екологічних конфліктів, несучи в собі дозвіл або заборону, стимул чи примус, спрямовані на досягнення екологічної безпеки.

Залежно від характеру впливу О. Заржицький виокремлює такі заходи регіональної екологічної політики [35, с. 56–59]:

- інформаційного характеру;
- еколого-освітнього характеру;
- економічного характеру;
- стимулювання і примусу;
- контролю та нагляду;
- юридичної відповідальності (позитивної та негативної).

Особливе значення належить заходам економічного характеру, серед яких ефективними можуть бути:

- встановлення лімітів використання викидів і скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище та розміщення відходів;
- встановлення нормативів плати і розмірів платежів за використання природних ресурсів, викиди і скиди забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище;
- розміщення відходів та інших видів шкідливого впливу;
- надання підприємствам, установам і організаціям, а також громадянам податкових та інших пільг при впровадженні ними маловідходних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій та нетрадиційних видів енергії;
- відшкодування в установленому порядку збитків, завданих порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища.

Як свідчить світова практика, запорукою *запобігання та вирішення* екологічних конфліктів є розширення кола їх суб'єктного складу

за рахунок збільшення питомої ваги суб'єктів недержавних форм власності за умови наявності ефективного державного контролю за дотриманням екологонебезпечних стандартів їх функціонування, а також підвищення ролі екологічних громадських рухів та міжнародних організацій (“Грінпіс”, Партії зелених тощо). До речі, загострення екологічної ситуації у постчорнобильський період призвело до значного сплеску екологічного громадського руху в Україні, що мало незаперечні позитивні наслідки.

Можливості права, наголошує О. Л. Дубовік, у вирішенні екологічних конфліктів є в принципі обмеженими. Це може бути спричинено тим, що сторони конфлікту протиставляють себе праву і правові приписи у такому разі не спрацьовують; позиції сторін не кваліфікуються на основі правових норм, тобто є юридично нейтральними; не визначаються правом і процедури розв'язання конфліктів. Серед найближчих до проблеми вирішення конфліктів груп норм можна назвати: норми, які визначають права та обов'язки потенційних учасників конфлікту; норми, що встановлюють відношення різних суб'єктів права до природного об'єкта й фіксують їхні інтереси; норми, які встановлюють режим використання або охорони об'єкта природи; процедурні норми, які регламентують порядок вирішення конфліктів саме у сфері екології.

З урахуванням зазначеного серед продуктивних напрямів адаптації екологічного права до впливу на екологічну конфліктність можна зарахувати [131, с. 154–155]:

- подальшу розробку права власності на довкілля та природні ресурси;
- юридико-технічне вдосконалення екологічних прав та обов'язків щодо своєї та чужої, державної, приватної, муніципальної та іншої власності;
- поповнення, розвиток і вдосконалення процедур вирішення екологічних конфліктів;
- диверсифікацію та поглиблення екологічної відповідальності (припинення шкідливої підприємницької діяльності, кримінальне покарання за екологічні злочини та ін.).

Значна роль у врегулюванні еколого-правових конфліктів належить дотриманню екологічних природних прав, які близькі до явищ природного порядку. Вони не підвладні конкретним ситуаціям, бажанням, а їх ігнорування безумовно призводить до виникнення негативних наслідків та процесів для людини та екосистеми. В основі їх такі “ідеї

розуму" (І. Кант), як об'єктивна неможливість біологічного існування людини поза екосистемою, природна потреба людини у чистому навколишньому середовищі, природна здатність до всебічного задоволення різноманітних інтересів людини шляхом взаємодії з довкіллям, безумовна необхідність відтворення та збереження довкілля.

Деякі з природних екологічних прав закріплені в законодавстві [101, с. 63–68]. Це право на життя; право на безпечне життя та здоров'я довкілля; право на відновлення психофізіологічних життєвих сил організму шляхом взаємодії з природою; право на задоволення матеріальних та духовних інтересів шляхом використання як окремих елементів, їх комплексів, так і всієї екосистеми загалом.

3.3. Міжнародні (міжнародно-правові) конфлікти

У літературі з юридичної конфліктології міжнародно-правові конфлікти або взагалі не розглядаються (50), або для їх аналізу застосовують більш узагальнену категорію "міжнародні конфлікти" (131). Припустимо, що за своїм змістом і наслідками будь-який міжнародний конфлікт, який є водночас і політичним, і юридичним, може розглядатися як міжнародно-правовий. При цьому змінною величиною є питома вага у кожному конкретному міжнародному конфлікті політичних і юридичних факторів. Зауважимо: ще нікому не вдалося обґрунтувати наявність між міжнародним і міжнародно-правовим конфліктами такої відмінності, щоб винайти окрему сферу дії кожного з цих конфліктів. Встановлення певної відмінності між ними можливе на основі порівняння юридичних методів вирішення міжнародних спорів та методів політичних, які, на відміну від перших, дають змогу враховувати фактор доцільності.

Потрібно визнати умовність і цієї відмінності. Наприклад, як справедливо наголошують Н. К. Дінь, П. Дайє, А. Пелле, переговори як "політичний" спосіб можуть мати на меті сприяти застосуванню юридичних норм, а отже, вирішенню спору з позицій права. І навпаки: арбітражне провадження може бути спрямоване на пошук справедливого вирішення спору і врешті привести до результату, аналогічного тому, який досягається завдяки врегулюванню політичними методами [23, с. 62].

Тому будемо виходити з того, що, по-перше, кожний міжнародний конфлікт має юридичний зміст. По-друге, постійне зростання у сфері міжнародного регулювання ролі юридичних процедур є загальною тенденцією — це допомагає більш цивілізовано вирішувати міжнародні спори. Тому в аспекті юридичної конфліктології можливе й доцільне звернення до конфлікту міжнародно-правового як складової частини міжнародного конфлікту.

Підґрунтям міжнародно-правового конфлікту, як і будь-якого "внутрішньоправового" конфлікту, є зіткнення протилежних інтересів, цінностей, цілей. Але це, мабуть, єдине, що є між ними спільного. Усі інші елементи міжнародно-правових конфліктів (причини, зміст, суб'єкти, особливості перебігу, способи врегулювання та розв'язання) властиві лише для сфери міжнародних відносин. Отже, *специфічним* ***предметом*** *міжнародно-правового конфлікту є зіткнення інтересів суб'єктів міжнародних відносин, яке спричиняє боротьбу між ними і врегульовується за допомогою міжнародно-правових процедур.* Причини та зміст міжнародно-правових конфліктів стосуються не приватних особистісних чи особистісно-групових інтересів, а інтересів безпеки, територіальної цілісності та суверенітету держав.

Сторонами таких конфліктів можуть бути: а) окремі держави; б) групи, об'єднання, коаліції держав; в) міжнародні, суспільно-політичні, профспілкові організації; г) політичні, релігійні рухи. Міжнародно-правові конфлікти виникають, коли один із суб'єктів міжнародних відносин намагається нав'язати свої інтереси іншим, зачіпає, обмежує чи ігнорує їхні потреби.

У теорії міжнародного права подано різні підходи до ***класифікації*** міжнародних (міжнародно-правових) конфліктів. Так, А. І. Дмитрієв та В. І. Муравйов на основі аналізу Статуту ООН з-поміж різних категорій спорів виокремлюють такі [27, с. 258–259]:

- спори, продовження яких могло б загрожувати підтриманню міжнародного миру та безпеки (ст. 33, 36, 37);
- будь-які спори (ст. 35, 38);

• спори юридичного характеру (ст. 36);

• місцеві спори (ст. 52);

• ситуація, що може призвести до міжнародних чвар або викликати конфлікт (ст. 34).

Проте конфліктологічний підхід до класифікації міжнародних спорів передусім передбачає поділ їх залежно від того, які суб'єкти виступають сторонами того чи іншого конфлікту. За цими чинниками Е. І. Скакунов, приміром, розглядає такі види міжнародних конфліктів [131, с. 178–184]:

• міждержавні конфлікти;

• національно-визвольні війни;

• внутрішні інтернаціоналізовані конфлікти.

Міждержавні конфлікти, сторонами яких виступають держави, традиційні для сфери міжнародних відносин. Традиційною є й функція міжнародного права — бути регулятором міждержавних конфліктів. Завдяки виробленим людською цивілізацією міжнародно-правовим механізмам конфліктна взаємодія держав сьогодні відбувається переважно відповідно до юридичних норм. Саме міждержавні відносини є сферою дії *принципу незастосування сили*, встановленого у ст. 2 Статуту ООН.

Застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави, згідно з визначенням Генеральної Асамблеї ООН 1974 р., є актом агресії. Визначення агресії (ст. 3) до актів *агресії* зараховує такі міждержавні дії:

• вторгнення чи напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка військова окупація, хоч би який тимчасовий характер вона мала, чи будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави або її частини;

• бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави;

• блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави;

• напад збройними силами держави на сухопутні, морські чи повітряні сили або морські та повітряні флоти іншої держави;

• застосування збройних сил однієї держави, які перебувають на території іншої держави відповідно до угоди з іншою державою, з порушенням умов, передбачених в угоді, або будь-яке продовження їх перебування на такій території по завершенню дії угоди.

Оскільки механізм конфліктної взаємодії має двосторонній характер, то дії іншої держави у відповідь на акти агресії розцінюються як акти *самооборони*.

Національно-визвольні війни — це особлива категорія міжнародних конфліктів. Згідно з Додатковим протоколом № 1 1977 р. до Женевських конвенцій 1949 р. "збройні конфлікти, у яких народи борються проти колоніального та расистського панування й окупації, за здійснення їхнього права на самовизначення є міжнародними збройними конфліктами".

Серед цього виду міжнародних конфліктів виокремлюють:

- *колоніальні війни* (велися колоніальними народами проти держав-метрополій);
- *війни народів проти расистського панування* (характерний приклад — боротьба, що велася проти режиму апартеїду в Південно-Африканській Республіці);
- *"ідентичнісні" війни*, що ведуться народами проти урядів, які хоча й не є колоніальними чи расистськими, але діють всупереч принципам рівноправності народів та їх права на самовизначення (наприклад, збройні конфлікти в колишній Югославії).

Внутрішні інтернаціоналізовані конфлікти або змішані ("внутрішні зі значним зовнішнім залученням") війни почали розглядатися як вид міжнародних конфліктів після Другої світової війни. Раніше їх вважали суто внутрішньою справою держави. Практично всі великі міжнародні кризи після 1945 р., що мали своє коріння у громадянських війнах, переростали у змішані війни. В теорії й практиці міжнародного права по-різному розцінюють допомогу, яку в таких випадках надають треті країни сторонам внутрішніх конфліктів. Серед основних поглядів на цю проблему можна виокремити такі:

- неправомірною вважається будь-яка (за винятком гуманітарної) допомога повстанцям проти законних урядів;
- лише "прохання і згода" уряду, що репрезентує державу, дає підстави для вступу іноземних військ на територію країни та надання інших видів матеріальної допомоги;
- правомірною є підтримка законних урядів грошима та зброєю, але забороняється направлення військ для допомоги урядам, за винятком випадків протидії "підривному втручанню" ззовні;
- якщо правлячий уряд втратив підтримку з боку народу і тримається лише завдяки іноземній підтримці, то зовнішня підтримка повстанців є правомірною;

• сам факт громадянської війни ставить під сумнів компетенцію уряду та його правомочність діяти від імені держави. Уряд і повстанці — це рівноправні сторони конфлікту, що нарівні претендують на владу й представництво свого народу;

• якщо повстання є результатом "підривного втручання" ззовні, іноземна допомога урядові розцінюється як форма здійснення третьою державою права на колективну самооборону.

Міжнародно-правові способи вирішення цього типу конфліктів пов'язуються із застосуванням принципу пропорційності, за допомогою якого можна урівноважити заборони на надання допомоги обом сторонам. На цих засадах було б можливим запобігати, з одного боку, "підривному втручанню" у внутрішні справи держав, а з іншого — підтримці третіми країнами недостатньо легітимних урядів.

Отже, сфера міжнародного права регулювання надалі більше виходить (передусім це видно на прикладі норм міжнародного гуманітарного права) за межі власне міждержавних відносин і конфліктів, надає деяким видам конфліктів, які ще недавно оцінювалися як внутрішні, у прямому розумінні міжнародно-правового характеру.

3.4. Конфлікти в державно-правовій сфері

Державно-правові конфлікти виникають на державному рівні, серед органів державної влади. Вони тісно пов'язані з політичними конфліктами, оскільки сферою їх прояву є політична система суспільства, але на відміну від останніх вони сконцентровані у ядрі цієї системи — державі. Надзвичайна значимість конфліктів у державно-правовій сфері зумовлена, по-перше, особливим складом їх суб'єктів (органи державної влади, регіони, політичні сили тощо) і об'єктів (суверенітет держави, територія, повноваження і дії владних органів тощо). У цьому процесі за допомогою правових

засобів втілюються нові економічні відносини, відбувається реформування політичної системи. Розв'язання цих конфліктів пов'язано із загальнонародними інтересами. По-друге, слід зазначити, що практична діяльність державних органів інколи відбувається при розбіжностях у тактичних цілях та шляхах їх досягнення, в тому числі й при застосуванні різних норм права. Це неминуче призводить до загострення ситуацій, в яких зіштовхуються протилежні інтереси.

Наявність державно-правових конфліктів, як свідчить досвід України та інших країн СНД, зумовлена низкою загальносоціальних і юридичних *чинників*. До них, на думку В. Тація та Ю. Тодики, належать [100, с. 29]:

- перехідний стан суспільних відносин;
- відхід від однієї панівної ідеології, від керівництва суспільством однією політичною партією до політичної й ідеологічної різноманітності;
- відставання процесуальних конституційно-правових норм від матеріальних;
- відсутність достатнього комплексу організаційно-правових механізмів розв'язання конфліктів між різними суб'єктами державно-правових відносин;
- прагнення законодавчої, виконавчої гілок влади, глави держави одержати для себе якомога більше владних повноважень;
- порушення суб'єктами державно-правових відносин норм Конституції і законів, міжнародно-правових актів, ратифікованих парламентом;
- різне тлумачення гілками влади конституційних норм;
- спроби окремих територій змінити свій правовий статус або ввійти до складу іншої держави; несформованість легітимних владних інститутів;
- створення незаконних військових формувань;
- дії, пов'язані з підривом безпеки держави;
- дії суб'єктів державно-правових відносин спрямовані на розпалювання національної та релігійної ворожнечі, підтримка державою певної конфесії, надання їй переваг перед іншими релігіями.

Невміння владних структур прогнозувати появу й розвиток державно-правових конфліктів приводить до небажаних наслідків. Так, конфлікт між законодавчою та виконавчою гілками влади у жовтні 1993 р. в Росії призвів до застосування військової сили, зокрема розстрілу з танків будинку парламенту.

Серед основних і поширених видів державно-правових конфліктів слід назвати конфлікти між гілками влади, між республіканським і місцевими владними структурами, конфлікти у парламентській діяльності.

Конфлікти між гілками влади виникають у сфері відносин з приводу поділу владних повноважень. Згідно з Конституцією України систему органів державної влади становлять органи законодавчої, виконавчої і судової влади, які мають власну структуру, компетенцію й відповідне законодавство.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — *Верховна Рада України*. Саме законодавча функція дає змогу парламентові здійснювати значний вплив на всі політичні процеси, що відбуваються в державі і суспільстві. Процедура формування парламенту на засадах загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування забезпечує вирішальну роль народу у визначенні його складу і гарантує незалежність законодавчої влади від інших гілок влади.

Відповідно до Конституції України *Президент України* є главою держави і виступає від її імені. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Щодо конституційного визначення статусу Президента, то воно тлумачиться як надання Президентові певного кола повноважень щодо органів, які належать до всіх гілок влади. Так, він має право здійснювати кадрові зміни у Кабінеті Міністрів, скасовувати урядові акти, у певних випадках, коли Верховна Рада виявляє неспроможність своєчасно виконувати конституційно покладені на нього функції — припинити її повноваження. Отже, Конституція України забезпечує главі держави таке правове поле, де він є одним із провідних елементів політичної системи.

Вищим органом у *системі органів виконавчої влади* є Кабінет Міністрів України. Він відповідальний перед Президентом України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. До системи центральних органів виконавчої влади входять міністерства, державні комітети та органи виконавчої влади із спеціальним статусом.

Функцію здійснення виконавчої влади на місцях, тобто в областях і районах, покладено на місцеві державні адміністрації. Визначаючи специфіку виконавчої влади в системі поділу влад, і зокрема її взаємовідносини із законодавчою владою, зауважимо, що парламент має право остаточного рішення щодо законодавчої діяльності чи бюджетного контролю, але більшість інших рішень приймають уряд та місцеві державні адміністрації.

Важливою складовою системи державної влади є *судова гілка влади*. Конституція України передбачила функціонування в державі Конституційного Суду та єдиної системи судів загальної юрисдикції, визначила її побудову за принципами територіальності і спеціалізації, заборонила створення надзвичайних та особливих судів. Закон України "Про судоустрій України" від 7 лютого 2002 р. розвинув і деталізував основні положення, закріплені Конституцією України, щодо побудови судової системи, самостійності судів, незалежності і недоторканності суддів. Запровадження збалансованого механізму утворення судів, визначення процедури утворення апеляційних, касаційних, вищих спеціалізованих судів, інстанційних повноважень різних рівнів і гілок системи судів загальної юрисдикції, форми участі народу в здійсненні правосуддя має сприяти підвищенню ролі суду в системі органів державної влади.

Проблема поділу влад — це завжди проблема поділу базових функцій, повноважень, специфічних форм діяльності. У здійсненні своїх повноважень кожна з гілок влади відносно самостійна, кожна прагне бути незалежною від впливу інших. Проте надто велика концентрація влади в однієї з гілок за відсутності або неефективності контролю кожної влади з боку інших об'єктивно може стати причиною виникнення суперечностей між ними і, за певних умов, навіть призводити до диктату однієї гілки влади.

Прикладом цього є конфлікти у перші роки після здобуття Україною незалежності між Верховною Радою України і Президентом України, парламентом і урядом. Внаслідок неокресленості повноважень Президента, Прем'єр-міністра, неузгодженості функцій законодавчої та виконавчої влади, центральної влади і регіонів державний апарат працював з перебоями. Верховна Рада продовжувала діяти як вищий владний орган держави, часто-густо втручаючись у сферу діяльності уряду, беручи на себе розв'язання поточних питань. Законодавча ж діяльність парламенту не встигала за життям. Президент прагнув, не обмежуючись сферою виконавчої влади, перебрати на себе частину

повноважень парламенту. Тривалий час судова влада за відсутності реального реформування судоустрою і судочинства залишалася в тіні двох перших влад. Це пояснюється передусім соціальною інерцією, впливом авторитарно-командного, тоталітарно-бюрократичного типу радянської влади, який панував в Україні за радянських часів.

В умовах політичної кризи у червні 1995 року було прийнято Конституційний договір, який став компромісом між парламентом і Президентом. Цей нестандартний крок дав змогу відійти від конфронтації, зберегти керованість, започаткувати цілісність державної політики на основі принципу розподілу влади.

Отже, молода українська держава дуже непросто йшла до утворення балансу гілок влади [40, с. 358–365].

Протиріччя та суперечності у здійсненні державної влади за принципом її поділу між трьома гілками продовжують існувати й після прийняття Конституції України. За цей період фактично сталися певні зрушення у системі співвідношення позицій органів державної влади, відбувся певний перерозподіл їхньої компетенції, що призвело до "автономізації гілок влади".

Залишається конфліктогенною проблема реалізації гілками влади обсягу конституційних повноважень. Відбувається дедалі більший розрив між конституційно визначеною моделлю поділу влади та її практичним утіленням. Існує об'єктивна необхідність визначення вектора політичних сил, що домінують у вищому представницькому органі держави і зобов'язані взяти на себе відповідальність не тільки за напрями законотворення, а й за дії виконавчої влади [69]. Усе це об'єктивно зумовлює потребу у проведенні *конституційної реформи*. Як зауважує академік В. Таційй, Конституція не може залишатися незмінною, якщо її чинні приписи не дають можливості розкрити потенціал народовладдя, є недосконалими або ж не деталізовані належним чином на рівні конституційного та поточного законодавства [99]. Перспектива реформування існуючої моделі поділу влади полягає в тому, щоб, по-перше, забезпечити демократичні принципи організації та функціонування державної влади на засадах її поділу, по-друге, наділити ці гілки влади необхідним балансом повноважень та відповідальності, по-третє, оптимізувати державне управління через підконтрольність державної влади суспільству.

До конфліктів у державно-правовій сфері слід зарахувати й ***конфлікти, які виникають між центральними та місцевими владними структурами***. Як свідчить політико-правова практика в де-

яких пострадянських країнах, *чинниками цих конфліктів* є: відчуження громадян від влади; порушення конституційного і поточного законодавства суб'єктами державно-правових відносин; поширення правового нігілізму, політична пасивність населення; незаконне наділення тими чи іншими повноваженнями політичних сил; міжетнічна, міжрелігійна боротьба; масові порушення прав людини і громадянина. У перші роки незалежності в Україні процес створення системи місцевого самоврядування також не був позбавлений конфліктогенності. Верховна Рада, як і за старих радянських підходів, хотіла мати власну вертикаль в особі місцевих рад та їхніх виконавчих комітетів. Президент намагався очолити виконавчу державну вертикаль в особі місцевих органів державної виконавчої влади.

Конфлікти в парламентській діяльності. Верховна Рада України покликана виробляти й формулювати загальну волю українського народу, приймати єдині й обов'язкові для всіх рішення у формі законів. За своїм складом парламент відображає різні, у тому числі протилежно спрямовані, політичні сили суспільства. Тому досить часто виникають розбіжності й конфлікти між політичними фракціями, групами, окремими депутатами. Особливо *жорстка боротьба* точиться навколо прийняття актів конституційного рівня, законів про політичні партії, вибори, бюджет тощо. Характерним прикладом загострення політичної боротьби стала зміна у керівництві Верховної Ради на початку 2000 р. Закономірно, що дотримання парламентських процедур, регламенту діяльності Верховної Ради є проблемою самого парламенту. Саме тому Конституційний Суд прийняв ухвалу про припинення конституційного провадження у справі за поданням 57 та 69 народних депутатів щодо "визнання неконституційними актів, прийнятих на засіданні частини народних депутатів у приміщенні Українського дому 21 січня та 1 лютого 2000 року". Тоді Конституційний Суд, не втручаючись у компетенцію іншої гілки влади, встановив, що до його повноважень не належить оцінка адекватності рішень, які є елементом політичного процесу.

Конфліктні ситуації виникають на різних етапах законотворчого процесу. Бурхливий характер може мати обговорення гострих політичних питань на пленарному засіданні. Це стосується також роботи комітетів, комісій, депутатських груп. При голосуванні у зв'язку з посиленням емоційної напруги депутатів, а також через помилки й непорозуміння конфлікти набувають особливого загострення.

3.5. Адміністративно-правові конфлікти

Адміністративно-правові конфлікти, як і державно-правові, відбуваються у сфері функціонування публічної влади в державі. Зрештою, адміністративно-правове регулювання є своєрідним продовженням конституційно-правових норм і багато в чому конкретизує їх дію. Поширений нині термін "адміністрація" в перекладі з латинської означає "управління". Для того щоб управляти, потрібно мати відповідні повноваження та право, тобто мати владу. Державна влада складається з політичної (політичне керівництво) та адміністративної (адміністративне управління або адміністрування) влад. Адміністрування — це управління переважно директивне, яке полягає у керуванні людьми, групами, спільнотами, організаціями через використання законів, норм, наказів, розпоряджень, санкцій та інших способів впливу.

Сфера адміністрування є надзвичайно конфліктогенною: взаємодія суб'єктів і об'єктів управління породжує різноманітні можливості для виникнення суперечностей та конфліктів. Потенційну суперечність має кожен елемент адміністративних відносин, але не всяке протиріччя розвивається у конфлікт. *Специфіка таких конфліктів* полягає в тому, що стосунки між людьми спричинюються спеціалізованими, чітко визначеними управлінськими функціями, регламентуються нормами, притаманними певній сфері, а також формами, способами і методами діяльності.

У теорії адміністративного права і процесу ще не вироблено єдиного підходу до визначення правової природи адміністративно-правового конфлікту, його властивостей і особливостей порівняно з іншими видами юридичних конфліктів. У законодавстві України немає не тільки визначення адміністративно-правового спору, його предмета та змісту, а й взагалі не використовується поняття "адмініс-

тративно-правовий спір", що негативно впливає на встановлення чітких законодавчих меж адміністративно-юрисдикційної діяльності [82, с. 28].

Аналіз змісту адміністративно-правових конфліктів, особливостей їх виникнення та перебігу дає змогу виокремити такі *характерні особливості*:

1. Конфлікти виникають внаслідок управлінської діяльності з реалізації публічних, найчастіше державно-управлінських інтересів:

а) з ініціативи сторони, яка відчуває на собі владний вплив органу виконавчої влади і при цьому вважає такий вплив протиправним;

б) з ініціативи сторони, яка має владні повноваження (наприклад, при порушенні справи про адміністративне правопорушення);

в) у випадках, коли ті чи інші спірні питання виникають за ініціативою різних контрольно-наглядових органів (наприклад, органів пожежного нагляду, ДАІ та ін.).

2. У них обов'язково бере участь суб'єкт, наділений державою відповідними управлінськими повноваженнями.

3. Вони так чи інакше пов'язані з порушенням прав суб'єктів адміністративних правовідносин та режиму законності у сфері діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

4. Для них, як і для сфери управління загалом, характерні відносини владності і цілеспрямованості.

Виходячи із загальносоціального розуміння конфлікту та особливостей прояву конфліктів в адміністративно-правовій галузі, можна запропонувати таке визначення. *Адміністративно-правовий конфлікт — це відкрите протистояння сторін адміністративно-правових відносин, спричинене дією (або невиконанням вимог) певних норм права, які встановлюють правила поведінки зазначених суб'єктів.*

Об'єктом адміністративно-правового конфлікту є суспільні відносини, врегульовані правовими нормами, які охороняються адміністративними санкціями. Ці відносини (економічні, політичні, соціально-культурні та ін.) об'єктивуються переважно в особливій сфері суспільного життя — сфері державного управління.

Об'єктний склад адміністративно-правових конфліктів, зокрема деліктного характеру, визначає Кодекс України про адміністративні правопорушення, в якому виокремлюються адміністративні правопорушення:

- в галузі охорони праці та здоров'я населення;
- правопорушення, що посягають на власність;

• в галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури;

• у промисловості, будівництві та в галузі використання електричної і теплової енергії;

• у сільському господарстві, порушення ветеринарно-санітарних правил;

• на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку;

• в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою;

• в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницької діяльності;

• в галузі стандартизації, якості продукції, метрології та сертифікації;

• правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку;

• правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління.

Для адміністративно-правових конфліктів характерна велика кількість їх потенційних ***суб'єктів***, які мають різні повноваження, структуру і властивості. Тому може застосовуватися кілька варіантів їх кваліфікації: а) державні організації та їх представники і недержавні організації та їх представники; б) суб'єкти колективні та індивідуальні; в) фізичні та юридичні особи тощо.

Загалом до суб'єктів адміністративно-правових конфліктів можуть належати всі носії суб'єктивних прав і обов'язків у сфері адміністративного права. З одного боку, стороною таких конфліктів можуть виступати: органи виконавчої влади (вищий, центральні, місцеві та спеціальні); державні службовці (як суб'єкти, у діяльності яких об'єктивуються повноваження державних органів управління); органи місцевого самоврядування. З іншого боку, сторону адміністративно-правових конфліктів можуть становити: громадяни України, іноземці, особи без громадянства; об'єднання громадян; суб'єкти підприємницької діяльності. Проте можуть бути й інші варіанти суб'єктного складу конфліктів. Так, відомі випадки тривалого конфліктного протиборства органів місцевого самоврядування та місцевої державної адміністрації, конфліктів юридичного характеру між державними службовцями та керівництвом органів виконавчої влади. Наведеного переліку суб'єктного складу достатньо, щоб визначити ще одну характерну особливість адміністративно-правового конфлікту — значну відмінність у "вагових категоріях" його сторін.

Виходячи з юридичного змісту адміністративно-правового конфлікту, можна виокремити *два основних його види*:

1) конфлікти організаційно-управлінського характеру, змістом яких є порушення прав фізичних чи юридичних осіб неправомірними діями або бездіяльністю органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб.

2) конфлікти адміністративно-деліктного характеру, змістом яких є виявлення наявності (або відсутності) в діях фізичних та юридичних осіб складу адміністративного правопорушення.

Традиційно теорія і практика адміністративного права розглядає передусім *конфлікти* ***адміністративно-деліктного*** *характеру*. Це конфлікти, які виникають внаслідок адміністративного правопорушення і породжують права та обов'язки, змістом яких є обов'язок порушника нести відповідальність і повноваження суб'єкта адміністративної юрисдикції застосувати до нього передбачений законом захід адміністративного стягнення.

Аналіз чинного адміністративного законодавства дає можливість виокремити такі ознаки конфліктів адміністративно-деліктного характеру:

- спричиненість винятково діяннями, тобто діями (наприклад, дрібне хуліганство) чи бездіяльністю (наприклад, ухилення від реєстрації вогнепальної зброї);
- протиправність, тобто це діяння, заборонене адміністративно-правовими нормами як таке, що завдає шкоди чи загрожує небезпекою;
- винність, яка передбачає наявність у особи відповідного ставлення до свого діяння і його наслідків;
- адміністративна караність, тобто за вчинення конкретного порушення адміністративним законодавством передбачається відповідне покарання Це дає змогу відмежувати цю групу конфліктів від інших, пов'язаних із порушенням адміністративних норм, які не спричиняють застосування адміністративних стягнень;
- посягання на державний чи громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління.

Проте адміністративне правопорушення — це лише різновид адміністративно-правового конфлікту, сутність якого полягає у вчиненні фізичною чи юридичною особою протиправного діяння. Іншим різновидом адміністративно-правового конфлікту є *спори* ***організаційно-управлінського*** *характеру*, які виникають внаслідок порушення прав фізичних та юридичних осіб неправомірними діями або безді-

яльністю органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб.

Характер організаційно-адміністративних конфліктів різниться залежно від двох основних сфер діяльності управлінської організацій: а) внутрішньої сфери; б) сфери взаємодії з об'єктом управління.

Специфічними конфліктами у внутрішній сфері функціонування адміністративних систем російський конфліктолог Д. П. Зеркін вважає:

1. Конфлікт, пов'язаний з розподіленням статусів та влади. Такі конфлікти спричиняються невідповідністю статусів високого рангу наявним та потенційним домаганням суб'єктів адміністрування, випадками адміністративного свавілля у владно-ієрархічних стосунках.

2. Конфлікт, що викликає дисфункції в організації, спричинені об'єктивними та суб'єктивними обставинами. До об'єктивних належить ситуація соціальних змін. Умови функціонування адміністративної структури не є постійно незмінними, особливо це стосується кризових ситуацій. Дисфункціональність може бути також спровокованою, коли органам державного управління замість адміністрування доводиться займатися політичними питаннями. Частогусто саме так відбувається під час виборчих кампаній.

3. Конфлікт, зумовлений неадекватним розподілом праці між членами організації. Це своєрідна "хвороба організації", яка спричинена діяльністю "другорядних" керівників та "третьорядних" виконавців.

4. Конфлікт, який виникає на ґрунті порушень формальних і неформальних норм, "правил гри". До таких конфліктів призводять відхилення в поведінці від встановлених норм, отже, серед причин цих конфліктів переважають причини особистісного характеру.

5. Конфлікт, який відбувається внаслідок застосування санкцій та стимулів праці, прийнятих у певній адміністративній системі; зокрема, конфлікт між стимулами та антистимулами [37, с. 339–342].

Потенційно конфліктогенною є *основна ("зовнішня") сфера адміністрування* — сфера взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування та їх посадових осіб з об'єктами управління. Так, розробка та прийняття управлінського рішення завжди передбачає оцінку різних варіантів (проектів) можливих дій. У свою чергу, це пов'язано із зіткненням позицій, поглядів, точок зору, офіційних та неофіційних підходів, досвіду суб'єктів управління, так званого здорового глузду й науково обґрунтованої концепції щодо вирішення проблеми. Загострення конфліктних ситуацій у процесі прийняття, а також у ході реалізації рішень зумовлено діалектикою цілей та засо-

бів, цілей та результатів. У разі їх невідповідності створюється відповідний "живильний ґрунт" для виникнення конфліктів.

Конфліктність та безконфліктність, характер та гострота конфлікту, узгодженість або її відсутність при прийнятті та реалізації рішень багато в чому залежать від професійних якостей керівника.

Загальною формою прояву переважно об'єктивних за складом організаційно-адміністративних конфліктів можна вважати *дезорганізацію* адміністративної системи, тобто такий її стан, коли нормативні та стереотипні еталони дій приходять у невідповідність з новими потребами. Проявом дезорганізації на суб'єктивному рівні є порушення узгодженості дій суб'єктів управління, або їхня *неузгодженість*. Типовим прикладом такого конфлікту є конфлікт між консерваторами та новаторами. Первинною формою прояву такого конфлікту є саме незгода із застарілими елементами адміністрування. Поглиблення незгоди породжує *напруженість* як форму прояву вищого етапу у розвитку конфлікту. Напруженість як момент дезорганізації, пов'язаної з необхідними змінами, може бути як позитивною, так і негативною. Позитивна напруженість стимулює перехід на нові рівні діяльності з урахуванням нової ситуації і може характеризуватися як конструктивна. Негативна напруженість підриває ґрунт адміністративної влади, її авторитет, призводить до девальвації норм і цінностей цієї адміністративної системи, а зрештою — до її дезінтеграції та агонії.

Найвищий рівень і неминучий елемент напруженості — *конфронтація* — має різні форми прояву. Це може бути жорстка конкуренція на ґрунті кар'єрних домагань, боротьби за розгром опозиційних сил, за різні привілеї тощо. Небезпечною для позитивної діяльності є конфронтація, яка призводить до розколу організації, що проявляється у кристалізації групових та приватних інтересів і підміні ними загальних.

Нові перспективи щодо запобігання та цивілізованого вирішення адміністративно-правових конфліктів пов'язані із запровадженням *інституту адміністративно-правового договору*, який, наприклад, ефективно використовується у ФРН. Це договір, побудований на публічно-правових нормах, який регулює погодження волі двох (або більше) суб'єктів права, один з яких є суб'єктом управління, про встановлення (припинення, зміну) взаємних адміністративних правовідносин. В Україні адміністративний договір почав набувати актуальності лише останніми роками, що можна пояснити процесом

перетворення відносин власності, ліквідацією планового розподілу, прагненням упорядкувати систему адміністративних розпоряджень.

Принципово нові можливості *запобігання й вирішення адміністративно-правових конфліктів* установила Конституція України, яка головним обов'язком держави визначила утвердження і забезпечення прав і свобод людини. Відтепер держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Владарювання не є однобічними стосунками, за якими покора забезпечується виключно силовою перевагою влади, держава й громадяни мають права й обов'язки, тобто пов'язані стосунками взаємності. Гарантується право направляти письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40), право захищати свої права і свободи особисто засобами, які не заборонені законом (ст. 55). Як наслідок захисту права від неправомірних рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади і службових осіб — гарантується право громадян на відшкодування матеріальної та моральної шкоди (ст. 56).

Подальше вдосконалення механізмів та процедур врегулювання й вирішення адміністративно-правових конфліктів пов'язано із запровадженням *адміністративного судочинства* в Україні. Як зазначає В. Стефанюк, предметом оскарження до адміністративного суду можуть бути нормативно-правові акти й рішення, в тому числі нормативні акти органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також дії або бездіяльність цих органів, які, на думку фізичних осіб чи інших суб'єктів адміністративно-правових відносин, порушують чи обмежують права і свободи людини й громадянина. Передбачається, що в адміністративній справі, яка розглядається суддею, має вирішуватися конфлікт між державою та фізичною особою. При цьому судді повинні поважати як право держави, так і право громадян, яке в цих відносинах є пріоритетним. Якщо немає впевненості в неупередженому розгляді справи суддею, при якому пересічна людина може, зрештою, виграти справу, скажімо, проти прем'єр-міністра, міністра чи інших представників держави, то навіть найкраща, найрозвиненіша правова система не дасть позитивних результатів [97, с. 6].

Отже, концептуальні підходи до розуміння сутності адміністративно-правових конфліктів мають ґрунтуватися на застосуванні *принципу верховенства права*, згідно з яким "ключовими характеристиками адміністративного права мають стати не "управлінська", а тим більше "каральна" його функції, а дві нові: правозабезпечувальна

(пов'язана із забезпеченням прав і свобод людини) і правозахисна (яка полягає в захисті порушених прав)" [97, с. 4].

Верховенство права, правова культура, повага до влади, закону, дотримання професійної етики — гаранти попередження та цивілізованого розв'язання деструктивних адміністративно-правових конфліктів.

3.6. Конфлікти в цивільно-правовій та господарсько-правовій сферах

Зміст конфліктів у цивільно-правовій сфері становить конфліктна поведінка суб'єктів цивільно-правових відносин, результатом якої є порушення майнових і особистих немайнових прав потерпілої фізичної або юридичної особи.

Серед *характерних ознак цивільно-правових конфліктів* можна виокремити такі:

- сторони конфлікту виступають як юридично рівні суб'єкти, що в організаційно-правовому і майновому сенсі відокремлені один від одного;
- конфліктна ситуація виникає з приводу матеріальних і нематеріальних благ, які становлять інтерес для окремої (приватної) особи;
- предмет спору виникає не тільки з підстав, передбачених актами цивільного законодавства, а й внаслідок дій суб'єктів цивільних відносин, які на ґрунті загальних засад цивільного права породжують відповідні цивільні права й обов'язки;
- відносини сторін конфлікту врегульовуються на засадах ініціативи учасників і ґрунтуються передусім на уповноважувальному характері норм цивільного права;
- розгляд цивільно-правового спору здійснюється за допомогою специфічних заходів впливу і у спеціальному (як правило) позовному порядку.

Сторонами *цивільно-правових конфліктів* можуть бути здебільшого суб'єкти приватного (цивільного) права:

а) фізичні особи — громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, які користуються однаковими з громадянами України майновими та особистими немайновими правами;

б) юридичні особи — вітчизняні, іноземні, спільні, вітчизняні з іноземними інвестиціями тощо.

Крім того, у певних випадках сторонами цивільно-правових конфліктів можуть виступати суб'єкти публічного права: а) держава Україна; б) Автономна Республіка Крим; в) територіальні громади; г) іноземні держави та ін. У кожному випадку це зумовлюється конкретною ситуацією, оскільки участь у цивільних відносинах для них не є головним призначенням.

Сторони цивільно-правових конфліктів — це юридично рівні суб'єкти, які взаємно пов'язані між собою юридичними (суб'єктивними) правами і обов'язками. Праву однієї сторони кореспондує обов'язок іншої і навпаки. Наприклад, зміст права потерпілого на відшкодування, внаслідок заподіяної шкоди, становлять зобов'язання того, хто заподіяв шкоду.

Питання про ***об'єкт*** *цивільно-правового конфлікту* поєднується з питанням про матеріальний зміст поведінки його учасників; йдеться передусім про ті блага, що становлять інтерес для суб'єктів цивільних відносин. Отже, об'єктом цивільно-правового конфлікту є те матеріальне або нематеріальне благо, щодо якого виникає спір в учасників цивільних правовідносин. Серед об'єктів цивільно-правових конфліктів можуть бути:

- речі;
- дії (в тому числі послуги);
- результати дій;
- результати інтелектуальної, творчої діяльності;
- інформація;
- особисті немайнові блага.

Конфліктогенними сферами цивільно-правової регуляції є проблеми забезпечення права власності та інших речових прав. Чимало конфліктів також виникає у сфері виконання договірних зобов'язань: купівлі-продажу, зокрема стосовно захисту прав споживачів, найму (оренди), лізингу, кредиту та ін. Актуальним питанням залишається врегулювання конфліктів, пов'язаних з порушення права інтелектуальної власності.

Підгрунтям *запобігання, врегулювання та конструктивного вирішення* цивільно-правових конфліктів є встановлені Конституцією України і Цивільним кодексом України засади захисту цивільного права й інтересу. Захист цивільних прав полягає у правомірних діях сторін цивільно-правового конфлікту, а також суспільства та держави щодо порушення, невизнання чи оспорювання цивільного права з метою припинення порушення, поновлення чи визнання цивільного права або компенсації завданої шкоди. Для особи право на захист полягає у можливості використовувати у визначених законом межах засоби самозахисту, а також у можливості звернутися до відповідного державного, самоврядного чи громадського органу або уповноваженої особи за захистом свого цивільного права чи інтересу.

Запобіганню конфліктам слугує також дотримання правомірності дій учасників цивільно-правових відносин, що спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, тобто чинності правочинів. У судовій практиці близько 40 % цивільних спорів порушуються у справах з визнання правочинів недійсними. Серед підстав визнання правочину недійсним на особливу увагу заслуговує його фіктивність (фіктивна угода, здійснена без наміру створити справжні права й обов'язки сторін) і несправжність (угода укладена сторонами свідомо у такій формі, що не відповідає дійсним відносинам, з метою приховати реальну угоду), оскільки більшість з них вчиняється шляхом недотримання вимог законодавства. Наочним прикладом несправжності (позірності) правочину є приховування договором найму (оренди) будівлі договору купівлі-продажу.

Нове цивільне законодавство, спираючись на принцип диспозитивності, надає учасникам цивільного обігу практично необмежені права на вчинення правочинів. Однак коли свобода договору використовується недобросовісними суб'єктами, це спричиняє цивільно-правові конфлікти, наслідком яких є заподіяння майнової шкоди фізичним та юридичним особам.

Умовами чинності правочинів, на думку Є. О. Харитонова, є дотримання вимог [116, с. 202–203]:

1) щодо змісту правочину. Зміст правочину не може суперечити актам цивільного законодавства та моральним засадам суспільства;

2) щодо наявності правочинності суб'єктів правочину. Правочини можуть укладати лише особи, які мають необхідний обсяг цивільної дієздатності;

3) щодо відповідності волевиявлення внутрішній волі суб'єкта (суб'єктів) правочину. У випадку, коли воля суб'єкта правочину формувалася не вільно і не відповідала волевиявленню (наприклад, мало місце насильство), такий правочин визнається недійсним;

4) щодо форми правочину. Під час укладення його обов'язкове дотримання передбаченої законом форми. Порушення вимог щодо форми правочину призводить до визнання його недійсним або до настання інших наслідків;

5) щодо реальності правочину. Правочин має бути реальним, тобто спрямованим на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним. Тому правочин, вчинений без наміру створити правові наслідки, — недійсний як фіктивний;

6) щодо дотримання спеціальних умов. Наприклад, правочин, що вчиняється батьками або усиновлювачами, не може суперечити правам та інтересам їх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Порушення зазначених вимог щодо чинності правочинів переводить позиції учасників цивільно-правових відносин у площину конфлікту.

Поширеними в умовах ринку є конфлікти, які виникають у зв'язку з порушенням і невиконанням зобов'язань, а також конфлікти, основу яких становить обов'язок відшкодування заподіяної шкоди. Запобіганню та цивілізованому вирішенню цих конфліктів слугуватиме вдосконалення цивільного законодавства, приведення його у відповідність до умов сьогодення. Так, новий Цивільний кодекс України встановлює, що зобов'язання мають ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості; визначає види і систему зобов'язального права; передбачає підстави виникнення, зміни та припинення зобов'язань, що має слугувати попередженню конфліктів. Важливе значення для цивілізованого врегулювання конфліктів мають передбачені Цивільним кодексом засоби забезпечення договірних зобов'язань (неустойка, застава, завдаток, порука, гарантія, притримання). Обраний сторонами засіб забезпечення виконання зобов'язань має бути письмово зафіксований або в самому зобов'язанні, на виконання якого він спрямований, або додатковою угодою.

Конфлікти щодо деліктних зобов'язань (відшкодування заподіяної шкоди) відрізняються способом заподіяння шкоди, особою заподіювача шкоди, особою потерпілого, умовами заподіяння шкоди тощо.

Конфліктогенними є делікти, основу яких становить шкода [115, с. 192–201]:

• заподіяна джерелом підвищеної небезпеки;

• заподіяна представниками і працівниками юридичної особи (працівником при виконанні ним трудових обов'язків, посадовою особою органів державної влади або органом місцевого самоврядування, незаконними діями представників правоохоронних органів);

• заподіяна особами з пороками волі (малолітніми, неповнолітніми, недієздатними, особами, які не усвідомлювали значення своїх дій або не могли керувати ними);

• завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю потерпілого (при виконанні трудових обов'язків, не при виконанні трудових обов'язків, при виконанні договірних зобов'язань, фізичній особі — підприємцю, малолітній або неповнолітній особі);

• заподіяна правомірними діями (необхідною обороною, в стані крайньої необхідності);

• заподіяна навколишньому середовищу (атмосфері, воді, землі, флорі, фауні);

• завдана недоліками робіт, послуг, речей та ін.

Вирішення конфліктів, що виникають внаслідок майнової шкоди, завданої неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю майну, а також особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, згідно з Цивільним кодексом України передбачає відшкодування її у повному обсязі особою, яка її завдала.

Оскільки конфлікт виникає у зв'язку з порушенням встановленого договором або законом обов'язку, на сторону, винну у вчиненні цивільного правопорушення, покладається цивільно-правова відповідальність. У теорії цивільного права до особливостей цивільно-правової відповідальності зараховують:

• державний примус, який відрізняє юридичну відповідальність від інших видів соціальної відповідальності, наприклад, моральної;

• наявність несприятливих наслідків, що настають для її суб'єкта (як правило, це наслідки майнового характеру, майнові втрати, наприклад, відшкодування збитків за рахунок порушника тощо);

• державний і суспільний осуд порушника.

Залежно від встановленого чинним законодавством порядку захисту цивільних прав можна виокремити такі *юридичні способи вирішення цивільно-правових конфліктів:*

1. *Судовий розгляд*. Це основний юридичний спосіб розв'язання цивільно-правових спорів. Детальніший огляд судового розгляду конфліктів буде подано далі.

2. *Адміністративний розгляд*. Згідно з Конституцією України утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових осіб цих органів. Ці органи зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк. Вони не мають права самостійно і на власний розсуд вибирати порядок розгляду і вирішення конфліктів щодо захисту прав, оскільки зобов'язані вчиняти таку діяльність лише на підставі, в межах своїх повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Адміністративне вирішення цивільно-правових конфліктів здійснюється шляхом:

- скасування правових актів державних органів, їх посадових та службових осіб органом влади вищого рівня;
- використання органами держави чи місцевого самоврядування, які наділені юрисдикційними повноваженнями, способів захисту цивільних прав, встановлених Цивільним кодексом.

3. *Вчинення виконавчого напису нотаріусом* на борговому документі, що дає змогу вирішити конфлікти, пов'язані з несплатою боргу боржником. Такі написи вчинюються у нормативно визначених випадках (наприклад, стягнення заборгованості за нотаріально посвідченими правочинами, повернення об'єкта лізингу тощо).

4. *Самозахист цивільних прав та інтересів*, який може здійснюватися у формах:

- необхідної оборони, що полягає у завданні шкоди правопорушнику з метою припинити правопорушення і захистити власний інтерес;
- завдання шкоди у стані крайньої необхідності, що припускає завдання шкоди невинній особі з метою відвернення небезпеки за умови, що завдана шкода менша, ніж та, яка загрожувала;
- притримання майна кредитором, яке допускається доти, доки зобов'язання не буде виконане.

5. *Захист за допомогою інших громадських, державних та міжнародних інституцій* (органів прокуратури; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; після використання всіх національних засобів правового захисту — Європейським Судом з прав людини).

Господарсько-правові конфлікти *— це спори, які виникають між суб'єктами господарської діяльності стосовно виробництва, розподілу та реалізації продукції, надання послуг і робіт з метою отримання прибутків і вирішуються правовими засобами*. Висока динамічність чинного законодавства, особливо у сфері державного регулювання підприємницької діяльності, наявність у ньому колізій та суперечностей зумовлює значну кількість правових конфліктів у господарський сфері та посилення їх складності. Сам ринок, по суті, зазначає В. Мадіссон, є полем для постійних конфліктів. Йдеться не тільки про конкурентну боротьбу та витіснення супротивника. Форма торговельних операцій завжди поєднується з діалогом, що може супроводжуватися погрозами, шантажем, насильством, які мають за мету примусити партнера до вигідної угоди. У ситуації ринкової економіки виникають гострі форми протистояння: кризи в грошовому обігу, страйки та ін. [64, с. 41].

Сторонами *господарсько-правових конфліктів* виступають учасники господарських правовідносин, які на основі юридично відособленого майна безпосередньо здійснюють передбачену законодавством і статутом господарську чи управлінську діяльність. Різноманітний характер конфліктів у господарський сфері зумовлює існування широкого кола їх учасників — суб'єктів господарсько-правових конфліктів. До них можуть належати:

- підприємства всіх форм власності та їх структурні підрозділи;
- об'єднання підприємств;
- органи державної влади і управління з управління економікою;
- фінансово-кредитні установи;
- посередницькі організації;
- фізичні особи — підприємці, які здійснюють господарську діяльність без створення підприємства.

Господарсько-правові конфлікти мають різноплановий характер і відбуваються у досить широкій сфері господарських відносин. Вони мають певну специфіку перебігу та різняться об'єктами і наслідками залежно від форм і видів власності. Тому доцільно розрізняти ***об'єкти*** *господарсько-правових конфліктів*:

а) у сфері права державної власності (земля, майно, що забезпечує діяльність державних органів; майно Збройних сил, оборонні об'єкти; єдина енергетична система; системи транспорту загального користування, зв'язку та інформації, що мають загальнодержавне значення; бюджетні кошти Національного банку України, інших державних банків; майно державних підприємств та ін.);

б) у сфері права комунальної власності (державний житловий фонд; об'єкти житлово-комунального господарства; майно установ народної освіти, культури, охорони здоров'я, торгівлі, побутового обслуговування; майно підприємств; інше майно, необхідне для здійснення економічного і соціального розвитку відповідної території;

в) у сфері права приватної власності (житлові будинки, дачі, садові ділянки, предмети домашнього побуту, засоби виробництва, виготовлена продукція, гроші, цінні папери, акції, об'єкти, що служать для організації виробництва, побутового обслуговування і підприємницької діяльності, будинки, споруди, транспортні засоби тощо).

У структурі господарсько-правових конфліктів переважають майнові спори, передусім конфлікти між суб'єктами господарювання, пов'язані з розрахунками за продукцію, товари та послуги.

Як свідчить практика, серед основних видів конфліктів, які розглядалися господарськими судами за останні роки, поширеними є:

- спори, пов'язані з розрахунками за спожиті енергоносії;
- спори, пов'язані з наповненням державного бюджету та позабюджетних цільових фондів;
- спори, пов'язані з договорами оренди, лізинговими відносинами;
- спори між боржниками та кредиторами;
- справи про банкрутство;
- спори (коли суб'єктний склад учасників відповідає статті 1 Господарського процесуального кодексу України) про визнання недійсними актів державних органів (наприклад, органів державної податкової служби), органів місцевого самоврядування;
- спори, пов'язані із захистом права на об'єкти інтелектуальної власності.

Щорічно збільшується кількість розглянутих господарськими судами спорів за позовами суб'єктів господарювання до державних та інших органів управління про відшкодування шкоди у зв'язку з неправомірними діями або бездіяльністю таких органів. Рівень задоволення таких вимог у 2003 році становив 41 відсоток [84, с. 12].

Збільшення кількості конфліктів у цивільно-правовій та господарсько-правовій сферах спричинено масштабними змінами у сфері власності, перерозподілом її у процесі приватизації. За своїм змістом і характером вони пов'язані з економічними інтересами переважної більшості суспільства.

3.7. Кримінальні та кримінально-процесуальні конфлікти

Кримінальний конфлікт — це "конфлікт із кримінальним законом", в який вступає людина, що скоїла суспільно небезпечне діяння. Сферою кримінального конфлікту можуть бути різноманітні соціальні відносини, що охороняються кримінальним законодавством: національна безпека держави; життя, здоров'я, свобода, честь і гідність особи; власність; громадська безпека; громадський порядок і моральність тощо. Основу кримінальних конфліктів становить суперечність між антисуспільними та суспільними інтересами, що в кожному випадку злочинної поведінки конкретизується на міжособистісному (особистісно-груповому чи міжгруповому) рівні в особах злочинця (злочинної групи) та потерпілого (потерпілих).

Зміст кримінального конфлікту становить конфліктна поведінка (дії або бездіяльність злочинця, а інколи й дії потерпілого у відповідь), результатом якої є скоєння злочину. Відповідно до ст. 11 Кримінального кодексу України "злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину". В теорії кримінального права розглядаються такі ознаки злочину: 1) злочином є лише діяння (дія або бездіяльність); 2) це діяння вчинене суб'єктом злочину; 3) воно є винним; 4) вказане діяння є суспільно небезпечним; 5) відповідне діяння передбачене чинним КК. Останнє, крім того, має на увазі, що обов'язковою ознакою злочину є також 6) кримінальна караність. Відсутність хоча б однієї з цих ознак указує на відсутність злочину [56, с. 48–53].

Оскільки злочин є результатом кримінальної конфліктної поведінки, його ознаки можна використати для характеристики кримінального конфлікту, принаймні стосовно злочинної сторони. Кульмінацію кримінального конфлікту становить *діяння* як вольова усвідомлена поведінка (вчинок) *суб'єкта злочину* (фізичної осудної осо-

би, яка на момент його вчинення досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність), що безпосередньо спрямована на спричинення певних негативних наслідків. Діяння має бути винним (вчиненим умисно або з необережності), *протиправним* (його караність та інші кримінально-правові наслідки чітко визначені в кримінальному законі) і *караним* (підлягати кримінальному покаранню). *Суспільна небезпека* такого діяння полягає в тому, що його наслідком є заподіяння (або реальна небезпека заподіяння) шкоди відносинам, які охороняються кримінальним законом.

Традиційна модель аналізу злочинів недостатньо враховує характер міжособистісної взаємодії між злочинцем та жертвою, яка відбувається до скоєння злочину. Проте інколи кримінальні конфлікти, особливо насильницькі, спричиняються конфліктними ситуаціями на міжособистісному рівні (принаймні, їм передують такі негативні дії, як образи, залякування, приниження людської гідності, шантаж тощо). Багато злочинів певною мірою зумовлені віктимною поведінкою самих жертв (потерпілих), яка сприяла злочину. Роль жертви в настанні небажаних наслідків під кутом зору її морально-психологічних якостей та особливостей поведінки (агресивність, розбещеність, деспотичність, жадібність, довірливість, схильність до вживання алкоголю, наркотиків тощо) вивчає спеціальна галузь кримінології — віктимологія.

Предметом же вивчення юридичної конфліктології є конфліктна поведінка усіх суб'єктів кримінальної взаємодії. Але кримінальний конфлікт — це не просто суперечність злочинних та суспільних інтересів чи протистояння інтересів суб'єктів конфліктних відносин цього типу. З позицій юридичної конфліктології злочинець та жертва злочину становлять єдине ціле і лише у своїй сукупності та взаємодії становлять цілісний кримінальний конфлікт. Як зазначає С. В. Кудрявцев, злочин, де є потерпілі — конкретні особи, як правило, створює конфліктну ситуацію або прямий міжособистісний (міжгруповий) конфлікт, який потім розв'язується шляхом зусиль приватних осіб, у тому числі самих потерпілих, а також за допомогою державних інститутів, у процесі кримінального судочинства. Крадіжка особистого майна та приватної власності, тілесні ушкодження... та багато інших видів злочинів являють собою таке ушкодження особистих чи групових інтересів, яке завжди створює ґрунт для конфліктів [131, с. 155–156].

Отже, ***сторонами*** кримінального конфлікту є: а) злочинець; б) носій (особа, організація, суспільство чи держава) соціальних ціннос-

тей, на які спрямовано злочин; в) суд, що фіксує наявність злочину, призначає покарання винному чи звільняє його від покарання.

В основу ***класифікації кримінальних конфліктів*** може бути покладено кілька підстав. Так, підставою для класифікації кримінальних конфліктів можуть бути *види злочинів, якими вони завершуються*. За цим чинником кримінальні конфлікти можна систематизувати за групами споріднених суспільних відносин (проти життя та здоров'я особи, проти власності, у сфері господарської діяльності, проти довкілля тощо).

Кримінальні конфлікти можуть також розрізнятися *за тяжкістю злочинів, якими вони завершуються*: а) невеликої тяжкості; б) середньої тяжкості; в) тяжкі; г) особливо тяжкі. Достеменно різняться як за змістом, так і за формою, наприклад, конфлікти, результатом одного з яких стало умисне вбивство, а другого — порушення вимог законодавства про охорону праці.

В юридичній психології розрізняють кримінальні конфлікти *за складом учасників*, поділяючи їх на: а) міжособистісні; б) міжгрупові; в) особистісно-групові. Міжособистісні, або "парні", конфлікти, що поширені серед сусідів, родичів, знайомих по роботі, як правило, пов'язані з психологічною несумісністю. За умови низької правосвідомості та безкультур'я такі конфлікти часто-густо реалізуються в агресивній формі, що має наслідком скоєння насильницьких злочинів. У таких випадках злочинна поведінка стає способом розв'язання спровокованої конфліктної ситуації. До міжгрупових конфліктів належать, наприклад, конфлікти серед криміногенних молодіжних груп, між злочинними угрупованнями тощо. Особистісно-груповий конфлікт — це конфлікт між особистістю та соціальним середовищем, соціальною групою. Конфліктогенами тут, на думку В. Л. Васильєва, можуть виступати так звані маргінальні особистості. Вони не здатні глибоко й повно засвоїти культурні традиції і виробити відповідні соціальні навички поведінки того середовища, у якому ця особистість опинилася. "Маргінальна" особистість несе в собі високу соціальну напругу й легко вступає у конфлікт із соціальним середовищем [13, с. 350].

С. В. Кудрявцев серед важливих критеріїв диференціації кримінальних конфліктів визначає критерій часовий, тобто їх тривалість та кількість епізодів конфліктної взаємодії. За цим критерієм конфлікти поділяються на тривалі та ситуативні (спонтанні).

Тривалі кримінальні конфлікти — це, як правило, ціла серія конфліктних епізодів. Суб'єктами таких конфліктів виступають родичі, сусіди,

знайомі, співробітники та інші люди, між якими накопичується незгода, суперечливість, ворожість і постійно виникають суперечки. Суперечки відбуваються з приводу влади та підлеглості у міжособистісних відносинах, питань володіння та поділу майна, ревнощів у подружжя, аморальних учинків чи неохайної поведінки когось із родини тощо. Такі конфлікти можуть тривати місяці й роки. Злочин є завершальним епізодом цього конфліктного протистояння. Проте конфлікти цього типу можуть мати елементи застосування насилля вже на ранніх стадіях або в процесі розвитку. Насильницькі дії в одних випадках здійснюються однією стороною (майбутнім злочинцем чи майбутньою жертвою), в інших — завершальному кримінальному інцидентові передують взаємні побої та бійки. За даними зарубіжних дослідників (С. Філд, М. Страус), важлива особливість кримінальних конфліктів з "насильницькою складовою" полягає в тому, що частота й інтенсивність застосування насилля постійно збільшується і справа завершується, як правило, тяжким злочином. Так, у разі застосування навіть незначних "доз" насилля у сім'ї значно підвищується ризик подальшої ескалації насильницьких дій.

Ситуативні конфлікти виникають і відбуваються у межах одного епізоду взаємодії; вони, як правило, спостерігаються в інцидентах, що виникають при спілкуванні раніше незнайомих людей. Виникаючи спонтанно, по суті — це конфлікти інтересів. Причини ситуативних конфліктів можуть бути як "об'єкті", так і "безоб'єктні". У першому випадку конфлікти характеризуються наявністю "неподільного" об'єкта обопільних потреб сторін. Наприклад, випадок, коли дві незнайомі раніше особи претендують на один і той же столик у ресторані чи на одне й те ж таксі, за певних умов може перерости у сварку, а то і в бійку [131, с. 155–163].

В. М. Кудрявцев усі дії, які здійснюються сторонами в таких конфліктах, поділяє на сім груп: 1) створення перешкод; 2) захоплення об'єкта; 3) прохання, вимоги, відмови; 4) поштовхи; 5) погрози; 6) образи; 7) фізичне насилля.

Загальною тенденцією *динаміки* кримінальних інцидентів є їх ескалація, тобто поступовий перехід від менш інтенсивних до більш інтенсивних дій. Але не завжди цей розвиток відбувається поступово, інколи конфлікт набуває вибухового характеру. Серед ключових механізмів ескалації — безкомпромісність переговорного процесу, застосування погроз, "легких" форм насилля (поштовхів, відштовхувань) тощо.

Ескалація кримінальних конфліктів полягає не лише в посиленні інтенсивності конфліктних дій, а й у якісних змінах сутності конфлікту. Так, на стадії образ та фізичного насилля початковий предмет

конфлікту відходить на другий план, а головними стають "персоніфіковані" суперечності в особистих стосунках, яких раніше не існувало.

Як зазначає А. М. Ларін [131, с. 166–176], способом виявлення та розв'язання кримінального конфлікту є кримінальне судочинство. Однак у процесі попереднього розслідування та розгляду в судах кримінальних справ, у свою чергу, виникають, розвиваються та вирішуються ***кримінально-процесуальні конфлікти***.

Зміст цього виду конфліктів становить протиборство учасників кримінального судочинства, яке відбувається в межах кримінально-процесуального закону у формі звернень, заяв, клопотань, рішень та інших дій. Процесуальний конфлікт може полягати у порушенні однією зі сторін (або кількома сторонами) процесуального закону на шкоду інтересам та цілям іншої сторони. Такі конфлікти кваліфікуються кримінальним законом як злочини (наприклад, свідомо незаконні затримання, привід або арешт; примушування давати показання; порушення права на захист; свідомо неправдиве показання тощо) й одночасно являють собою кримінальні конфлікти. Проте, як свідчить судова практика, дії сторін кримінально-процесуальних конфліктів (слідчого й обвинуваченого, обвинувача та захисника, цивільного позивача і цивільного відповідача) — переважно правомірні.

Сторонами кримінально-процесуального конфлікту на стадії попереднього слідства є: *слідчий і підозрюваний чи обвинувачений (їхній захисник)*. Конфлікти між ними виникають у процесі проведення слідчих дій: у разі застосування запобіжних заходів, допиту, проведення очної ставки, обшуку, виїмки, пред'явлення для впізнання, огляду, відтворення обстановки та обставин події, слідчого експерименту, призначення та пред'явлення обвинуваченому матеріалів експертизи тощо. Крім того, на стадії попереднього слідства конфлікти можуть виникати між *слідчим і прокурором, слідчим і начальником слідчого відділу, слідчим і потерпілим (його представником), слідчим і свідками, слідчим та експертами, спеціалістами, іншими особами.*

Судовий розгляд справи полягає у процесуальному спорі між стороною обвинувачення та стороною захисту. Кожна з них, зазначає М. М. Михеєнко, обстоює тими засобами, які дозволяє кримінально-процесуальний закон, свою правову позицію, права та законні інтереси, допомагаючи таким чином суду повно, всебічно й об'єктивно дослідити всі обставини справи з метою з'ясування істини й прийняття правильного рішення [70, с. 46]. При розгляді справ у судовому засіданні конфлікти відбуваються між його учасниками:

• *прокурором і захисником (підсудним)* — як реакція на обвинувачення у випадку, коли підсудний є винним, але намагається ухилитися од відповідальності, або коли підсудний не винний і захисник намагається довести невинність підсудного;

• *прокурором та свідком захисту*, коли прокурор наводить факти, що доводять здійснення підсудним протиправних дій, а свідок — відомі йому факти, які свідчать про невинність підсудного;

• *адвокатом та свідком обвинувачення*, коли адвокат наводить факти, які свідчать про невинність підсудного, а свідок — відомі йому факти, що доводять здійснення підсудним протиправних дій;

• *підсудним та потерпілим*, коли підсудний намагається перекласти вину за вчинення злочину або її частку на потерпілого чи коли потерпілий з тих чи інших міркувань намагається переконати суд у скоєнні підсудним більшого злочину, ніж це є насправді;

• *захисником та підзахисним*, коли останній визнає себе винним у вчиненні інкримінованого злочину, а захисник за наявності для цього підстав відстоює перед судом його невинність чи меншу винність або коли підзахисний заперечує свою вину, але адвокат переконаний у його винності.

Крім того, під час попереднього слідства чи судового розгляду справи можуть виникати *внутрішньоособистісні конфлікти* у суб'єктів кримінального процесу. Підґрунтям може бути боротьба мотивів, когнітивні суперечності, незгоди морального характеру.

Розглянемо можливий внутрішній конфлікт адвоката як фахівця і як людини. Якщо для слідчого, судді, прокурора головне професійне завдання — досягнення істини, що, як правило, не суперечить їхнім внутрішнім переконанням, інша ситуація в адвоката. Він зобов'язаний використати всі зазначені в законі засоби захисту з метою з'ясування обставин, що знімають підозру з підозрюваного, виправдовують обвинуваченого, підсудного або пом'якшують чи виключають його кримінальну відповідальність, надаючи їм необхідну юридичну допомогу (ч. 1 ст. 7 Закону України "Про адвокатуру"; ч. 1 ст. 48 Кримінально-процесуального кодексу України).

Скажімо, адвокат К. твердо знає, що його підзахисний Г., який не визнає своєї вини, винен у скоєнні страшних злочинів. Вивчаючи справу, адвокат знайшов грубі помилки слідства у формуванні доказової бази і, спираючись на це, як професіонал зобов'язаний зробити все, щоб його підзахисний Г. був виправданий і вийшов на свободу. Чи сприятиме це досягненню істини і торжеству справедливості?

3.8. Трудові конфлікти

Негативні явища, що супроводжують соціально-економічні реформи, призводять до поширення трудових конфліктів. Хоча загалом зіткнення інтересів роботодавця і найманого працівника — явище природне, бо ці інтереси не завжди збігаються в процесі трудової діяльності. Придатний для виникнення трудових конфліктів ґрунт становить порушення збалансованості виробничої і захисної функцій правової регуляції трудових відносин. Загальною причиною виникнення трудових конфліктів за останнє десятиріччя є підвищення питомої ваги виробничої функції на шкоду захисної, зниження трудових і соціальних гарантій найманих працівників.

Зазвичай трудовим конфліктом прийнято вважати стадію максимального розвитку суперечностей між суб'єктами соціально-трудових відносин безпосередньо у трудовій чи пов'язаних з нею сферах діяльності (у сферах розподілу, обміну, споживання та ін.) на підприємствах і установах, у різних галузях виробництва, у суспільстві в цілому.

Серед основних ***типів*** *трудових конфліктів* виокремлюють [96, с. 252–253]:

- конфлікти з приводу обмеженості ресурсів (наприклад, у випадку скорочення виробництва);
- конфлікти цілей, що виходять з об'єктивної розбіжності цілей підрозділів підприємства, різних суміжних підприємств, галузей економіки;
- конфлікти цінностей, що виходять уже з суб'єктивних чинників (найчастіше бувають міжгруповими);
- конфлікти комунікацій, що виникають через брак інформації, необхідної для процесу трудової діяльності, прийняття рішень та ін.

Як слушно зазначає відомий фахівець з трудового права В. І. Прокопенко, конфлікти у сфері трудових відносин можуть бути пов'яза-

ні як із застосуванням норм трудового законодавства (правильним чи неправильним), так і з встановленням нових умов праці, ще не урегульованих нормами трудового права, наприклад у процесі укладення трудового договору.

Проте теорія трудового права називає трудовими спорами "не просто розбіжності між сторонами, а лише ті з них, які передані на розгляд відповідного юрисдикційного органу, тобто органу, уповноваженого державою приймати обов'язкові для сторін рішення" [86, с. 448].

Юридична конфліктологія розглядає трудовий конфлікт і як право кожної із сторін, і як соціально-правовий механізм розвитку трудових відносин, і як своєрідний інструмент управління персоналом.

Виокремлюють такі ***функції*** *трудових конфліктів*:

- соціальної інтеграції (досягнення балансу індивідуальних, групових та колективних інтересів);
- сигнальну (актуалізує та загострює суперечності в трудових відносинах);
- інноваційну (сприяє розвиткові, творчому подоланню перешкод);
- соціально-психологічну (викликає зміни у соціально-психологічному кліматі, впливає на стан згуртованості, взаємної поваги, авторитету тощо).

Отже, трудовий конфлікт — це спосіб врегулювання та налагоджування оптимальних трудових відносин; прямий виклик внутрішньому порядку й стабільності на підприємстві; необхідний етап у розвитку як трудового колективу, так і стосунків між працівниками та роботодавцем.

У теорії трудового права розрізняють причини трудових спорів (конфліктів) та приводи їх виникнення [86, с. 450–451].

По-перше, серед причин виникнення трудових конфліктів можуть бути помилки однієї зі сторін у спорі про наявність чи відсутність обставин, з якими закон пов'язує виникнення, зміну чи припинення певних правовідносин, недоліки у стосунках морально-етичного характеру.

Другу групу становлять причини організаційно-правового характеру, пов'язані з невідповідністю чинних норм трудового законодавства новим суспільно-економічним відносинам, нечіткими формулюваннями окремих правових норм, послабленням державного нагляду й контролю за дотриманням законодавства про працю. Оновлення трудового законодавства, ратифікація найбільш важли-

вих і актуальних конвенцій Міжнародної організації праці, приведення національного трудового законодавства у відповідність до норм міжнародного права сприятиме забезпеченню конституційних гарантій кожного громадянина України на працю в безпечних і здорових умовах, а також виконанню конституційного обов'язку держави щодо визнання, дотримання та захисту прав і свобод людини у сфері праці.

До *третьої групи* належать причини організаційно-господарського характеру: спад виробництва, руйнування соціальної структури, зниження реальних доходів значної частини населення, примусове запровадження неповної зайнятості, безробіття, погані умови праці та ін.

Приводом до трудового конфлікту є подія, що безпосередньо передує виникненню спору, але не породжує його сама по собі. Численні порушення законодавства про працю, що спостерігаються на практиці, неминуче призводять до виникнення трудових конфліктів. Поширеними серед них можна назвати: несвоєчасна виплата заробітної плати; неправомірне звільнення працівника; порушення строків розрахунку в разі звільнення, надання відпусток без збереження заробітної плати або з частковим її збереженням; застосування контрактної форми трудового договору у випадках, не передбачених законодавством; невиплата допомоги в разі тимчасової непрацездатності; недотримання державного гарантування мінімального розміру заробітної плати; порушення порядку виплати розмірів відшкодування втраченого заробітку та сум одноразової допомоги, компенсації витрат на медичну й соціально-побутову допомогу потерпілим на виробництві та ін.

Поширена в теорії трудового права ***класифікація трудових спорів*** передбачає поділ їх за такими підставами: суб'єктами, змістом, характером і порядком розгляду. Це зумовлено тим, що предметом трудового права є правовідносини певного виду. Оскільки конфліктологія робить акцент передусім на суб'єктивних відносинах, то для неї основним у класифікації є суб'єкти трудового конфлікту.

Непорозуміння між суб'єктами трудових відносин здебільшого мають індивідуальний характер. Проте, крім вимог особистого плану, час від часу наймані працівники можуть усвідомлювати, що власники вдаються до утисків їхніх групових інтересів. Тому трудові спори не можна зводити тільки до розбіжностей між окремими працівниками і власником або уповноваженим ним органом. Поняття трудових спорів значно ширше: воно охоплює й непорозуміння між іншими

суб'єктами права, наприклад, між трудовим колективом і власником або уповноваженим ним органом. Отже, за суб'єктами розрізняють індивідуальні й колективні трудові конфлікти.

Індивідуальні трудові конфлікти — це спори, які виникають з трудових правовідносин і стосуються застосування умов праці, а також наслідків цього застосування до конкретних осіб. Сторонами індивідуальних конфліктів виступають зазвичай працівник і роботодавець. *Предметом* цього виду конфліктів є поновлення порушених роботодавцем прав працівника (наприклад, на оплату за час вимушеного прогулу) або визнання за працівником певних прав (наприклад, на додаткову відпустку). Отже, по суті — це спори про право. Оскільки стороною, права якої порушені, переважно виступає працівник, то ці спори, як правило, мають позовний характер. До спорів непозовного характеру належать переважно розбіжності у зв'язку з встановленням умов праці.

Колективні трудові спори (конфлікти) виникають з організаційно-управлінських і соціально-економічних відносин у сфері праці. Відповідно до Закону України "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)" *предметом колективних трудових спорів (конфліктів)* є суперечності, які виникли між сторонами соціально-трудових відносин з будь-якої з чотирьох причин:

а) встановлення нових або змін чинних соціально-економічних умов праці та виробничого побуту;

б) укладення нового або зміни чинного колективного договору;

в) невиконання колективного договору або його окремих положень;

г) невиконання вимог законодавства про працю.

Реалією сьогодення є поширення колективних трудових конфліктів від одного підприємства до масштабів району, галузі аж до національного масштабу. Залежно від рівня спору (виробничий, територіальний, національний) існують такі сторони:

- наймані працівники або профспілкова чи інша уповноважена ними організація підприємства, установи, організації (підприємств однієї або кількох галузей)
- власник (об'єднання власників) підприємств, установ, організацій або уповноважені ними органи чи представники.

Вихід із кризових явищ у трудових відносинах лежить на шляху вжиття комплексних заходів, пов'язаних з поліпшенням економічного становища в країні, стабілізацією політичної системи, вдосконаленням відповідно до сучасних ринкових умов захисної ролі трудового законодавства.

3.9. Сімейні конфлікти

Первинним й основним осередком суспільства є сім'я. Це заснована на шлюбі і близькій родинності (усиновленні) невелика група людей, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю та взаємодопомогою. Унікальність сімейних стосунків полягає в тому, що їх основу становлять міжособистісні взаємини, які виникають на ґрунті кохання, любові, кровної спорідненості. Проте широке коло шлюбно-сімейних відносин, спрямованих на реалізацію суспільно значимих функцій сім'ї, врегульовується правом, якому непідвладні почуття людини. Сім'я виконує важливі як для окремої особи, так і для суспільства в цілому функції. Основні з них — господарська, репродуктивна, виховна, первинного соціального контролю, рекреативна (відпочинку, відновлення сил та здоров'я членів сім'ї).

Юридична конфліктологія визначає *сімейний конфлікт як суперечливу поведінку подружжя та інших членів сім'ї у сфері сімейних відносин (особистих та майнових), як зіткнення подружніх та родинних амбіцій з метою встановлення власного пріоритету у вирішенні життєво важливих питань сім'ї.*

До *об'єктивної сторони* сімейного конфлікту належать відхилення у поведінці членів подружжя, у стосунках з іншими членами сім'ї, зіткнення позицій, думок з приводу одного й того ж питання сімейного життя. *Суб'єктивна сторона* сімейного конфлікту проявляється в тому, що члени подружжя у ситуації, що склалася, не можуть знайти єдиного правильного рішення [131, с. 132].

Конфлікти у сім'ї відбуваються з *приводу*: виконання сім'єю її функцій, психологічної структури сімейних стосунків, визначення сімейних цілей та завдань на кожній стадії життєвого циклу сім'ї, системи сімейних цінностей та її відповідності індивідуальним цінностям членів сім'ї. Вони переживаються членами сім'ї як розходження, зіткнення їхніх інтересів, цілей, потреб.

Сімейні конфлікти можна ***класифікувати*** за такими ознаками:

• *за суб'єктами*: між подружжям; батьками й дітьми; подружжям і батьками кожного з подружжя; бабусями, дідусями та онуками;

• *за джерелами*: ціннісні (невідповідність почуттів та реальних відносин подружжя, наявність протилежних інтересів, потреб); господарські (різні погляди на ведення домашнього господарства); статусні (боротьба за лідерство); емоційні (ревнощі, дефіцит любові, турботи, непорозуміння); сексуальні (психосексуальна дисгармонія) та ін.;

• *за сферою прояву*: у сімейних відносинах (особистих і майнових); між родичами; у стосунках сім'ї з державними чи іншими органами;

• *за формою:* бурхливі (образи, скандали, биття посуду тощо); "тихі" (переривання спілкування, "бойкоти" тощо).

Інтерес юристів до сімейного конфлікту спричинений передусім потребою вивчати причини дестабілізації стосунків між подружжям, що призводить до розлучень і має відповідні наслідки як для них, так і для інших членів сім'ї, особливо дітей. Предметом аналізу юристів є переважно відкриті конфлікти, приховані із зрозумілих причин, які або взагалі не виходять за межі сімейних стосунків, або є предметом аналізу сімейних психологів та психотерапевтів. Традиційно сімейні конфлікти розглядалися як показник нестабільності сім'ї, тобто як однозначно негативне явище. Соціологічні і психологічні дослідження закономірностей функціонування сім'ї привели до визнання неминучості конфліктів у сімейному житті, їх позитивної ролі у житті сім'ї за умови їх адекватного і своєчасного вирішення.

Сімейні конфлікти мають свої особливості, які пов'язані з дією *конфліктогенних факторів*, що призводять до порушень у життєдіяльності сім'ї. Серед них за джерелом виникнення можна виокремити три групи:

• труднощі, які пов'язані з етапами життєвого циклу сім'ї або "життєвими кризами" (на першому році подружнього життя — адаптаційні труднощі між подружжям; з появою дитини — проблеми виховання та догляду за дитиною, труднощі у веденні домашнього господарства; через 10–15 років — насиченість один одним, дефіцит почуттів та ін.);

• труднощі, зумовлені несприятливими варіантами життєвого циклу (відсутність дітей або одного з подружжя, тривала розлука подружжя, наявність позашлюбної дитини тощо);

• ситуативні труднощі (серйозні захворювання членів сім'ї, значні майнові втрати тощо).

Проте інколи труднощі можуть, навпаки, сприяти інтеграції сім'ї й мобілізовувати її на протидію та послаблення негативних явищ. Наприклад, тяжкі фінансові та побутові умови для однієї сім'ї можуть стати причиною постійних конфліктів, а для іншої — могутнім фактором її зміцнення. Специфіка сімейних конфліктів полягає також у тому, що вони торкаються почуттів та інтимної сфери людини, які не регулюються правом. Лайки, завдання образ залишають негативний слід, руйнують взаємини між подружжям, батьками й дітьми.

Причини *сімейних конфліктів* можуть бути пов'язані як із нереалізованістю потреб, на які очікувало подружжя від шлюбу, так і з особистісними якостями членів сім'ї, внутрішньосімейними стосунками або зумовлюватися зовнішніми факторами.

Незадоволені потреби, на які очікувало подружжя (або їх родичі) від шлюбу, є комплексною причиною виникнення сімейних конфліктів. Узагалі існує чимало потреб, реалізацію яких очікують від сімейного життя. Чоловік може розраховувати, що дружина буде йому одночасно коханою подругою, домогосподаркою, турботливою матір'ю його дітей, зароблятиме на життя сім'ї. Дружина може сподіватися, що чоловік буде її коханим товаришем, годувальником сім'ї, авторитетним батьком і добрим господарем. Ці доволі різні очікування можуть передбачати різні, навіть протилежні види діяльності та риси характеру, що не завжди поєднується в одній особі. Нездатність до виконання будь-якої з цих функцій може призводити до незадоволення важливих життєвих потреб, а отже, до значної соціальної напруги в сім'ї. Вірогідність серйозних конфліктів видатний американсько-німецький психолог і конфліктолог К. Левін пов'язує з випадками, коли "зачіпаються центральні сфери особистості", якими він вважає сексуальні потреби та потреби у власній безпеці або відчутті "ґрунту під ногами" [59, с. 225–228].

Негативні особистісні риси та відхилення у поведінці членів сім'ї — наступна група причин конфліктної поведінки. Це можуть бути недоліки у характері, ціннісних орієнтаціях, грубість, нетактовність, егоцентризм одного з подружжя. Наприклад, намагання одного з членів подружжя максимально задовольнити власні матеріальні потреби за рахунок іншого партнера чи всієї сім'ї, перекладання обов'язків доглядати й виховувати дітей на дружину. Поширеними причинами сімейних конфліктів є необдуманість вибору одного з молодих, неможливість (небажання) мати дітей, подружня зрада. До серйозних конфліктів призводять шкідливі звички у членів подружжя, алкоголізм, наркоманія, схильність до агресії, насильства тощо.

Серед інших причин сімейних конфліктів — *недоліки взаємин, низький рівень згуртованості та взаємодопомоги у сім'ї.* Сім'я — це мала соціальна група, якій притаманні усі характеристики групового життя. Вона має свою структуру, у неї є свої цілі, вона вступає у стосунки з іншими групами. Вже на початковому етапі шлюбно-сімейного життя часто-густо з'ясовуються розбіжності у поглядах подружжя на спільне життя, непідготовленість молодих до шлюбу. Так, один із членів подружжя намагається підтримувати порядок, тоді як інший не звик до цього в доподружньому житті, один виявляється ощадливим, інший — навпаки. Розбіжності виникають і з приводу лідерства у сім'ї, на кшталт: "Хто в домі хазяїн?" З народженням дітей у подружжя з'являються додаткові функції батька й матері, виконання яких потребує значних фізичних і моральних сил. Особливо складною сімейна адаптація буває, коли хтось з подружжя виховувався у неповній сім'ї або поза сім'єю. Вони важко уявляють роль батька, який був відсутнім у минулій сім'ї, а роль матері, яка сама виховувала дітей, уявляється надто незалежною і самодостатньою.

Молоде подружжя незрідка стикається з труднощами, які виникають внаслідок сильної прив'язаності партнерів до своїх батьківських сімей. Теща може сприймати свого зятя як ще одного члена своєї сім'ї або кожна з двох батьківських сімей може намагатися привернути молодят на свій бік. Така ситуація може призвести до конфлікту, особливо в тому разі, якщо із самого початку між сім'ями не встановилися достатньо дружні стосунки. Вірогідність конфлікту збільшується, коли зв'язок із батьківською сім'єю залишається достатньо сильним; поведінка чоловіка і дружини буде значною мірою зумовлюватися їхнім членством у різних групах.

До конфліктів також призводить авторитарний, жорсткий тип стосунків, нерівномірний розподіл господарсько-побутових обов'язків між подружжям, психологічна несумісність, сексуальна дисгармонія та ін. Напруга між подружжям значно посилюється, коли в конфліктні відносини втягуються діти, батьки подружжя та ін. Щасливе життя сім'ї залежить від того, наскільки кожен з подружжя виконує власні рольові функції, витрачаючи значну частину часу й енергії на створення та підтримання сімейного вогнища.

Проте соціальна основа сім'ї як малої соціальної групи полягає не так у схожості чи відмінності між її членами, як у їхній взаємозалежності. Виходячи з цього К. Левін однією з конфліктогенних сфер сімейного життя вважає "недостатність простору вільного руху". Под-

ружня група є відносно невеликою; вона передбачає спільні оселю, стіл та ліжко; вона зачіпає найглибші сфери особистості. Практично кожна дія одного з подружжя так чи інакше позначається на іншому. А це означає кардинальне звуження простору вільного руху. Кохання із зрозумілих причин, зазвичай, буває всеохоплюючим, поширюється на всі сфери життя іншої людини, на її минуле, сьогодення та майбутнє. Воно впливає на усі сфери діяльності, на її успіхи в бізнесі, на її стосунки з оточенням тощо. Навіть коли чоловік (чи дружина) ставиться до тих чи інших аспектів життя свого партнера із зацікавленістю та симпатією, він позбавляє його тим самим певного простору вільного руху [59, с. 228–235].

Самостійну групу причин сімейних суперечок та конфліктів серед подружжя становлять *недостатні умови життя*. На стосунки в сім'ї вкрай негативно впливає невпорядкований побут, безробіття, нестача фінансів. Частково ці конфлікти пов'язані з нездатністю або небажанням подружжя адаптуватися до нових ринкових відносин, які змушують багатьох людей змінювати професію, місце проживання, соціальний статус тощо. В сучасних умовах, коли молоді сім'ї не мають власного житла, вони змушені проживати в тісних перенаселених квартирах разом з батьками, що часто є конфліктогенним фактором. Окрім труднощів "притирання" один до одного молоде подружжя змушене переживати труднощі адаптації до старшого покоління, яке вже має усталений спосіб життя та власні звички. Усе це негативно позначається на стані сімейного життя.

Розділ 4

РОЗВ'ЯЗАННЯ ТА ЗАПОБІГАННЯ ЮРИДИЧНИМ КОНФЛІКТАМ

4.1. Проблема управління конфліктами

Управління конфліктами, яке складається з їх прогнозування, попередження або стимулювання, діагностики, регулювання та розв'язання, є основним призначенням практичної конфліктології. Управління конфліктами, або конфліктологічний менеджмент, полягає у цілеспрямованому впливі на процеси конфліктної взаємодії, метою якого є конструктивне вирішення конфліктних ситуацій. За змістом і за сутністю — це управління соціальними групами, людьми та персоналом в умовах конфлікту.

Процес управління конфліктами, на думку М. І. Панова, стає реалістичним і можливим за наявності таких *умов* [50, с. 194]:

- об'єктивне розуміння конфлікту як реальності;
- визнання можливості активного впливу на конфлікт і перетворення його на чинник самокоригування системи;
- наявність матеріальних, політичних, духовних, інформаційних та інших ресурсів;
- сформованість правової основи управління конфліктами;
- здатність соціальних об'єктів, що стали учасниками конфлікту, до залагодження своїх позицій, інтересів та поглядів;

• розвиненість у системі соціального управління інститутів, форм і механізмів, спрямованих на конфліктний медіаторинг та функції арбітражу;

• зрілий стан у структурі суспільної свідомості таких якостей, як доброзичливість, толерантність, злагода і консенсуальність.

Як зазначалося вище, конфлікти за функціональною спрямованістю можуть мати конструктивний (стимулювати суспільний розвиток, творчу діяльність соціальних суб'єктів) або деструктивний (руйнівний) характер. Останні часто-густо, наприклад, у кримінальній сфері, пов'язані з насиллям, агресивною поведінкою. Вони є небезпечними, бо завдають людям і суспільству шкоди. Безперечно, що їх краще спрогнозувати, попередити, обмежити, ніж врегульовувати чи розв'язувати.

Прогнозування конфліктів полягає у передбаченні потенційних конфліктних ситуацій, можливих зіткнень інтересів суб'єктів соціальних відносин на основі вивчення об'єктивних та суб'єктивних умов і факторів взаємодії між людьми. На загальносоціальному рівні важливе значення має виявлення економічних, суспільних та політичних факторів, що дезорганізують суспільно-політичне життя. В колективах це передусім аналіз соціально-психологічного клімату, процесів групової динаміки, лідерства, статусних позицій членів малих груп тощо.

Як зазначає М. І. Пірен, аби прогнозувати конфлікт, необхідно проаналізувати [81, с. 123]:

• сигнали конфлікту, частоту їхньої появи, потенціали їхньої конфліктогенності та вірогідності стимуляції ними конфлікту;

• виявити проблему, які суперечності зумовили її появу, наскільки вона складна, чи є можливість її розв'язати;

• з'ясувати, чи назріла конфліктна ситуація і в якому напрямку вона може розвиватися;

• уточнити склад учасників розгортання конфлікту та їхню готовність до подальшого провокування й поглиблення конфлікту;

• виявити суть інциденту, його особливість, наскільки він спроможний бути детонатором конфлікту.

Важливе місце у прогнозуванні належить виявленню причин та мотивів виникнення конфліктів, а також тенденцій до зміни проблемної ситуації.

Попередження або запобігання конфлікту досягається, з одного боку, ефективним управлінням соціальною системою, а з іншого —

нейтралізацією дії конфліктогенних факторів. Запобігання конфліктам ґрунтується на їх прогнозуванні, тобто на основі отриманої інформації про причини назріваючого конфлікту здійснюється активна діяльність щодо нейтралізації усього комплексу факторів, які детермінують конфлікт.

На загальносоціальному рівні — це усунення факторів, що дезорганізують життя суспільства й держави. Кризові явища в економіці, значний розрив у рівні та якості життя соціальних "верхів" і соціальних "низів", неефективність державного та місцевого управління, корумпованість влади, збільшення злочинності, посилення культу насилля в суспільстві — усе це призводить до великих і малих, внутрішніх і зовнішніх конфліктів. Тому проведення конфліктологічних та соціально-психологічних досліджень з метою аналізу об'єктивних причин виникнення та поширення конфліктів має сприяти вирішенню нагальних соціальних проблем, зниженню рівня конфліктогенності суспільства.

Серед основних *шляхів запобігання* конфліктам в організаціях — дотримання принципів соціальної справедливості; турбота про задоволення потреб співпрацівників; формування культури спілкування.

Стимулювання конфлікту — це комплекс заходів, спрямований на розпалювання, загострення конфлікту. Стимулювання може бути виправданим лише щодо конструктивних конфліктів. Дедалі більше поглиблюється розуміння того, що конфлікти — це нормальне явище у житті кожної людини, групи, організації, суспільства загалом. Багато конфліктів несуть у собі потенційну цінність і можуть допомогти [95, с. 416–417]:

- знайти нові, більш досконалі шляхи вирішення проблем;
- налагодити міцні й довготривалі стосунки між людьми;
- забезпечити згоду й взаєморозуміння проблем, способів їх вирішення;
- отримати нову й достовірнішу інформацію щодо проблеми, а також про можливості її розв'язання;
- викликати інтегративний ефект у групі або в організації, сприяти їхньому згуртуванню та цілісності, а також стабільності ситуації в результаті розв'язання конфлікту.

Проте для цього, як слушно наголошують автори колективної монографії "Социальные конфликты в современной России: проблемы анализа и регулирования" (М., 1999), потрібно знати, як поводитися у конфліктних ситуаціях, як врегульовувати конфлікти та досягати їх вирішення.

Серед засобів стимулювання — виступ з критичними матеріалами в ЗМІ; винесення проблемного питання на обговорення; критика створеної ситуації; звернення до суду з позовною заявою тощо.

Діагностика конфліктів — це комплекс заходів, спрямований на з'ясування причин наявного конфлікту, його спрямованості й тенденцій розвитку. Основним джерелом діагностики є вивчення об'єктивних і суб'єктивних факторів взаємодії між людьми, а також їх індивідуально-психологічних особливостей. Серед таких факторів — стиль управління, соціально-психологічний клімат, соціальна напруга, акцентуація характеру та ін. Особливе значення в прогнозуванні конфлікту належить постійному аналізу загальних та особистісних причин конфлікту.

Зазвичай *процедури діагностики* конфліктів містять: 1) опис його наявних проявів (кризи, зіткнення, бійки тощо); 2) визначення рівня розвитку конфлікту; 3) виявлення причин та природи конфлікту (об'єктивних чи суб'єктивних); 4) визначення інтенсивності протиборства; 5) визначення сфери поширення конфлікту.

Важливим є безпосередньо аналітичний етап діагностики, який, на думку М. І. Панова, передбачає збирання й оцінку інформації з таких проблем [50, с. 201–202]:

- об'єкт конфлікту (характер, цінність, стан, міра дефіцитності, можливість розподілу);
- опонент (загальні відомості; особистісні властивості; психологічні якості, цілі, інтереси, позиції, система правових і моральних цінностей; наявність помилок і слабкостей тощо;
- власна позиція (мета, завдання, потреби, інтереси, дії, визнання помилок тощо);
- чинники (об'єктивні та суб'єктивні), що спричинили конфлікт; його глибинні джерела, а також безпосередній привід;
- соціальне середовище (організаційний, ситуативний, комунікативний аспекти, соціально-статусні та рольові відносини, особливості соціально-психологічного клімату);
- вторинна рефлексія (уявлення учасників конфлікту про погляди й сприйняття опонента і навпаки).

Регулювання конфлікту — це вплив на конфлікт з метою його ослаблення й обмеження, спрямування динаміки конфлікту до розв'язання.

Серед *технологій врегулювання* конфлікту традиційно виокремлюють: *інформаційні* (ліквідація недостачі інформації в конфліктній си-

туації; вилучання з інформаційного поля хибної інформації; усування чуток); *комунікативні* (організація спілкування між суб'єктами конфлікту та їх прихильниками; забезпечення ефективного спілкування); *соціально-психологічні* (робота з неформальними лідерами і мікрогрупами; зменшення соціальної напруги й зміцнення соціально-психологічного клімату в колективі); *організаційні* (вирішення кадрових питань; використання методів заохочення та покарання; зміна умов взаємодії

Регулювання конфліктів, як зазначає С. М. Ємельянов, передбачає ряд етапів, які важливо враховувати в конфліктологічному менеджменті [33, с. 72–73]:

І етап — визнання реальності конфлікту сторонами конфлікту.

ІІ етап — легітимізація конфлікту, тобто досягнення угоди між сторонами конфлікту щодо визнання й дотримання встановлених норм та правил конфліктної взаємодії.

ІІІ етап — інституціоналізація конфлікту, тобто створення відповідних органів, робочих груп з врегулювання конфліктної взаємодії.

Наголошуючи на важливості *інституціоналізації конфліктів*, необхідно підкреслити, що завдання забезпечення стабільності й безпеки покладено на всі соціальні інститути суспільства й держави. Інституціоналізація відносин відбувається й шляхом створення постійних та тимчасових форм взаємодії сторін, які запобігають конфліктам. Свобода слова та інші демократичні цінності, багатопартійність створюють реальну можливість для відкритого обговорення будь-яких конфліктів.

Проблема інституціоналізації конфліктів тісно пов'язана з *нормативним підходом* до його врегулювання. Як відомо, соціальні інститути не існують без відповідних норм. Як слушно зауважує А. В. Дмитрієв, нормативне регулювання конфліктів на відміну від тимчасово діючих інститутів робить систему більш стабільною, визначає тривалий порядок розвитку й розв'язання конфліктів і тим самим є найефективнішим для розвинених суспільних систем. Конфлікти, так само, як інші стосунки між людьми, зазвичай регулюються моральними, релігійними, політичними, правовими та іншими нормами суспільної поведінки [24, с. 210–220].

Оскільки майже кожен конфлікт торкається моральних цінностей — добра й зла, честі, гідності, справедливості, порядності тощо, його учасники отримують передусім моральні оцінки. Проте ці оцінки, як і в цілому моральні норми, не мають чіткої визначеності. Навіть за-

гальнолюдські цінності (“не вбий”, “не вкради” та ін.) сприйняті ще далеко не всіма людьми. Тому конфлікти, їх причини незрідка розцінюються по-різному не лише учасниками, а й громадськістю.

“Нормами загальної дії” можуть виступати й релігійні норми, але це притаманно лише тим релігіям, де, скажімо, як у мусульманстві, релігійні правила стосуються не лише суто церковних стосунків, а визначають широкий загал суспільних відносин (від шлюбно-сімейних до кримінально-процесуальних). Інша справа — у разі міжрелігійних конфліктів, як це відбувається в Західній Україні між греко-католиками й православними. Для розв'язання таких конфліктів релігійних норм уже недостатньо.

Політичні норми слугують врегулюванню насамперед політичних конфліктів. Щоб конфлікти між населенням й елітами, між групами еліт залишалися в конституційних межах, на думку А. В. Дмитрієва, потрібно [24, с. 225]:

- створення серйозного базису довіри населення до політики й політиків;
- пріоритет професійних якостей, а не національних ознак під час кадрового формування органів влади;
- створення демократичних (громадських) організацій з контролю за діями та зміною влади;
- припинення діяльності екстремістських (націоналістичних, релігійних) організацій та рухів;
- заохочення створення та вдосконалення інститутів громадянського суспільства із властивими їм толерантними багатосторонніми зв'язками.

Правові норми застосовуються передусім для врегулювання юридичних конфліктів, але, як зазначалося вище, практично будь-який конфлікт може вирішуватися за допомогою юридичної процедури.

Розв'язання конфлікту — це завершальний етап управління конфліктом, пов'язаний із його завершенням. Але, як слушно стверджує С. В. Кудрявцев, завершення конфлікту — ширше поняття, ніж його розв'язання. Адже конфлікт, приміром, може завершитися загибеллю обох сторін, але це аж ніяк не означає, що його розв'язано. Якщо під завершенням конфлікту розуміють будь-яке його закінчення, припинення з будь-яких причин, то під розв'язанням слід вважати лише певну позитивну дію (рішення) самих учасників конфлікту або третьої сторони, внаслідок якої протиборство завершується мирними чи силовими засобами [131, с. 200].

У реальній практиці управління конфліктами важливо зважати на передумови їх розв'язання:

- достатня зрілість конфлікту;
- необхідність вирішення конфлікту для самих суб'єктів;
- наявність необхідних засобів і ресурсів для вирішення конфлікту.

Конфлікт вважається повністю завершеним, коли будуть усунені його причини і предмет, буде відсутня конфліктна ситуація. Неповне розв'язання конфлікту може бути лише етапом на шляху його завершення, коли усуваються не всі причини конфлікту або не повністю вирішується конфліктна ситуація.

4.2. Способи розв'язання юридичних конфліктів

Проблему розв'язання конфліктів сучасна конфліктологія розглядає з урахуванням двох протилежних підходів (стратегій): а) конфронтаційного протиборства; б) компромісу і співробітництва.

Перший, сутністю якого є досягнення односторонніх переваг, звичайно пов'язується з можливостями впливу на суперника. Зусилля учасників конфліктної взаємодії переважно спрямовуються проти один одного, а не на вирішення проблеми. Зрозуміло, що результатом протиборства може бути лише програш однієї або обох сторін. У такому разі постконфліктні відносини сторін не будуть тривкими, підвищується ризик того, що конфлікт набуватиме незворотного характеру. Незважаючи на суттєві недоліки силових методів вирішення конфліктів, вони під дією стереотипів конфронтаційно-конфліктної поведінки популярні й сьогодні.

Сутність другого підходу полягає у максимальному зближенні позицій і досягненні угоди щодо взаємоприйнятних способів задоволення протилежних інтересів шляхом прямої взаємодії сторін або за участі третьої сторони. На думку американських конфліктологів

Дж. Мейсона і К. Мітчела, цей напрям у розв'язанні конфліктів характеризується такими моментами:

• повним завершенням, коли проблеми остаточно вирішуються й усуваються всі перешкоди для погодження сторін;

• загальною прийнятністю в цілому, тобто для всіх сторін, які брали участь у конфлікті;

• самостійністю сторін, яка виявляється в тому, що немає потреби будь-якого втручання третьої сторони для забезпечення виконання умов угоди;

• задоволенням уявлення сторін про чесне й справедливе вирішення проблеми;

• відмовою від компромісу як половинчастого рішення, пов'язаного з вимушеними взаємними поступками та принесенням у жертву своїх життєво важливих цілей;

• інновацією та встановленням між сторонами нових і позитивних взаємовідносин та ін.

У закордонній практиці (насамперед у США) традиційно використовуються такі ***неюридичні способи розв'язання конфлікту***:

• *переговори (прямі переговори)*;

• *погоджувальні процедури (примирення)*;

• *посередництво*.

Ці способи розв'язання конфліктів застосовуються для вирішення широкого кола конфліктів; у тому числі вони можуть бути використані як неформальні процедури при розв'язанні спорів правового характеру. Наведемо характерні загальні ознаки цих способів:

• велика роль належить взаємовідносинам сторін;

• процес вирішення конфлікту має неофіційний характер і участь третьої сторони (наприклад, миротворця або посередника) ґрунтується на діях, відносинах та ситуаціях, які не завжди і не обов'язково пов'язані з порушенням законодавства;

• домовленості сторін незрідка не мають юридичного характеру і в цьому розумінні не є обов'язковими для сторін; однак сторони, як правило, бувають зацікавлені у дотриманні домовленостей, бо брали безпосередню участь у їх виробленні;

• процес розв'язання концентрується на потребах та інтересах сторін.

Кожен з названих способів характеризується поступовим зменшенням здатності самостійно налагоджувати стосунки та контролювати процес вирішення проблеми. Так, якщо у прямих переговорах

учасники можуть контролювати предмет, процес і результат угоди, то в разі посередництва конфліктуючі сторони вже не можуть контролювати процес, бо його організація належить до прерогативи посередника [95, с. 414–415].

Переговори — найдавніший і основний спосіб вирішення конфліктів. Порівняно з іншими способами переговори дають змогу сторонам конфлікту дійти такої згоди, яка задовольнятиме кожну з них і допоможе уникнути значних матеріальних витрат та ризику програшу однієї зі сторін під час тривалих судових процедур. У процесі прямих переговорів сторони мають можливість максимально контролювати різні аспекти своєї взаємодії, у тому числі, що стосується часових та інших меж обговорення, приймати рішення, впливати на процес і його результат, самостійно укладати угоду, яка має неофіційний характер, бо є приватною справою сторін.

Основоположні *принципи організації переговорного процесу* в ситуації класового конфлікту сформулював Р. Дарендорф:

1. Кожна з конфліктуючих сторін повинна визнати за опонентом право мати свої погляди. З цього не випливає, що ці погляди стають справедливими для опонента.

2. Учасники конфлікту повинні визнати наявність суперечностей і протистоянь. Заяви про повну спільність інтересів і розуміння ситуації є або демагогією, або спробою задавити опонента, нав'язавши йому свою правду.

3. Всі учасники визнають певні правила взаємодії сторін, особливо рівність у процедурі переговорів.

4. Регулювання переговорів забезпечується соціальними інститутами парламентського типу, які:

а) мають повноваження;

б) мають монополію на представництво інтересів своєї сторони;

в) приймають рішення, що є обов'язковими;

д) діють демократично.

Соціально-психологічне “супроводження” переговорів включає: утримання від поширення конфлікту; чітке дотримання досягнутих домовленостей без їх скасування в односторонньому порядку; готовність до демонстрації доброї волі; пошук опори у спільних цінностях [48, с. 201].

Узгоджувальні процедури (примирення). Для визначення сукупності процедур неконфронтаційного і ненасильницького розв'язання конфліктів незрідка використовується термін *альтернативне вирі-*

шення конфліктів. Частіше це поняття застосовується, коли йдеться про неюридичні способи вирішення конфліктів та способи з участю третьої сторони.

Альтернативне розв'язання конфліктів ґрунтується на таких положеннях [95, с. 414–415]:

• процес розв'язання конфлікту має відбуватися таким чином, щоб звести до мінімуму деструктивні можливості конфлікту і, навпаки, сприяти максимальному прояву його позитивних функцій;

• конструктивного розв'язання конфлікту можна досягти лише в тому разі, коли будуть задоволені інтереси всіх сторін — учасниць конфлікту;

• вирішення завдань конструктивного розв'язання конфлікту можливе лише у разі відмови сторін від "позиційного торгу" на користь взаємовигідних переговорів.

Поширеною у реальному житті є практика ***посередництва***. Різновидом посередницької процедури є ***застосування неформального арбітражу, або третейського (неофіційного) суду***, що обирається самими сторонами конфлікту. Згідно з Положенням про третейський суд (див. Додаток до Цивільного процесуального кодексу України № 2) громадяни можуть передавати на розгляд третейського суду будь-які спори, за винятком тих, що стосуються трудових і сімейних правовідносин. Принциповою відмінністю третейського розгляду порівняно з розглядом органами державної юстиції є надання суб'єктам спірних правовідносин майже нічим не обмежених можливостей (реалізації правоздатності на свій розгляд; наділення себе правами та взяття на себе обов'язків; розпорядження ними; визначення моменту виникнення, зміни та припинення правовідносин; визначення способу захисту).

При цьому, як слушно зауважує Ю. Притика, винятково важливо додержуватися принципів права, які відображають дух права, верховенство права, глибинну екзистенцію права. У третейському розгляді порівняно з цивільним судочинством більш рельєфно означується принцип диспозитивності. Він проявляється в основному призначенні третейського суду, тобто це не формалізована відповідність букві закону, а насамперед ефективне вирішення спору, залагодження правового конфлікту. Диспозитивність у поєднанні із законністю виступає метапринципом третейського розгляду, на основі якої опосередковуються інші принципи (арбітрування, змагальності сторін, рівноправності сторін, добровільної згоди третейських суддів на їхнє

призначення тощо). Досить специфічним є принцип конфіденційності третейського суду. З огляду на мотиви дотримання та збереження комерційної та банківської таємниці чи забезпечення конфіденційності інформації на вимогу навіть однієї із сторін справа має розглядатися у закритому засіданні. Третейський суддя не має права розголошувати відомості та інформацію, які стали йому відомі у зв'язку з третейським розглядом справи [85, с. 12–16].

Третейський суд не зв'язаний правилами судочинства, викладеними у національному законодавстві країн, у тому числі й у Цивільному процесуальному кодексі України. На відміну від судів державної юрисдикції він за відсутності прямого регламентного припису має можливість самостійно встановлювати порядок розв'язання певного питання.

Проте в третейських процедурах є чимало спільного. Так, В. П. Казимирчук виокремлює чотири різновиди неформального арбітражу [131, с. 300–301]:

1. *Зобов'язальний арбітраж* являє собою процес, у якому конфліктуючі сторони обирають нейтральну особу або кілька осіб (як правило не менше трьох) для розгляду їхніх спорів та винесення остаточного рішення, яке має для них обов'язкову силу. На відміну від судового процесу тут немає норм, які б регулювали процедуру розгляду, надання та оцінювання доказів; крім того, тут більше можливостей у виборі арбітрів; засідання мають переважно закритий характер. Якщо процедура роботи арбітра є предметом угоди, сторони самі встановлюють основні норми, що визначають становище арбітра та межі його повноважень. Рішенням зобов'язального арбітражу державні органи (наприклад, суди) можуть надавати примусової сили, якщо це передбачалося сторонами.

2. *Рекомендаційний арбітраж.* Його процедура аналогічна процедурі зобов'язального арбітражу, за винятком того, що рішення арбітрів має рекомендаційний характер. Сторони можуть прийняти його або не прийняти і передати справу до суду чи вдатися до інших процедур. Сторони можуть також завчасно дати згоду на використання висновків арбітражу як допомоги у розв'язанні конфлікту шляхом переговорів або в інший спосіб.

3. *Арбітраж "остаточної пропозиції"* є різновидом зобов'язального арбітражу, при якому кожна зі сторін має надати на розгляд арбітражу власний варіант арбітражного рішення з розглядуваного спору. Арбітр уповноважений вибрати будь-яке з них, але без жодних змін.

Такий підхід сприяє зближенню позицій сторін і дає їм змогу дійти згоди.

4. *Обмежений арбітраж* є ще одним різновидом зобов'язального арбітражу, в якому сторони обмежують ризик прийняття невигідного для них рішення встановленням певних меж арбітражного розгляду. Про ці обмеження сторони повідомляють арбітру до початку розгляду. Якщо рішення арбітра вийде за ці межі, взаємні претензії будуть задоволені згідно із заздалегідь досягнутою угодою.

Особливе місце серед засобів і технологій розв'язання конфліктів посідає ***конфліктний медіаторинг***. Медіація (посередництво) на відміну від суду та арбітражу дає змогу сторонам шляхом переговорів неюридичними засобами лише за участі посередника-медіатора вирішувати конфліктну проблему.

Корисним для розуміння сутності медіаторингу та перспектив його використання для вирішення юридичних спорів є досвід роботи професійних конфліктологів-медіаторів Санкт-Петербурзького центру розв'язання конфліктів. Вдале використання цього способу розв'язання конфліктів допомогло їм більш ніж у 80 % випадків досягти міцної та довготривалої угоди, якої дотримуються обидві сторони. Важливу роль у розробці методів медіаторингу відіграв досвід посередництва, накопичений у судовій практиці. Справді, суддя чи арбітр як при підготовці справи до розгляду, так і у процесі розгляду справи часто допомагають сторонам дійти згоди і завдяки цьому припинити подальше провадження. Проте, як стверджує О. В. Аллахвердова [48, с. 402–431], між судовими процедурами вирішення конфліктів і розв'язанням їх за допомогою медіаторингу існує велика відмінність:

- застосування процесу медіації є справою добровільною, а медіатор вільно обирається сторонами (в цьому медіація схожа з третейським судом);
- у суді конфліктуючі сторони не беруть участі в розробці та прийнятті рішення — це функція судді. У процесі медіаторингу сторони самі виробляють і приймають рішення, медіатор не має на це жодних повноважень;
- судове рішення є обов'язковим для сторін. Медіація ж — це процес, де нічого не відбувається без згоди сторін. Умовою виконання прийнятого сторонами рішення є добровільно взятий ними на себе обов'язок виконувати це рішення;
- якщо суд визначає правих і неправих, то медіація спрямована на пошук згоди. За допомогою посередника обирається той варіант

вирішення конфлікту, який сторони вважатимуть кращим. При цьому медіаторинг орієнтується передусім не на юридичні норми, а на те, що́ кожна із сторін розуміє під справедливістю;

• ризик медіації є мінімальним, оскільки кожна сторона будь-коли може відмовитися від продовження процесу. Медіація відбувається конфіденційно;

• порівняно з процедурою судового розгляду (в умовах, коли суди перевантажені і розгляд справ тягнеться місяцями, а то й роками) процес медіації не є тривалим і потребує значно менших матеріальних витрат.

Медіація особливо ефективна тоді, коли потрібно відновити стосунки між людьми, для яких добрі взаємини в майбутньому є життєво важливими (опіка над дітьми при розлученні, об'єднання компаній, стосунки замовника та підрядника тощо). Адже після тривалих судових "битв" сторонам не завжди вдається встановити необхідні чи бажані стосунки. Разом з тим для застосування медіації існують і певні обмеження. Так, її не можна використовувати для розв'язання кримінально-правових конфліктів [48, с. 402–404].

Процедура медіаторингу складається з певних етапів [48, с. 411–417]:

1. *Вступне слово медіатора*, в якому роз'ясняються правила медіаторингу, при цьому звертається увага на конфіденційність того, що відбувається. Завдання цього етапу — зробити процес медіації ясним та передбаченим для учасників, створити атмосферу довіри як до процесу, так і до самого медіатора.

2. *Відрекомендування сторін*. На прохання медіатора сторони викладають своє бачення конфліктної проблеми.

3. *"Вентиляція емоцій"*. Медіатор надає можливість сторонам обговорити ситуацію, висловити оцінки, відверто виплеснути емоції та почуття, що накопичились. За необхідності проводяться крокуси (відверті бесіди з кожною стороною окремо), на яких сторони можуть повідомити медіатору про те, що, на їх погляд, не повинна знати інша сторона. Завдання цього етапу — досягнення узгодженої формули проблеми, спроба виявлення можливостей зближення інтересів та позицій сторін.

4. *Формування порядку денного переговорів*. Медіатор пропонує чітко сформулювати ті питання, які потребують вирішення на медіаційній сесії. До переліку таких питань не повинно включатися обговорення мотивів, інтересів та рішень сторін.

5. *Вироблення пропозицій*. Це головний етап медіації. Медіатор допомагає генеруванню конструктивних ідей, але успіх залежить від здатності сторін раціонально працювати.

6. *Підготовка угоди та її прийняття*. Відбувається остаточне редагування тексту та прийняття угоди. Сторони домовляються про санкції у разі порушення угоди. Інколи може бути підписана додаткова угода про способи вирішення конфліктних ситуацій, які можуть виникнути між ними у майбутньому.

7. *Вихід з медіації*. Медіатор дякує сторонам за конструктивну роботу тощо. Завдання полягає в оцінюванні результату, тобто задоволеності сторін, по-перше, досягнутою угодою, по-друге, — самою процедурою переговорів за участі медіатора.

8. *Етап постконфлікту*. Медіатор оцінює реальну результативність медіації і робить відповідні висновки щодо ефективності медіаторингу, спостерігаючи, якою мірою сторони намагаються виконувати досягнену угоду.

Розглядаючи способи розв'язання юридичних конфліктів, варто наголосити на додатковому значенні неформальних процедур. Проте в певних випадках, коли даються взнаки надмірна формалізація й процесуальні переобтяження, можуть бути більш ефективними квазіюридичні (від лат. *quasi* — ніби, майже, немовби) методи.

Концептуальним підґрунтям, основою нової методології конфліктологічного менеджменту є визнання необхідності ***консенсусу*** [95, с. 258–271]. Зазначимо, консенсус по-різному трактується у політичному та юридичному сенсі. У політичному розумінні консенсус — це думка більшості, досягнення спільного узгодження із спірного питання. В юридичному — це метод вироблення та прийняття рішень, актів, який спирається на два важливих принципи: підтримку рішення більшістю осіб, які беруть участь у його прийнятті, та відсутність заперечень проти прийняття рішення з боку хоча б одного з учасників. Отже, консенсус — це не одностайність, бо повна одностайність у позиціях усіх учасників прийняття рішення тут не потрібна. Йдеться про відсутність прямих заперечень та можливість нейтральної позиції і навіть окремих зауважень щодо рішення (якщо вони не підривають його сутності). До того ж консенсус не лише сприяє прямому впливу громадської думки на політико-юридичні питання, а й формує саму громадську думку, позитивно впливає на психологічний клімат у конкретній організації і в суспільстві загалом, бо орієнтує не на конфронтацію і пошук тих, хто не згоден, а на врахування інтересів усіх членів.

Консенсус — кращий спосіб вирішення конфлікту уже хоча б тому, що таким чином проблема може бути вирішена остаточно. Консенсу-

альними є всі розглянуті нами несилові процедури врегулювання конфліктів.

Консенсуальність певною мірою приманна і юридичним способам вирішення конфліктів. На консенсуальних засадах суспільно-політичного договору ґрунтуються положення і норми Конституції України, які слугують запобіганню та врегулюванню конфліктів у державно-правовій сфері.

Активно функціонує консенсус у цивільному й цивільному процесуальному праві. Зокрема, принцип диспозитивності надає можливість сторонам цивільно-правових конфліктів самим визначати характер прав та обов'язків, урегульовувати взаємні вимоги, у тому числі завершувати конфлікт укладанням мирової угоди. Суто консенсуальними є цивільні правовідносини, які виникають з договорів.

Вирішення сімейних конфліктів також ґрунтується на взаємній згоді. Лише коли її не вдається досягти, вступають в дію норми права. Консенсуальні процедури широко використовуються для розв'язання трудових конфліктів. Проте найпоширеніший спосіб вирішення юридичних конфліктів — судовий — не є консенсуальним.

Юридична конфліктологія досліджує застосування передусім ***правових способів розв'язання конфліктів***, особливістю яких є офіційно формалізована участь третьої сторони. Такими "офіційними медіаторами", на думку М. І. Панова, можуть виступати: 1) міждержавні організації (наприклад, ООН, ОБСЄ та ін.); 2) окремі держави; державні правові інститути (уряд, президент, конституційний суд, господарські суди, верховний суд та суди нижчих інстанцій, прокуратура тощо); 4) урядові чи тимчасові парламентські комісії, що створюються для вирішення конфліктних проблем; 6) керівники (адміністрація) установ, підприємств, фірм тощо; 7) громадські організації (наприклад, комісії з розв'язання трудових спорів і конфліктів, профспілки та ін.); 8) професійні медіатори-конфліктологи, офіційний статус яких закріплено у чинному законодавстві країни.

До повноважень "третьої сторони" може належати [50, с. 228–229]:

- вольове припинення конфлікту;
- легітимно-силове розведення конфліктуючих сторін;
- блокування боротьби (фізичними, військово-технічними засобами чи силою соціального тиску);
- застосування правових санкцій до сторін;
- визначення (за критеріями соціальних норм) винуватої та правої сторін;

• надання допомоги щодо пошуку оптимальних рішень та відновлення співробітництва;

• сприяння нормалізації відносин та організації спілкування;

• контроль за виконанням мирної угоди.

У соціальних конфліктах великого масштабу, які набувають певного політичного розголосу, роль "офіційного медіатора" може виконувати держава чи будь-яка з її урядових структур. Сторони, як правило, охоче йдуть назустріч таким організаціям з таких причин:

• урядові установи розпоряджаються матеріальними благами, які мають велике значення у житті людей і цільове використання цих благ може суттєво вплинути на перебіг конфлікту аж до його суттєвого обмеження чи повного припинення;

• державні організації мають законне право застосовувати насилля: економічні санкції, політичне переслідування, адміністративний вплив або навіть збройну силу;

• уряд концентрує у своїх руках основну частку соціальної інформації. Об'єктивно він набагато краще інформований про фактичний стан справ, що призвів до конфлікту, і може ефективно розпорядитися цією інформацією, спонукуючи сторони до мирного обговорення проблем, тим паче, що засоби масової інформації також переважно є державними;

• окрім компетентності третейські можливості урядових структур спираються на сталі традиції авторитету законної влади, традиції слухняності та громадянської покори;

• уряд скрізь визнається необхідним інститутом, підлеглість якому розглядається як суцільно нормальне явище і не викликає прихованих почуттів помсти і реваншу, як це буває у випадках вимушеної покори переможцю, що виявився сильнішим у протистоянні.

Певний інтерес становить досвід США, де посередницька діяльність стала однією з важливих функцій державної влади. З першої половини XX століття у ролі регуляторів соціальних конфліктів тут виступали державні відомства — Національне управління з трудових відносин (НУТВ) та Федеральна служба посередництва й примирення (ФСПП). За 50 років на рахунку ФСПП понад півмільйона вирішених конфліктів [95, с. 256–257].

Серед основних юридичних способів розв'язання конфліктів можна виокремити:

• *міжнародно-правові процедури;*

• *конституційні процедури та конституційне судочинство* при розв'язанні конфліктів у державно-правовій сфері;

• *судовий розгляд справ* під час розв'язання конфліктів у цивільній, господарській, трудовій, кримінальній та інших сферах;

• *адміністративні засоби*, які практикуються в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування (органи внутрішніх справ, податкові та інші інспекції, адміністративні комісії тощо).

Детальніше питання застосування юридичних способів вирішення спорів розглянемо далі. Зазначимо лише, що за наявності значної відмінності між цими способами та процедурами (як між інстанціями, що їх застосовують) розв'язання конфліктів юридичним шляхом має принаймні чотири спільні ознаки:

• конфлікт розглядається й вирішується уповноваженим на це державою (міжнародною організацією) органом;

• орган, який вирішує конфлікт, діє на підставі й на виконання норм права;

• в період розгляду спору на конфліктуючі сторони покладаються певні, передбачені міжнародним правом або національним законодавством права та обов'язки;

• рішення, яке прийнято щодо конфлікту органами, уповноваженими на те державою, є обов'язковим для сторін і, як правило, для інших організацій та осіб.

Позитивний аспект юридичних процедур полягає в тому, що рішення приймається на основі й на виконання права й мінімально залежить від суб'єктивізму. Конфлікт набуває чітких обрисів, формалізується, як формалізується і сама процедура його розв'язання. Що ж до можливих помилок, то їх вирішення передбачено такою юридичною процедурою, як затвердження рішення вищим органом, оскарження рішення, перегляд рішення тощо. Нарешті, юридичні процедури забезпечують необхідну гласність і тим самим — громадський контроль за розглядом конфліктів, що підвищує авторитетність вжитих заходів [95, с. 246].

Основним засобом вирішення юридичних спорів є *правосуддя*, яке здійснюється судами від імені держави. Це специфічна, напрацьована багатовіковою практикою форма розв'язання спорів і конфліктів.

Мільйони людей, тисячі юридичних осіб сьогодні розв'язують свої проблеми саме в судах. У 2002 р. до судів у першій інстанції надійшло понад 5 млн справ, що на 1,8 млн, або на 54,4 %, більше, ніж у 2001 р., а лише в першому півріччі 2003 р. надійшло майже 2,8 млн справ [66, с. 6].

У нашому суспільстві уже немає сфер, які б не підлягали під юрисдикцію суду. На шляху до громадянського суспільства та соціально-правової держави підвищується його значення як унікального засобу забезпечення природного права людини на правосуддя. "Інститут правосуддя як фундаментальний у правовій системі, — зазначає В. В. Комаров, — по суті має розглядатися як форма здійснення прав і свобод людини та громадянина і як самостійне соціальне й правове благо, що реалізується через справедливе правосуддя й належні судові процедури. Такий підхід до сутнісної характеристики правосуддя дасть змогу подолати погляди на правосуддя як на форму державного примусу і утвердити самоцінність правосуддя у механізмі правового захисту" [46, с. 43].

На підставі ст. 124 Конституції України судочинство в нашій державі здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Відповідно до Закону України "Про судоустрій України" від 7 лютого 2002 р. систему судів загальної юрисдикції становлять: 1) місцеві суди; 2) апеляційні суди, Апеляційний суд України; 3) Касаційний суд України; 4) вищі спеціалізовані суди; 5) Верховний Суд України. Єдність системи судів загальної юрисдикції забезпечується: єдиними засадами організації та діяльності судів; єдиним статусом суддів; обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом; забезпеченням Верховним Судом України однакового застосування законів судами загальної юрисдикції; обов'язковістю виконання на території України судових рішень; єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів; фінансуванням виключно з Державного бюджету України; вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування.

У системі судів загальної юрисдикції утворюються загальні та спеціалізовані суди окремих судових юрисдикцій.

Спеціалізованими судами є господарські, адміністративні та інші суди, визначені як спеціалізовані суди.

В усіх зазначених вище судах допускається спеціалізація суддів за розглядом конкретних справ. В апеляційній та касаційній інстанціях така спеціалізація закладена в штатному розписі судів, що передбачає наявність відповідних палат.

Основним призначенням судових органів є вирішення віднесених законодавством до їх компетенції правових конфліктів. Судочинство здійснюється в певному процесуальному порядку, регламентованому законодавством (Цивільний процесуальний кодекс України, Госпо-

дарський процесуальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінально-процесуальний кодекс України), яке встановлює процедуру діяльності судів щодо розгляду і вирішення юридичних спорів. Процедура розгляду конфлікту в судовому засіданні є найбільш виваженим, досконалим і цивілізованим способом врегулювання конфліктної ситуації. Вона передбачає безпосереднє дослідження та розв'язання конфлікту в умовах гласності та усності судового розгляду, змагальності і рівноправності сторін. Процесуальне законодавство покладає на суд обов'язок всебічно, повно та об'єктивно розглянути обставини справи і постановити в ній судове рішення відповідно до норм матеріального і процесуального права.

Правосуддя, порівняно з іншими засобами вирішення юридичних конфліктів, має суттєві переваги:

- незалежність судів як самостійної гілки влади від законодавчої і виконавчої влад;
- незалежність суддів і підкорення їх тільки закону;
- нормативна основа усієї діяльності суду, який діє відповідно до закону та згідно з внутрішнім переконанням;
- рівність усіх учасників судового процесу перед законом;
- змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- чітко визначена процедура встановлення та перевірки фактичних обставин і прийняття рішення;
- забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду;
- обов'язковість рішень суду;
- забезпечення діяльності суду спеціальними професійними кадрами, передусім суддями, адвокатами, прокурорами та ін.

Правосуддя здійснюється у формі конституційного, цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства. Вони відрізняються предметом та процедурою судового розгляду; мають відмінності у рішеннях, що приймаються. Як основний напрям діяльності судової влади правосуддя, безумовно, є найбільш досконалим засобом вирішення юридичних конфліктів, але аж ніяк не єдиним.

Важливу роль в урегулюванні та вирішенні правових конфліктів відіграють *адміністративні засоби*, які практикуються в різних правозастосовних та правоохоронних органах. Оновлення україн-

ського адміністративного права пов'язане з виокремленням таких його нових функцій, як правозабезпечувальна, спрямована на реалізацію прав і свобод людини, та правозахисна. За призначенням і характером зміст діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо вирішення юридичних конфліктів схожий з діями, які здійснюються в межах юрисдикції органів судової влади.

Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своєї компетенції мають право і зобов'язані: а) розглядати й вирішувати індивідуальні управлінські справи, які мають спірний характер (адміністративно-правові спори); б) самостійно оцінювати при цьому правомірність поведінки учасників адміністративно-правових конфліктів; в) застосовувати, в необхідних випадках, заходи юридичної відповідальності. Проте на відміну від юрисдикційної діяльності судів їхня адміністративно-юрисдикційна діяльність, по-перше, не поширюється на усі правовідносини і до того ж вона підконтрольна судовій владі. По-друге, якщо для судів юрисдикційна діяльність є їх основним призначенням, то такі повноваження становлять лише частину повноважень того чи іншого органу виконавчої влади або місцевого самоврядування. По-третє, суди під час вирішення спорів мають право застосовувати заходи юридичної відповідальності різної природи, в тому числі адміністративної, а органи виконавчої влади або місцевого самоврядування застосовують лише заходи адміністративної, а стосовно своїх працівників — також дисциплінарної відповідальності [82, с. 27–28].

4.3. Міжнародно-правові процедури

Із поширенням та поглибленням міжнародних конфліктів у XX — на початку XXI століть застосування міжнародно-правових процедур їх мирного розв'язання набуло певного розвитку та юридичного унормування.

Статут ООН пропонує широкий спектр *способів мирного врегулювання міжнародно-правових спорів*, хоча жоден із них не є обов'язковим. Зокрема у ст. 33 зазначається: "Сторони, які беруть участь у будь-якому спорі, продовження якого могло б загрожувати підтриманню міжнародного миру та безпеки, повинні передусім намагатися вирішити спір шляхом переговорів, обстеження (слідчими комісіями), посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звернення до регіональних органів або угод чи іншими мирними засобами на вибір". Таким чином, свобода вибору дає змогу суб'єктам міжнародного права вибирати на власний розсуд спосіб мирного врегулювання конфліктів. Слід зазначити, що, користуючись такою свободою, держави охочіше застосовують політичні, а не юридичні засоби.

Щодо юридичних засобів, то пріоритет тут віддається несудовому врегулюванню з його малопримусовим характером, а не арбітражному або судовому розгляду. Така перевага пояснюється бажанням держав зберегти свій суверенітет. Крім того, дається взнаки так звана загальнополітична причина, яка висвітлює усю проблематику мирного вирішення міжнародних конфліктів. Справа в тому, що міжнародні конфлікти неможливо порівнювати зі спорами між суб'єктами внутрішнього права. У разі виникнення в міжнародній спільноті заворушень, спричинених навіть локальним спором, держави часто вважають за необхідне і навіть достатнє створити атмосферу примирення шляхом прийняття рішення про врегулювання незважаючи на те, що воно, наприклад, було досягнуто дипломатичним шляхом. Намагання нав'язати обов'язковий варіант рішення відповідно до норм права неминуче призводить до затягування конфлікту [23, с. 61].

Несудове вирішення міжнародних спорів — класичний напрямок у врегулюванні міжнародних конфліктів, який стосується передусім міждержавних відносин. Створення міжнародних організацій не дало змоги відмовитися від цього методу. Так, статути деяких міжнародних організацій прямо пропонують державам-членам використовувати традиційні міждержавні несудові способи врегулювання конфліктів.

Безпосередні переговори є найдавнішим і водночас простим, зручним і прийнятним способом урегулювання суперечностей у разі виникнення міжнародних конфліктів. Обов'язок вести переговори ґрунтується на звичаєвому праві. З цієї позиції прямі переговори між суб'єктами міжнародного права, що перебувають у стані конфлікту, являють собою звичаєво-правовий механізм врегулювання спорів, який застосовується за будь-яких обставин. Переговори стоять

першими у переліку засобів мирного врегулювання міжнародних конфліктів, що міститься у Статуті ООН, засновницьких документах інших міжнародних організацій.

З огляду на предмет спору розрізняють переговори з політичних, економічних, торговельних, соціальних, культурних, територіальних, прикордонних проблем, питань узгодженості дій в тих чи інших конкретних ситуаціях тощо. За складом учасників переговори можуть бути дво- та багатосторонніми. Різним може бути і рівень міждержавних переговорів. Вони можуть вестися на найвищому рівні (глав держав та урядів) або міністрів (закордонних справ та інших). Часто їх доручають проводити дипломатам, як правило, послам. Щодо деяких видів конфліктів держави домовляються про призначення для ведення переговорів спеціально уповноважених службових осіб — "повноважних представників". Формою багатосторонніх переговорів є міжурядові конференції.

Сучасне міжнародне право не містить норм, які б універсально регламентували всі процедурно-процесуальні питання організації та ведення безпосередніх переговорів. Проте визначальне значення має дотримання сторонами закріплених у Статуті ООН принципів рівності, поваги до державного суверенітету, незастосування сили або загрози її застосування, які є несумісними з тиском та примусом у будь-яких формах.

На думку М. М. Антонович, *стадіями міжнародного переговорного процесу* можуть бути [2, с. 238]:

- переговорна ініціатива;
- досягнення домовленості сторін про переговори;
- визначення рівня рангів;
- узгодження процедури ведення переговорів;
- обговорення предмета спору;
- вироблення й прийняття правозастосовного акта, який містить пропозиції щодо вирішення спору;
- вирішення спору.

Проте мета переговорів не завжди і не обов'язково полягає саме у вирішенні спору. Якщо, наприклад, внаслідок переговорів закладається нормативна база для врегулювання, то це також сприяє розв'язанню міжнародного конфлікту. Метод переговорів є одним із надійних інструментаріїв забезпечення стабільності міжнародної спільноти завдяки широкому предметові його застосування та можливості за його допомогою оперативно реагувати на зміни ситуації.

Перевага переговорів порівняно з іншими методами полягає передусім у тому, що в процесі безпосереднього спілкування, що надає цей міжнародно-правовий інститут, сторони мають можливість ближче ознайомитися з позиціями один одного, взаємними претензіями та, виявивши добру волю й бажання миру, знайти взаємоприйнятне вирішення спірних питань [88, с. 24].

Добрі послуги — це діяльність третіх держав або міжнародних організацій, яка здійснюється з їх ініціативи чи на прохання держав, що перебувають у стані конфлікту, з метою встановлення або поновлення прямих контактів між сторонами конфлікту та створення реальних умов для мирного розв'язання спору. На відміну від посередництва при наданні добрих послуг третя держава прямо не бере участі в переговорах — вони залишаються внутрішньою справою сторін конфлікту. Її місія завершується, щойно сторони погодяться на зустріч і розпочнуть переговори. Нормативне закріплення процедура добрих послуг отримала вже на перших в історії людства Гаазьких конвенціях про закони та звичаї війни 1899 та 1907 р. Добрі послуги як міжнародно-правовий засіб вирішення міжнародних спорів названі в Декларації про зміцнення міжнародної безпеки Генеральної Асамблеї ООН (1970), Манільській декларації про вирішення міжнародних спорів (1982), Принципах урегулювання спорів та Положеннях процедури НБСЄ з мирного врегулювання спорів (1991).

Зазвичай добрі послуги застосовуються: у разі небажання однієї чи обох сторін починати переговори зі спірного питання; при безрезультатності прямих переговорів між ними; коли в разі звернення учасників конфлікту до інших мирних засобів вони також не дали позитивного результату [88, с. 35].

Прикладом застосування процедури добрих послуг може служити діяльність Норвегії на початку 1990-х років щодо врегулювання палестинсько-ізраїльського конфлікту. В результаті відбулися закриті зустрічі ізраїльської та палестинської делегацій, було вироблено Палестинсько-ізраїльську декларацію про проміжну автономну владу, підписану 13 вересня 1993 р. у Вашингтоні.

Отже, треті держави чи міжнародні організації при наданні добрих послуг сприяють створенню відповідних умов для встановлення прямих контактів між конфліктуючими сторонами, визначенню та зближенню їхніх позицій, але участі у вирішенні спору не беруть. Якщо це відбувається, добрі послуги переростають у посередництво.

Посередництво як специфічний спосіб мирного вирішення спорів застосовувалося для врегулювання міждержавних суперечок у міжнародних відносинах різних епох [89].

Як міжнародно-правовий інститут посередництво полягає у сприянні третіх держав, міжнародних організацій, окремих осіб (глав держав, лідерів міжнародних організацій, відомих громадських діячів) мирному розв'язанню спорів; це — ведення переговорів зі сторонами міжнародного конфлікту з метою знаходження компромісу у вирішенні спору на основі пропозицій посередника. Інститут посередництва регламентовано на багатосторонній основі у Гаазьких конвенціях 1899 та 1907 р., закріплено у Статуті ООН, інших міжнародно-правових документах. Процедура посередництва, як і безпосередніх переговорів, не пов'язана з чітко визначеними процесуальними правилами. Вона ґрунтується на неухильному дотриманні принципів і норм сучасного міжнародного права.

Якщо головне завдання держави, яка надає добрі послуги, полягає у встановленні контакту між сторонами міжнародного конфлікту, а початок переговорів знаменує успішне виконання цього завдання, то держава-посередник — це активний учасник переговорів. Серед основних повноважень посередника такі: участь у переговорах від початку до кінця (а інколи й ведення цих переговорів); пом'якшення категоричних та неприйнятних вимог сторін; участь в укладанні угоди, договору між сторонами конфлікту. Посередник пропонує базу переговорів, має право внесення самостійних пропозицій щодо примирної процедури або щодо вирішення конфлікту по суті, однак пропозиції посередника не є обов'язковими для конфліктуючих сторін.

Можна навести чимало прикладів ефективного застосування цього способу врегулювання міжнародних конфліктів. Це й посередництво США між Єгиптом та Ізраїлем, яке забезпечило укладення у 1979 р. мирного договору, посередництво католицького кардинала, яке сприяло розв'язанню конфлікту, між Аргентиною і Чилі у 1979 р., посередництво Алжиру, завдяки чому було укладено Алжирську угоду між США та Іраном у 1981 р.

Міжнародні слідчі комісії створюються за домовленістю сторін для розслідування обставин міжнародних конфліктів тоді, коли виникають розбіжності в оцінці фактичних даних. Це колегіальний міждержавний орган, завданням якого є лише дослідження фактів, що призвели до конфлікту, з метою встановлення їх достовірності. Слід зауважити, що комісія не має права робити будь-які висновки,

навіть, коли вони, здавалося б, неминучі. Підсумками розслідування є доповідь, яку підписують усі члени комісії, проте положення доповіді не мають обов'язкової сили для сторін конфлікту.

Інститут міжнародного розслідування сформувався на межі XIX–XX ст. і отримав статус міжнародно-правової процедури мирного вирішення міжнародних конфліктів у Гаазьких конвенціях 1899 та 1907 р. Приклади успішної діяльності міждержавних слідчих комісій нечисленні й стосуються переважно локальних морських конфліктів: британсько-російського (1904–1905), французько-італійського (1912), німецько-нідерландського (1916–1922), британсько-датського (1961–1962).

Обнадійливіші результати мають випадки застосування нового виду слідчої процедури, яка передбачена ст. 34 Статуту ООН. На підставі цієї норми Рада Безпеки як головний орган ООН з підтримання міжнародного миру уповноважена здійснювати міжнародне розслідування, аби встановити, чи може продовження спору або ситуації створити загрозу міжнародному миру та безпеці й вирішувати відтак, які дії слід застосувати для збереження миру. Детально регламентовано слідчу процедуру також у межах Організації американських держав у Боготинському пакті (1948 р.).

Однак розслідування під егідою міжнародних організацій і навіть ООН також не завжди виявляються результативними. Достатньо пригадати тривалу роботу Спеціальної комісії з роззброєння Іраку. Групою інспекторів ООН на території Іраку здійснювався пошук зброї масового знищення. Наявність такої зброї мала стати головним аргументом на користь ініціативи США щодо воєнної акції проти Іраку. Незважаючи на доповідь групи інспекторів, що зброю масового знищення в Іраку не знайдено, США та Великобританія без санкції ООН застосували власні збройні сили проти режиму Саддама Хусейна.

Міжнародна погоджувальна процедура полягає в розгляді конфлікту створеним на паритетних засадах органом — міжнародною погоджувальною (примирною) комісією з представників конфліктуючих сторін та представників третіх держав, яка пропонує сторонам можливі шляхи розв'язання спору. Такі комісії зазвичай створюються, коли спори між державами мають систематичний характер. Це звільняє сторони від зайвих зусиль щодо створення в кожному випадку погоджувальної комісії. Історично процедура примирення виникла як наступний етап розвитку міжнародних слідчих комісій шляхом розширення компетенції останніх. Міжнародна погоджувальна процедура органічно поєднує елементи розслідування та посередництва.

Загальний акт щодо мирного врегулювання міжнародних конфліктів (1949 р.) передбачає створення погоджувальної комісії з п'яти членів. Кожна із сторін призначає по одному члену зі своїх громадян, а три інших — за загальною згодою сторін із громадян третіх держав. Деякі двосторонні договори передбачають інший чисельний склад погоджувальних комісій, наприклад, з трьох або семи осіб. Проте основне призначення погоджувальної процедури полягає в тому, щоб залучити до участі в розв'язанні конфлікту компетентну комісію і з її допомогою досягти примирення сторін. Застосування погоджувальної процедури передбачають такі міжнародні договори, як Віденська конвенція про представництво держав у їх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р., Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р., Конвенція ООН з морського права 1982 р. та ін. [27, с. 269–270; 88, с. 47–55].

Розгляд і вирішення міжнародних конфліктів у судовому порядку має низку принципових відмінностей порівняно із зазначеними вище способами розв'язання міжнародних спорів:

- сторонами міжнародного судового розгляду є основні суб'єкти міжнародного права — держави і міжнародні організації;
- переважно факультативний характер міжнародного правосуддя (застосування арбітражної чи судової процедури обумовлюється згодою сторін);
- існування нарівні арбітражної і судової процедури (на відміну від внутрішнього правопорядку, де судова система є домінуючою);
- обов'язковість і остаточність для сторін рішень арбітражу або суду (якщо сторони не домовились про інше).

Арбітражний спосіб вирішення міжнародних спорів, який виник ще у стародавні часи, незважаючи на певні зміни в арбітражному процесі, сьогодні більшою мірою відповідає намаганням держав зберегти свій суверенітет, ніж судовий порядок розгляду спорів. Арбітражна (третейська) процедура може бути факультативною (за згодою сторін) і обов'язковою (на вимогу однієї сторони). Сторони укладають арбітражну угоду (компроміс), де зазначається предмет спору, узгоджені й неузгоджені питання, порядок формування арбітражного суду, прізвища арбітрів, спосіб прийняття рішення, розподіл витрат на процес тощо. Проте звернення до арбітражного врегулювання має передбачати вирішення спірного питання на основі загальновизнаних норм міжнародного права.

У міжнародній практиці відомі випадки врегулювання арбітражами спорів з питань про права власності й контролю, про кордон і риболов-

лю, про право юрисдикції, про обов'язки нейтральних і воюючих держав, про тлумачення міжнародних договорів тощо [27, с. 271–273].

Виникнення та існування постійних *судових органів* пов'язано з організаційною підтримкою міжнародних організацій. Нечисленні спроби створення власне міжнародних судів на початку XX ст. (Арбітражного суду, Міжнародного призового суду) на суто міжнародних засадах виявилися безрезультатними, хоча близько 20 років проіснувала Постійна палата міжнародного правосуддя, Статут якої був схвалений Асоціацією Ліги Націй у 1920 р.

В сучасних умовах розгляд справ про міжнародно-правові конфлікти здійснюється, переважно, створеним у 1945 р. *Міжнародним судом ООН*. Відповідно до ст. 36 Статуту Міжнародного суду під його юрисдикцію підпадають такі справи:

- справи, передані до суду самими сторонами;
- спори, передані до суду у зв'язку з наявністю заздалегідь зробленого тією чи іншою державою застереження (так званого факультативного застереження) про визнання нею обов'язкової юрисдикції суду з усіх правових спорів з державами, що зробили аналогічне застереження;
- спори, передані до суду відповідно до укладених тими, що сперечаються, договорів і конвенцій;
- питання, спеціально передбачені Статутом ООН (спори юридичного характеру).

Усі держави — члени ООН є учасниками Статуту Міжнародного суду. Вони зобов'язуються виконувати рішення Міжнародного суду в тих справах, у яких вони є сторонами. Членами Статуту можуть стати й держави, які не є членами ООН (так було, наприклад, з Швейцарією, Ліхтенштейном, Сан-Марино, Японією). Умови приєднання у кожному окремому випадку визначаються Генеральною Асамблеєю ООН за рекомендацією Ради Безпеки.

Розв'язання спорів, які належать до тлумачення і застосування Європейської конвенції про захист прав людини й основних свобод 1950 р., а також індивідуальні петиції про випадки порушення конвенції здійснює створений у 1959 р. *Європейський суд з прав людини*. В 1969 р. аналогічно до європейської моделі був створений *Міжамериканський суд з прав людини*.

Серед міжнародних судових органів з обмеженою компетенцією слід назвати Міжнародний трибунал з морського права, Суд Європейського об'єднання вугілля і сталі та ін.

Участь міжнародних організацій у врегулюванні міжнародних конфліктів набула широкого розмаху у XX столітті. Це пов'язано, по-перше, із значними можливостями організацій щодо попередження колізій інтересів та їх вирішення, по-друге, з їхньою відносно нейтральною позицією у спорах між державами. Саме існування міжнародних організацій є гарантією мирного врегулювання спорів. Проте способи мирного вирішення конфліктів, притаманні міжнародним організаціям, застосовуються не лише в міждержавних спорах, де вони конкурують з більш традиційними методами. Їх застосовують також у виключній сфері спорів, що виникають з самого існування організацій, таких як колізії між універсальними та регіональними організаціями, спори про компетенцію між органами всередині тієї чи іншої організації, які не завжди легко вирішуються в ієрархічній структурі такої організації [23, с. 71].

Важлива роль у врегулюванні спорів належить *Організації Об'єднаних Націй*. Органами, які уповноважені відповідно до Статуту ООН здійснювати функції примирення, є Рада Безпеки, Генеральна Асамблея, а в певних випадках — Генеральний секретар ООН.

Компетенція Ради Безпеки визначається характером спору (загроза миру й безпеці), стадією його вирішення (попереднє застосування сторонами інших мирних засобів), наявністю підстав (доведення до відома Ради про спір чи рішення самої Ради). Рада Безпеки може застосувати комплекс несудових способів мирного вирішення спорів, які надані у її розпорядження міжнародним правом. Рада переважно висловлює рекомендації, звернення до сторін із закликом вжити певних заходів для врегулювання спору. Її рекомендації висловлюються від імені Ради, а не від імені окремих членів, і мають досить велику політичну вагу, що визначається становищем цього органу в ООН. Рада Безпеки може приймати рішення про встановлення фактичних обставин справи, проводити спеціальне розслідування, створювати допоміжні органи (з представників держав, незалежних експертів і суддів), виступати як посередник або орган примирення. Проте останнім часом вважається, що Рада має право своїм рішенням зобов'язувати зацікавлені сторони застосувати той чи інший спосіб вирішення конфлікту.

Генеральна Асамблея ООН може брати участь у мирному вирішенні спорів на підставах: а) доведення до її відома будь-яким членом ООН про будь-який спір або ситуацію, що загрожує міжнародному миру; б) доведення до її відома державою — не членом ООН

про будь-який спір, у якому вона є стороною за умови, що вона наперед бере на себе зобов'язання з мирного вирішення спорів, передбачені Статутом; в) рішення Асамблеї з власної ініціативи про розгляд спору; г) запиту Ради Безпеки.

Способами діяльності Генеральної Асамблеї з мирного врегулювання конфліктів є, по-перше, звернення уваги Ради Безпеки на спори й ситуації, які можуть загрожувати міжнародному миру й безпеці, по-друге, рекомендація сторонам процедури мирного врегулювання. Асамблея посилює свій тиск за допомогою створення допоміжних спеціальних органів, призначених виконувати примирні функції між сторонами.

Певна роль у мирному розв'язанні міждержавних суперечностей належить Генеральному секретарю ООН, котрий поряд зі своїми функціями керівника виконавчо-розпорядчого органу має право доводити до відома Ради Безпеки про будь-які питання, які, на його думку, можуть загрожувати підтриманню міжнародного миру й безпеки. Правова природа його повноважень з врегулювання міжнародних конфліктів, як вже зазначалося вище, має переважно характер посередництва або надання добрих послуг. Діяльність Генерального секретаря з примирення може відбуватися лише за згодою конфліктуючих сторін і повинна бути санкціонована Радою Безпеки або Генеральною Асамблеєю.

В сучасних умовах особливої актуальності набула ***проблема правомірності застосування сили у розв'язанні міжнародних конфліктів***. Статут ООН передбачає лише два випадки правомірного застосування сили: а) з метою самооборони; б) за рішенням Ради Безпеки ООН.

Серед видів силового втручання розрізняють:

• *гуманітарні інтервенції* — воєнне втручання однієї держави або групи держав у внутрішні справи іншої держави з метою усунення масових порушень прав людини в цій країні, якщо вона не бажає чи не спроможна самостійно захистити права людини в межах власної території;

• *гуманітарні силові операції ООН*, які здійснюються в межах резолюції ООН з метою забезпечення дотримання поваги до прав людини в тій державі, де масштаби й серйозність порушень прав людини такі, що становлять порушення міжнародного миру або загрозу мирові, а офіційна влада цієї держави не в змозі (чи не бажає) самостійно припинити ці порушення;

• *операції ООН з підтримання миру*, що ґрунтуються на використанні збройних сил або спостерігачів держав — членів Організації

Об'єднаних Націй з метою врегулювання конфліктних ситуацій у країнах, що перебувають у стані громадянської війни, шляхом територіального роз'єднання та роззброєння.

Міжнародні конфлікти — найскладніший для вирішення вид конфліктів. Застосування сили традиційно використовувалося у їх розв'язанні. Проте дедалі більше переважає думка про виключення насилля як засобу розв'язання міжнародних спорів. Про хибність і неефективність застосування сили у міжнародних відносинах свідчить багаторічний арабо-ізраїльський конфлікт, а також наслідки воєнних акцій США та їхніх союзників у Югославії, Афганістані та Іраку.

4.4. Конституційні процедури та конституційне судочинство

Конституційні процедури застосовуються при розв'язанні конфліктів у політико-правовій сфері. Ці конфлікти створюють політичну й соціальну кризу, болісно позначаються на житті суспільства. Тому проблема запобігання та усунення конфліктів такого рівня є вельми актуальною для теорії й практики юриспруденції, передусім конституційного права.

Як відомо, однією з конституційних основ Української держави є ***принцип розподілу влад***. Законодавча, виконавча та судова влади мають кожна власну компетенцію, самостійну систему органів і керуються відповідним законодавством. З прийняттям Конституції України втілено *систему стримувань і противаг*, яка має запобігати можливості вивищення однієї з гілок влади над іншими, виникнення одновладдя, диктатури однієї особи або групи осіб, створює умови для функціонування гілок влади на засадах взаємозалежності та взаємодії. В Основному Законі визначено конституційно-правову відповідальність вищих органів державної влади і посадових осіб: дострокове припинення повноважень Верховної Ради України (ч. 2 ст. 90 і п. 8 ст. 106);

процедура імпічменту щодо Президента України (ст. 111); резолюція недовіри Кабінету Міністрів України (ч. 1 ст. 87); недовіра Генеральному прокуророві України (п. 25 ст. 85, ст. 122); окремі види відповідальності стосовно суддів — порушення вимог щодо несумісності, порушення суддею присяги, набрання законної сили обвинувального вироку щодо нього (ст. 126, ч. 2 ст. 127); відповідальність народних депутатів України (ч. 3 ст. 80, ч. 4 ст. 84). До речі, конституції деяких країн (Республіки Молдова, 1994 р., Республіки Білорусь, 1994 р.) встановили обов'язок владних структур взаємодіяти між собою.

Перспективи удосконалення системи поділу влад пов'язані з *двома провідними тенденціями*, що виокремились у процесі конституційної реформи. З одного боку, наголошується на необхідності конституціоналізації моделі поділу влади — тобто приведення усього механізму її здійснення у відповідність до доктринальних і конституційно закріплених принципів. Досягнення цього вбачається у збереженні непорушними конституційних норм, що формували інституційний аспект цієї моделі, та його підкріплення за рахунок переважно законодавчих змін. Першочерговим і актуальним у цьому контексті є продовження процесу всіх необхідних для закріплення принципу поділу влади конституційно-правових інститутів, прийняття законів, передусім, що стосуються правопорядку та закріплюють процедури здійснення державної влади.

Другий, більш радикальний підхід полягає в тому, що нинішня модель, закладена в Конституції, містить у собі хронічні гальмівні механізми розгортання демократичного потенціалу принципу поділу влади, є неефективною та неоптимальною для сучасного стану української держави. Спостерігається явище, яке в юридичній науці дістало назву "розходження норм юридичної і фактичної Конституції", яке має неминуче призвести до оновлення юридичної Конституції та вдосконалення моделі поділу влади [12, с. 27–29; 74, с. 3–11; 91, с. 30–37].

Проте, як видається, можливість запобігання державно-правовим конфліктам залежить не так від реалізації широкомасштабних конституційних ініціатив, як від конкретних кроків на шляху досягнення та утвердження балансу різних гілок державної влади.

Поглиблення судової реформи, яке відбувається в Україні, має піднести на належний рівень судову владу, значно посилити і зміцнити її статус як окремої, справді незалежної і впливової в державі гілки влади. Хоча політико-правовий досвід США переконує, що надзвичайне вивищення судової влади також може спричиняти негативні наслідки.

Небезпека цієї тенденції полягає в тому, що судова влада може перебрати на себе значну частину законодавчих повноважень, які здійснюватимуться завдяки праву суду на тлумачення законів, а воно, у свою чергу, може перетворитися на необмежене право змінювати їхню суть.

Розв'язання конфліктів між гілками влади передбачає широке *залучення різноманітних політичних сил.* Арбітром у таких конфліктах може виступати й сам суверенний народ через референдум (але, як свідчить досвід, це не найкращий спосіб вирішення проблеми). Головне — ці конфлікти мають завжди вирішуватися легітимними, конституційними засобами. Навіть у разі виникнення конфлікту між гілками влади неконституційним шляхом, його вирішення набуває конституційно-правової форми (нові парламентські вибори, усунення президента в порядку імпічменту, відставка і сформування нового складу уряду тощо).

Значна роль у попередженні й вирішенні конфліктів між гілками влади на вищому державному рівні належить *Президентові України* як гаранту дотримання Конституції, на регіональних рівнях таку стримуючу функцію мають виконувати глави адміністрацій, представницькі та судові органи.

Серед способів вирішення розбіжностей і суперечок між гілками влади важливе місце належить *узгодженню нормативно-правових актів* (законів, указів президента, постанов уряду тощо). Неузгодженість актів, що трапляється з різних причин (зміна ситуації, розбіжності поглядів суб'єктів нормотворчості, помилки тощо), породжує конфлікти при застосуванні норм права. Основними формами узгодження нормативно-правових актів є: а) визнання акта недійсним; б) внесення до нього поправок або доповнень; в) скасування усіх конкуруючих актів і видання нового акта. У практиці усунення розбіжностей між гілками влади застосовуються парламентські слухання з метою досягнення поступок і компромісних рішень. Конструктивне вирішення конфліктів передбачає систематичні переговори, листування між представниками законодавчої та виконавчої влади, керівниками відповідних органів і відомств, створення погоджувальних комісій, обмін документами тощо. При цьому неодмінною умовою позитивного вирішення конфліктів є суворе дотримання норм права.

Конституція України, закони України "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21 травня 1997 р. та "Про місцеві державні адміністрації" від 9 квітня 1999 р. заклали правові основи ***врегулювання***

відносин центру й регіонів, органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади.

Відповідно до статті 118 Конституції голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів. При реалізації своїх повноважень вони відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня. Органи місцевого самоврядування, здійснюючи право самостійно вирішувати питання місцевого значення, у свою чергу мають важелі впливу на органи місцевої державної адміністрації, які підзвітні й підконтрольні їм у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами. Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь. Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

Отже, органи центральної влади мають досить вагомі важелі впливу на регіони. Населення ж на місцях не має можливості обирати своїх керівників по лінії виконавчої влади, оскільки вони призначаються Президентом. Це, певним чином, може стимулювати конфліктогенність у відносинах між центром і регіонами. Небажані й сепаратистські тенденції, які можуть виникати внаслідок неврахування інтересів регіонів, наприклад, при розробленні щорічного державного бюджету. Зрозуміло, що населення "областей-донорів" не повинно жити гірше, ніж населення областей, які підтримуються за рахунок інших.

Запобіганню конфліктам між центром і регіонами допомагають періодичні відвідування вищими посадовими особами держави регіонів, їхні зустрічі з главами обласних і районних адміністрацій. Формуванню спільної позиції владних і самоврядних структур сприяють спільні наради керівників місцевих органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування. На наш погляд, врахування у державній політиці інтересів областей було б більш вагомим за наявності у складі парламенту окремої палати регіонів.

Конструктивному *вирішенню* ***конфліктів у парламентській діяльності*** сприяє їх інституалізація, нормативний підхід, вплив норми права на поведінку учасників конфліктів. Передусім, це детальне врегулювання парламентських процедур, прийняття регламентів та інших нормативних актів, які регулюють порядок розгляду питань, проведення слухань і дискусій, гарантуючи при цьому права парламентської меншості. В більшості демократичних держав для подолання суперечностей та розв'язання конфліктів на парламентському рівні широко застосовуються *погоджувальні та примирні парламентські процедури.* Подібна практика, зокрема створення спеціальних погоджувальних комісій, застосовується також у діяльності українського парламенту.

Проте парламентські процедури з попередження, вирішення та зупинення конфліктів не вичерпуються створенням погоджувальних органів. Ці процедури напрацьовані багатолітньою практикою парламентаризму і являють собою *правила ведення парламентських дебатів*. Вони стосуються таких важливих питань діяльності парламенту, як порядок проведення засідань, класифікація пропозицій із законопроектів та порядку їх обговорення, робота комісій та комітетів, адміністративного апарату та ін. Більша їх частина регулюється нормами парламентського права і спрямована на попередження внутрішньопарламентських колізій та суперечностей.

Незрідка конфлікти виникають у такий відповідальний момент, як голосування. Багато чого в процесі попередження та вирішення таких конфліктів залежить від визначення депутатами *порядку голосування* стосовно конкретного питання (відкрите, таємне, поіменне, за допомогою бюлетенів чи автоматизованих систем).

Важлива роль належить також *утвердженню норм депутатської етики*, неприпустимості образ і аморальних вчинків у стінах парламенту. Світова практика парламентаризму знає чимало прикладів хуліганської поведінки і навіть бійок парламентаріїв під час засідань. Український парламент не є винятком у цьому плані. Проте у світовій парламентський практиці відомо багато засобів, спрямованих проти порушників, зокрема, застосовуються такі санкції, як позбавлення слова, позбавлення права на виступ протягом дня, попередження, видалення із залу запрошених осіб та ін.

Вирішувати державно-правові конфлікти покликане ***конституційне судочинство***. Загальна підстава для розгляду цих конфліктів у сфері конституційної юрисдикції полягає в тому, що в усіх випадках вони пов'язані з дійсним або уявним порушенням норм і принципів

Конституції України. Як відомо, єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні є Конституційний Суд України. Саме до його повноважень належить вирішення питань про відповідність Конституції України законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. До прерогативи Конституційного Суду також належить надання висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів або міжнародних договорів, які вносяться Верховною Радою України для надання згоди на їх обов'язковість. На Конституційний Суд України покладається право офіційного тлумачення Конституції України та законів України.

Посилення внутрішніх суперечностей у політичній системі може створювати ситуацію, коли Конституційний Суд фактично виконує *роль арбітра між гілками влади*. Тобто він на конституційному рівні розглядає спори між органами державної влади.

Характерним прикладом цього є ситуація навколо проведення Всеукраїнського референдуму у квітні 2000 р. Конституційний Суд визнав неконституційними два питання, що пропонувалися ініціативними групами і були викладені в Указі Президента "Про проголошення Всеукраїнського референдуму за народною ініціативою": щодо можливості розпуску Президентом Верховної Ради та ухвалення Конституції на референдумі. Це, безперечно, сприяло вирішенню конфлікту між Президентом і Верховною Радою у межах конституційного поля, зміцнило самостійність і авторитет органу конституційної юрисдикції.

Об'єктивному й неупередженому розгляду справ Конституційним Судом сприяє те, що за своїм складом він відтворює принцип рівноваги гілок влади: Конституційний Суд України складається з 18 суддів, яких призначають по шість Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України. Рішення Конституційного Суду із зазначених питань є обов'язковими для виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені. Таким чином, державно-правовий конфлікт вирішується виключно у площині конституційних принципів і норм.

Зрозуміло, що за певних обставин чинні причини, мотиви, рушійні сили конституційно-правового конфлікту можуть зберігатися й проявлятися у новому конфлікті. Але навіть сам факт існування Конституційного Суду відіграє важливу попереджувальну функцію щодо конституційних конфліктів вже на стадії їх зародження.

Серед напрямів запобігання та ефективного розв'язання конфліктів у державно-правовій сфері — подальше вдосконалення конституційної юстиції в Україні. Зокрема, Л. Т. Кривенко порушує питання про теоретичну розробку і практичне запровадження *інституту конституційної відповідальності* [55, с. 87]. В широкому розумінні конституційна відповідальність передбачає конституційне провадження розслідувань та притягнення до відповідальності вищих органів державної влади та їх посадових осіб за порушення конституції та інших законів. Інститут конституційної відповідальності давно відомий світовому конституціоналізму. Особливу увагу, на його думку, привертає польський досвід. Так, Конституція Польщі 1997 року чітко і ясно легітимує сам термін "конституційна відповідальність", а також визначає підстави конституційної відповідальності та закріплює перелік суб'єктів, на яких поширюються заходи конституційної відповідальності, і називає судовий орган, уповноважений застосовувати санкції конституційної відповідальності, — Державний трибунал.

4.5. Судовий розгляд цивільно-правових і господарських конфліктів

Основоположні засади системи судочинства щодо вирішення конфліктів у цивільно-правовій та господарський сферах визначено в Конституції України. Так, принцип верховенства права означає підпорядкованість діяльності судових органів та всіх учасників судового процесу праву як способу вираження державної волі українського народу. Законність судочинства полягає в обов'язку суду, всіх учасників судового розгляду неухильно дотримуватись норм права.

Розглядаючи справу та ухвалюючи рішення, суд керується виключно законом. Пору-

шення вимог законності призводить до прийняття необґрунтованого рішення або його скасування. Коли особи не дотримуються норм закону, до них можуть застосовуватися санкції (наприклад, відмова в прийнятті апеляційної скарги в разі порушення терміну її подання). Здійснення правосуддя неможливе без додержання норм процесуального права.

При здійсненні правосуддя судді незалежні, підкоряються тільки закону і нікому не підзвітні. Жодні державні органи, політичні партії, громадські організації, посадові особи не мають права впливати на них. Самостійність суддів гарантується законодавчо визначеною процедурою здійснення правосуддя в цивільній та господарський сферах, таємницею наради суддів при винесенні рішення, відповідальністю за неповагу до суду і втручання в його діяльність.

Цивільне судочинство спрямоване на охорону прав та законних інтересів фізичних, юридичних осіб, держави шляхом всебічного розгляду та вирішення цивільних справ відповідно до чинного законодавства. Територіальні суди розглядають справи у спорах, що виникають з цивільних, сімейних, трудових та інших правовідносин, якщо хоча б однією зі сторін у спорі є громадянин, за винятком випадків, коли рішення таких спорів віднесено законом до відання інших органів; справи, які виникають з адміністративно-правових відносин і справи окремого провадження.

Зміст і специфіку процесу судового розгляду і вирішення цивільно-правових конфліктів відображають принципи цивільно-процесуального права. До них, зокрема, належать [117, с. 27–36; 122, с. 25–61]:

- диспозитивність, основу якого становить можливість всіх заінтересованих осіб, які беруть участь у справі, вільно здійснювати свої права, розпоряджатися ними, виконуючи процесуальні дії;
- об'єктивна істина, тобто відповідність висновків суду, викладених у рішенні, дійсним обставинам справи;
- змагальність, завдяки чому забезпечується можливість сторонам, які беруть участь у справі, відстоювати свої права та законні інтереси, свою позицію у справі, свободу надання ними суду доказів і доведення перед судом їх переконливості;
- процесуальна рівноправність сторін, тобто рівні можливості сторін для здійснення своїх процесуальних прав і обов'язків;

• безпосередність судового розгляду, тобто обов'язок суду, як правило, сприймати докази у справі з першоджерел і досліджувати їх безпосередньо в судовому засіданні. Сторони конфлікту, інші особи, які беруть участь у справі, мають можливість увійти в особисті зносини зі складом суду, давати йому пояснення по суті справи і з окремих питань подавати свої доводи, міркування та заперечення, здійснювати всі інші передбачені процесуальним законодавством дії;

• раціональна процесуальна форма, яка полягає у створенні найбільш сприятливого порядку (раціонального цивільного судочинства) для процесуальної діяльності суду, для доступу в цивільний процес у справі всіх заінтересованих осіб і їх процесуальної діяльності. Раціоналізм характеризується доступністю цивільного процесу, наближеністю суду до населення, його публічністю, простотою і зрозумілістю;

• усність судового розгляду, що сприяє гласності і безпосередності судового розгляду. Усна форма спрощує процес, робить його доступним і динамічним, надає більші можливості судові керувати розвитком процесу. Разом з тим усна форма процесуальних дій оптимально поєднується з письмовою (заяви, скарги, подання сторін; рішення, ухвали, постанови суду).

Основне місце в розгляді й вирішенні цивільно-правових конфліктів належить суду. Він, як орган держави, що здійснює правосуддя, розглядає цивільну справу і виносить рішення, яке має обов'язковий характер, спрямовує дії інших учасників процесу.

Діяльність суду із розгляду й вирішення цивільно-правових конфліктів здійснюється в певній логічній послідовності *за стадіями процесу*:

• порушення цивільної справи за заявою заінтересованої сторони;

• підготовка цивільної справи до судового розгляду;

• розгляд і вирішення справи у судовому засіданні;

• апеляційне оскарження і перевірка рішень, ухвал суду першої інстанції;

• касаційне оскарження і перевірка рішень, ухвал суду першої та апеляційної інстанції;

• перегляд рішень, ухвал, що набрали законної сили, у зв'язку нововиявленими та винятковими обставинами;

• звернення судового рішення до виконання.

Порядок цивільного судочинства передбачає вчинення процесуальних дій судом і учасниками процесу в законодавчо визначені про-

цесуальні строки, що забезпечує своєчасний розгляд і вирішення правових конфліктів.

Універсальним способом судового розгляду цивільно-правових конфліктів є *позовне провадження*. У такий спосіб розглядаються справи з цивільних, трудових, сімейних та інших правовідносин, що ґрунтуються на рівності їх суб'єктів. Для справ позовного провадження характерна наявність сторін з протилежними інтересами і спірністю їх майнових та особистих немайнових правовідносин, які передаються на розгляд суду.

Сторонами в цивільно-правовому конфлікті є позивач і відповідач. Вони є головними учасниками позовного провадження. *Позивач*, як правило, є ініціатором порушення справи, бо вважає, що його право є порушеним або є предметом спору. *Відповідач* — особа, яка на заяву позивача притягається до відповідальності за порушення чи оспорювання його права і охоронюваних законом інтересів.

Істотною умовою виникнення цивільних процесуальних відносин є *цивільна процесуальна правоздатність* (здатність мати цивільні процесуальні права і обов'язки) та цивільно-процесуальна дієздатність (здатність особисто здійснювати свої права в суді чи доручати ведення справи представникові) сторін. Цивільна процесуальна правоздатність громадян виникає з моменту народження і припиняється зі смертю. Юридичні особи мають процесуальну правоздатність з моменту виникнення. Ліквідація дії юридичної особи веде до припинення її процесуальної правоздатності. Цивільна процесуальна дієздатність громадян настає в повному обсязі із досягненням повноліття, тобто з 18 років. Юридичні особи мають процесуальну дієздатність з моменту виникнення.

Визначальною особливістю процедури судового розгляду цивільно-правових спорів є функціональна активність сторін. Для забезпечення виконання процесуальних функцій сторони, згідно з Цивільним процесуальним кодексом, мають численні *процесуальні права*. Відомий український правознавець М. Й. Штефан поділяє їх на такі групи [122, с. 82–84]:

1. Права, які характеризують повноваження на порушення провадження у справі (права на пред'явлення позову, зустрічного позову; вимоги про виправлення недоліків рішення судом, який його постановив; права апеляційного, касаційного оскарження судових рішень і ухвал; про перегляд рішення, ухвали, що набрали законної сили, за нововиявленими обставинами та ін.).

2. Права на зміни в позовному спорі (права позивача на зміну підстави або предмета позову, збільшення або зменшення розміру позовних вимог, на відмову від позову; права відповідача на повне або часткове визнання позову; права сторін на укладення мирової угоди; доповнення, зміна апеляційної і касаційної скарги або відмова від них та ін.).

3. Права на подання і витребування доказів та участь в їх дослідженні (права сторін подавати до суду свої пояснення; подавати письмові та речові докази; вимагати залучення у справу свідків і призначення експертизи. При розгляді справи — ставити питання один одному, свідкам, експертам, представникам органів державного управління і громадськості. Сторони мають право знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, одержувати копії рішень, ухвал, постанов та ін.).

4. Права, пов'язані із залученням до справи всіх заінтересованих осіб (права вимагати від суду залучення до справи співучасників, третіх осіб, органів державного управління).

5. Права, пов'язані із забезпеченням законного складу суду, об'єктивності розгляду справи і виконання судових постанов (права сторін заявляти клопотання про відводи суддів, прокурора, експертів, перекладача і секретаря судового засідання).

6. Права на участь у судових засіданнях з розгляду справи і в здійсненні процесуальних дій в суді першої інстанції, в провадженні справи в апеляційній і касаційній інстанціях та в стадії перегляду справи за нововиявленими та винятковими обставинами (на особисту участь і ведення справи або за участю чи через представника; на пояснення, заяви і виступи в суді рідною мовою і користування послугами перекладача та ін.).

7. Інші права (приєднання співучасників до апеляційної та касаційної скарги сторони; передання справи на вирішення третейського суду та ін.).

На сторони цивільно-правового конфлікту покладається загальний обов'язок добросовісного користування належними їм процесуальними правами, а також спеціальні обов'язки, які полягають у виконанні певних процесуальних дій (суд може визнати обов'язкову участь відповідача у справах про стягнення аліментів; кошти на оплату свідків, експертів, проведення огляду на місці вносить наперед сторона, яка порушила відповідне клопотання тощо).

Цивільний процесуальний кодекс встановлює для сторін рівні можливості для здійснення ними своїх процесуальних прав. Але це

лише формально-юридична рівність, яка не є тотожною реальній рівності. Так, громадяни, які не мають належної юридичної підготовки або коштів на оплату послуг кваліфікованого адвоката, об'єктивно є слабшою стороною в суді, що відбувається на засадах змагальності. Принцип процесуальної рівності сторін у поєднанні з принципами диспозитивності та змагальності надає лише можливість досягнення рівності сторін у процесі вирішення спору.

У судовому розгляді цивільно-правових конфліктів можуть брати участь кілька позивачів або кілька відповідачів, права, вимоги та обов'язки яких не виключають одне одного. Усі процесуальні співучасники рівні в правах та обов'язках як один щодо одного, так і стосовно іншої сторони.

Єдиним шляхом судового установлення фактичних обставин конфліктів є *судове доказування*. Цивільний процесуальний закон дає вичерпний перелік засобів доказування: пояснення сторін і третіх осіб; показання свідків; письмові докази; речові докази; висновки експертів. Предметом доказування слід вважати коло юридичних фактів, від установлення яких за допомогою доказів залежить правильне вирішення цивільного спору.

Розгляд справи здійснюється шляхом послідовного вчинення судом і учасниками процесу комплексу процесуальних дій, що становлять певні частини (підстадії), кожна з яких має свої завдання і відповідний зміст:

1) *підготовча* — суд вирішує питання щодо можливості розгляду справи в цьому судовому засіданні, при цьому складі суду, секретареві судового засідання, при наявних особах, які беруть участь у справі, інших учасниках процесу (свідків, експертів, перекладачів) та наявних доказах;

2) *з'ясування фактичних обставин справи* — дослідження наявності чи відсутності юридичних фактів, що становлять предмет доказування;

3) *судові дебати* — промови сторін та інших осіб, що беруть участь у справі, в яких висловлюються підсумкові висновки щодо дослідження обставин справи та пропозиції, чи підлягає задоволенню правова вимога і на підставі яких законів;

4) *заключна* — постановлення судом рішення.

Процедура прийняття судового рішення сторони — це та нормативна модель, яка визначена процесуальним законодавством. Вона полягає в тому, що суд має відповідно до застосованих норм права і,

враховуючи фактичні обставини справи, постановити законне й обґрунтоване рішення.

Вирішення судом конфлікту передбачає передусім захист цивільних прав та інтересів, що, згідно з Цивільним кодексом, відбувається шляхом [116, с. 185–187]:

- визнання права (застосовується у випадку спору щодо наявності у суб'єкта цивільного права чи цивільного обов'язку);
- визнання правочину недійсним (може мати місце у випадку укладення заперечувального правочину);
- зобов'язання припинити дію, яка порушує право (можливе щодо триваючого правопорушення. Наприклад, зобов'язування припинити розповсюджування твору до вирішення спору судом);
- відновлення становища, яке існувало до порушення (застосовується у разі, коли необхідно поновити порушене право. Наприклад, у випадку визнання правочину недійсним);
- примушування до виконання обов'язку в натурі (полягає в адресованій зобов'язаній особі вимозі вчинити дію або утриматися від дії);
- зміна правовідношення (полягає у реорганізації правовідносин, перетворенні одного обов'язку в інший, покладенні на боржника нового обов'язку);
- припинення правовідношення (застосовується у разі невиконання чи неналежного виконання особою обов'язків або зловживання цивільним правом. Це може бути, наприклад, розірвання договору оренди, купівлі-продажу);
- відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди (можуть застосовуватися у випадку завдання майнової шкоди);
- відшкодування моральної (немайнової) шкоди (застосовується у випадках заподіяння особі фізичних і моральних страждань внаслідок порушення її цивільного права або інтересу);
- визнання незаконним рішення, дії чи бездіяльності органу державної влади, органу Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування (полягає у скасуванні, позбавленні юридичної сили такого акта).

Вирішення конфлікту у суді передбачає можливість прийняття мирової угоди. *Мирова угода* — це двостороннє волевиявлення, яке спрямоване на врегулювання спору шляхом взаємних поступок. Втім, остаточне рішення, як і в інших способах завершення судового

розгляду справи, належить суду, який має перевіряти й затверджувати мирову угоду. Мирова угода не повинна суперечити закону або порушувати чиїсь права та законні інтереси. Наслідком затвердження судом мирової угоди є припинення провадження у справі. Тому не слід сприймати мирову угоду як безпосереднє врегулювання конфлікту самими учасниками, вона є актом судової влади.

Мирова угода може бути укладена сторонами на будь-якій стадії процесу, у тому числі на стадіях апеляційного, касаційного й виконавчого провадження.

Правом укладання мирової угоди чинне процесуальне законодавство наділяє позивача та відповідача. Проте фактично закон виходить з того, що суд має сприяти мирному вирішенню конфлікту, бо передбачає, що розгляд справи по суті починається із запитання, чи не бажають сторони закінчити справу мировою угодою. Значення мирової угоди може бути посилене у новому процесуальному законодавстві наданням суду повноважень сприяти укладанню мирової угоди.

Підвищення ефективності судового розгляду цивільно-правових конфліктів пов'язується з модифікацією процедури передусім щодо її спрощення, гнучкості, оперативності судочинства з одночасним збереженням гарантій, які надаються учасникам процесу традиційними нормами, інститутами, режимами. Так, В. В. Комаров пропонує здійснити реконструкцію судочинства шляхом напрацювання достатньо автономних процедур, що передують судовому розгляду і мають впливати на спрощення судочинства за рахунок розширення обсягу підготовлених дій сторін до судового розгляду. Серед таких процедур — специфічні режими явки сторін, обмін змагальними паперами, дослідження доказів, наради суддів із сторонами [46, с. 45].

Певні особливості має розв'язання ***правових конфліктів у господарських судах***. Згідно з Господарським процесуальним кодексом України господарським судам підвідомчі спори, що виникають при укладанні, зміні, розірванні й виконанні господарських договорів та з інших підстав, а також справи у спорах про визнання недійсними актів з підстав, зазначених у законодавстві; справи про банкрутство; справи за заявами органів Антимонопольного комітету України, Рахункової палати України з питань, віднесених законодавчими актами до їхньої компетенції. Статистика свідчить про інтенсивну діяльність господарських судів з розгляду і вирішення конфліктів між суб'єктами господарювання. Так, у 2003 році господарськими судами розглянуто 218 тис.

справ (у 2002 р. — 221 тис.); за рішеннями місцевих господарських судів стягнуто коштів на загальну суму близько 15 млрд грн [84, с. 11].

Право на звернення до господарського суду мають суб'єкти підприємницької діяльності (підприємства, установи, організації, інші юридичні особи, у тому числі іноземні, громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи). Сторони, за винятком окремих важливих категорій спорів, мають право застосовувати заходи досудового врегулювання господарського спору.

Процес судового вирішення конфліктів у господарський сфері регулюється Господарським процесуальним кодексом України. Цей важливий акт регламентує: порядок провадження справ у господарському суді; досудове врегулювання господарських спорів; питання підвідомчості справ; коло учасників господарського процесу, становище в ньому судді, сторін, третіх осіб, прокурора, інших осіб; порядок прийняття позовної заяви та підстави для відмови в її прийнятті; дії судді з провадження у справі, готування її до розгляду; поняття, види і процедуру надання та оцінки доказів; набрання рішенням, ухвалою, постановою законної сили; зміст і форму наказу господарського суду про виконання рішення, процедуру відстрочення або розстрочення виконання зазначених судових документів, повороту виконання рішення, постанови та ін.

Господарський процес — це встановлена нормами процесуального права форма діяльності господарських судів, яка спрямована на захист порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання.

Господарській процесуальній формі вирішення конфліктів притаманні такі *ознаки*:

• нормативність — полягає в тому, що вона встановлюється в законодавстві певного рівня;

• безперечність — відображає обов'язковість дотримання форм реалізації процесуальних норм у діяльності учасників процесу. Інакше процесуальна дія учасника господарського процесу не порушує тих правових наслідків, на які вона спрямована;

• системність — відображає необхідність структурувати процесуальний регламент в єдине ціле. Порядок судового розгляду не може бути відмінним і особливим для кожного спору;

• універсальність (є похідною від цивільної процесуальної форми) — відображає її застосування до вирішення різних господарських конфліктів без будь-якої диференціації. Подальший розвиток госпо-

дарського процесу за своїми складовими наближується до цивільного процесу.

Розв'язання господарських спорів ґрунтується на різних процесуальних засадах, використовуються різні способи регулювання. Так, для регулювання конфліктів, що виникають із договорів між приватними особами у процесі господарської, підприємницької діяльності, повною мірою придатні засади приватного права. У вирішенні конфліктів підприємців з державою, наприклад, щодо оподаткування, наслідків недобросовісної конкуренції застосовуються публічно-правові засади, діє імперативний метод регулювання. Отже, з одного боку, господарський процес є владною діяльністю господарського суду щодо застосування норм матеріального і процесуального права, що припускає владне начало у механізмі господарського регулювання, з іншого — формою примусового здійснення суб'єктивних прав в основному в тих галузях права, які будуються на рівності, диспозитивності їх суб'єктів.

У випадках, передбачених законодавством, суб'єкти господарсько-правових конфліктів можуть вдатися до *досудового врегулювання* спорів шляхом звернення до контрагентів з *письмовою претензією*. Але, не зважаючи на те, що порядок досудового врегулювання спору встановлено нормами Господарського процесуального кодексу, подання претензії, визнання й задоволення претензійних вимог є добровільним урегулюванням спору. На цьому етапі господарський суд не втручається у відносини між сторонами, хоча у передбачених випадках (у спорах, що виникають з договору перевезень, договору про надання послуг зв'язку, договору, що стосується державного замовлення) без застосування досудового врегулювання неможливе і звернення до господарського суду.

Досудове врегулювання не поширюється на певні види спорів (про визнання договорів недійсними; про визнання недійсними актів державних та інших органів підприємств та організацій, які не відповідають законодавству і порушують права та охоронювані законом інтереси підприємств та організацій; про стягнення заборгованості за опротестованими векселями; спори про стягнення штрафів Національним банком України з банків та інших фінансово-кредитних установ; про звернення стягнення на заставлене майно).

Законодавством встановлено особливий порядок вирішення *конфліктів, пов'язаних з банкрутством*. Так, до учасників процедури банкрутства віднесені сторони (кредитори та боржник), арбітражний

керуючий (розпорядник майна, керуючий санацією, ліквідатор), власник майна (орган, уповноважений управляти майном боржника), а також у випадках, передбачених законом, інші особи, які беруть участь у провадженні у справи про банкрутство (Фонд державного майна України, державний орган з питань банкрутства, представник органу місцевого самоврядування, представник працівників боржника). Особлива роль у процедурі банкрутства належить арбітражному керуючому. На різних стадіях процедури банкрутства він наділяється повноваженнями з розпорядження й контролю за майном боржника, керує фінансовим оздоровленням підприємства або безпосередньо організовує продаж майна банкрута. Він має право давати приписи, що мають обов'язкову силу для боржника, накладати заборону на дії адміністрації щодо відчуження майна боржника або навіть особисто очолити неплатоспроможне підприємство на час здійснення окремих процедур банкрутства.

Судовий розгляд справи про банкрутство відбувається протягом трьох засідань: підготовчого, попереднього та засідання, яке є визначальним для долі боржника.

Підвідомчий господарським судам спір сторони можуть передавати на вирішення *третейського суду (арбітражу)*, крім спорів про визнання недійсними актів, а також спорів, що виникають при укладенні, зміні, розірванні та виконанні господарських договорів, пов'язаних із задоволенням державних потреб. Третейськими судами тут можуть бути як спеціально створені для розгляду одного спору органи, так і постійно діючі спеціальні арбітражі (Міжнародний комерційний арбітраж та Морська арбітражна комісія при Торгово-промисловій палаті України).

Проте господарські суди, в які були реформовані у 2002 році арбітражні суди, що вийшли з державного арбітражу, інколи ще тяжіють до режиму арбітрування. "Досить поширеними є порушення судами ст. 43 Господарського процесуального кодексу України щодо повного, всебічного і об'єктивного встановлення обставин справи, — зазначає голова Вищого господарського суду України Д. М. Притика. — Суди не завжди з'ясовують фактичні обставини справи, права і обов'язки сторін спору, що призводить до неправильного застосування норм матеріального права у вирішенні спору. Трапляються також випадки, коли суди вчиняють певні процесуальні дії без елементарного дотримання вимог процесуального закону щодо наявності належних підстав для цього" [84, с. 16]. Судова реформа має сприяти подальшому вдосконаленню процесуальної діяльності судів.

Слід також зазначити, що у певному розумінні суд обмежений у своїх діях нормами права. Його завданням є визначитися щодо застосування норм відповідних галузей права. Інколи це ускладнюється через суперечливість і заплутаність законодавства.

Крім того, як слушно зазначає Н. П. Осипова, процедура прийняття судового рішення має *соціальну, соціально-психологічну складову*. Проблема об'єктивності, неупередженості, незалежності судових рішень належить до категорії вічних. Протягом століть і тисячоліть усі країни і народи намагаються її вирішити, але поки що — безуспішно.

Діяльність судів являє собою особливий вид застосування права, який полягає у встановленні юридичних фактів, охоплених гіпотезою норми права, у прийнятті владного рішення про необхідне або припустиме поводження громадян або юридичних осіб (дозвіл, розпорядження, заборона) і в застосуванні юридичних санкцій до осіб, які порушують закон. Водночас правосуддя — це свідома, цілеспрямована діяльність людей (тільки яких називають суддями), що управомочені вирішувати долі інших людей і які вступають при цьому в численні складні зв'язки з учасниками судочинства, нерідко заінтересованими у результатах справи, що розглядається, вирішуючи соціальні конфлікти [76, с. 136]. Виходячи з цього пропонуються *такі шляхи підвищення ефективності правосуддя* [76, с. 136–139]:

1. Використання математичних методів, що допомагатиме на підставі статистичної залежності екстраполювати поведінку учасників судового засідання, визначати вплив на судове рішення.

2. Урахування соціальних характеристик суддів: вплив на вибір варіанта рішення зовнішніх чинників, вплив взаємодії сторін процесу, фахового рівня, особистісних характеристик суддів.

3. Використання комп'ютерів, що допоможе ефективно працювати з алгоритмами судових дій. Справді, всі кодекси світу — це ретельно розписані алгоритми, керуючись якими, судді повинні приймати рішення. За допомогою комп'ютерів юридично підготовлені фахівці, особливо в цивільному і господарському судочинстві, мають можливість комплексно оцінити кожний доказ, швидко врахувати і зіставити норми великої кількості чинних законів, указів, постанов.

4. Соціологічна експертиза в суді, особливо тоді, коли потрібно конкретизувати оціночні поняття з соціологічним змістом.

5. Розширення практики соціологічного тлумачення як одного з підходів до тлумачення права.

4.6. Розв'язання кримінально-правових конфліктів

Основною процедурою вирішення та розв'язання кримінально-правових конфліктів є кримінальне судочинство. Воно становить єдину систему дій, етапів дослідження кримінальної справи, встановлення істини у цій справі. Принципово важливими для утвердження нерепресивних способів вирішення кримінальних конфліктів є положення ст. 62 Конституції України. Зокрема, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у передбаченому законом порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. Істотні зміни і доповнення, внесені останнім часом до кримінально-процесуального законодавства, і розробка нового Кримінально-процесуального кодексу України створюють належні умови для того, щоб кожен, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний.

Процес вирішення кримінально-правових конфліктів має встановлену процесуальним законодавством *послідовність*:

- порушення кримінальної справи;
- досудове розслідування кримінальної справи;
- віддання обвинуваченого до суду;
- судовий розгляд справи;
- апеляційне провадження у справі;
- касаційне провадження у справі;

• виконання вироку;

• перегляд судових рішень у порядку виключного провадження (за нововиявленими обставинами або у зв'язку з неправильним застосуванням кримінального закону та істотним порушенням вимог кримінально-процесуального закону).

У положеннях Конституції України та Кримінально-процесуальному кодексі суб'єкти кримінального процесу названі сторонами. *Сторони* (обвинувачений і потерпілий, обвинувач і захисник, цивільний позивач і цивільний відповідач) завжди мають у справі самостійний процесуальний інтерес, як правило, протилежно спрямований. Враховуючи наявність процесуальних інтересів та їх протилежність, законодавець гарантує рівні процесуальні права та можливості на заявлення клопотань, надання доказів і участь у їх дослідженні.

Важливу роль у кримінально-процесуальному конфлікті відіграє *суд*. Розгляд справи при дотриманні змагальності сторін не перетворює його на стороннього глядача. Змагальність сторін не виключає активності й ініціативи суду щодо збирання необхідних доказів з метою повного і всебічного дослідження всіх обставин справи для встановлення істини. Процесуальна рівність сторін створює необхідні умови для досягнення істини в кожній справі. Саме змагальність сторін спонукає суд правильно розглянути матеріали справи й ухвалити законне та обґрунтоване рішення. Отже, як наголошує М. М. Михеєнко, "завдання суду — не просто розв'язати спір між сторонами обвинувачення і захисту, а з'ясувати істину, правильно й справедливо вирішити справу" [70, с. 47].

Покладаючи на суд виключно завдання здійснення правосуддя, Конституція України (ст. 124) не відносить до його компетенції кримінальне переслідування. Разом з тим суд має право здійснювати у справах публічного звинувачення судовий контроль за законністю та обґрунтованістю порушення кримінальної справи, відмови в її порушенні чи закритті справи, який реалізується лише шляхом розгляду в судовому засіданні матеріалів, поданих йому органами державного обвинувачення [65, с. 9–10].

За останні роки відбулися певні кроки на шляху до *демократизації кримінально-процесуального законодавства*, зокрема прийнято норми, які спрямовані на захист прав і свобод особистості в кримінальному процесі (ускладнений порядок отримання санкцій на арешт та підслуховування телефонної інформації, заборона на дії, які принижують честь і гідність громадян при виконанні окремих слід-

чих дій, на методи допиту, що містять елементи насилля, тощо). Цивілізоване розв'язання кримінально-правових конфліктів має відбуватися в умовах недопущення насилля над особистістю у будь-яких формах психічного й фізичного впливу, отримання доказової інформації лише відповідно до норм кримінально-процесуального законодавства.

Судово-правова реформа передбачає пошук нових прогресивних технологій розв'язання кримінально-правових конфліктів. Проте цей процес гальмує наявність застарілих методологічних засад, постулатів на зразок тих, що держава повинна вести безкомпромісну боротьбу з усіма видами злочинів, побудова кримінально-правової доктрини на принципі невідворотності покарання. Вітчизняна теорія і практика кримінального права тривалий час віддавала перевагу кримінально-репресивним способам вирішення кримінально-правових конфліктів.

Дедалі більше стає зрозуміло, що за допомогою лише карально-репресивних заходів неможливо суттєво поліпшити криміногенну ситуацію. "На жаль, — зауважує голова Верховного Суду України В. Т. Маляренко, — значна частина наших громадян, умовно кажучи, не завжди переходить дорогу на зелене світло світлофора... Середовище породжує не тільки винахідників, вчених, політиків, воно, хоч і гірко це визнавати, щороку дає в середньому тільки зареєстрованих 500 тис. злочинів та більше двох з половиною мільйонів судових справ про адміністративні правопорушення... А якщо врахувати те, що не при кожній крадіжці курки чи мішка картоплі і взагалі крадіжці чи іншому нещасті людина біжить до райвідділу МВС, щоб зареєструвати цей факт, і не всі неплатники податку виявляються, і не всі порушення правил торгівлі, мисливства, рибальства, дорожнього руху тощо фіксуються, і не всі хабарники отримують хабарі в присутності понятих, а зґвалтовані не спішать обнародувати цей факт тощо — тобто, що латентна складова правопорушень набагато вища від зафіксованої, то взагалі є над чим замислитись" [66, с. 5].

Нині можна говорити про поступову *гуманізацію судово-правової системи України*. Так, якщо до позбавлення волі було засуджено у 1999 р. 37,5 % осіб, у 2000 р. — 35,9 %, а в 2001 р. — 37,2 % від усіх засуджених, то у 2002 р. уже 31,4 %, а в першому півріччі 2003 р. — 30,8 %. Якщо у 2001 р. було звільнено від покарання 32016 осіб, то у 2002 р. — 105488 осіб, в тому числі з випробуванням — 100192 особи (у першому півріччі 2003 р. відповідно 56521 і 54916 осіб). Збільшилася кількість

осіб, засуджених до штрафу, громадських робіт та інших покарань, не пов'язаних з позбавлення волі [66, с. 6–7].

В умовах демократизації суспільства *стало можливим звернення до притаманних цивілізованим системам права варіантів вирішення кримінально-правових конфліктів*. Активно й досить радикально вирішується проблема застосування компромісу у таких конфліктах [104]. Так, вперше на державному рівні передбачається можливість *співробітництва* правоохоронних органів з учасниками організованих злочинних угрупувань (ст. 14 Закону "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" від 30 червня 1993 р.). Зокрема, учасник організованого злочинного угруповання може бути частково або повністю звільнений від кримінальної відповідальності та покарання, якщо він у процесі оперативно-розшукової діяльності, попереднього розслідування чи судового розгляду справ сприяє викриттю організованих злочинних угруповань та вчинених ними злочинів, притягненню винних до відповідальності, відшкодуванню шкоди фізичним та юридичним особам і державі.

Чинний Кримінальний кодекс України передбачає можливість ***компромісу*** між державою і правопорушником. Відповідно до ст. 18 КК особа, яка добровільно відмовилась від доведення злочину до кінця, за певних умов може бути звільнена від кримінальної відповідальності. Сприяння розкриттю й розслідуванню злочинів у формі добровільної заяви про вже вчинений злочин чи той, що готується, в окремих випадках є підставою до звільнення від кримінальної відповідальності. Це, приміром, стосується добровільної заяви громадянина України, який одержав злочинне завдання від іноземної держави чи організації або їх представників, але не вчинив жодних дій на його виконання (ч. 2 ст. 56 КК); добровільної заяви про дачу хабара (ч. 3 ст. 170 КК) та ін.

Законодавець також передбачає можливість компромісу держави із співучасниками злочину (організатором, підбурювачем чи пособником), які можуть бути звільнені від відповідальності, якщо вони вчасно повідомили органи державної влади про злочин, що готується або вчиняється (ст. 31 КК). Варіантом компромісу між злочинцем і державою є норма ст. 44 КК, що передбачає звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям особи, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, якщо вона після вчинення злочину щиро покаялась, активно сприяла розкриттю злочину і повністю відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду. Можли-

вість врегулювання кримінально-правового конфлікту шляхом компромісу передбачається також в інших статтях КК, де йдеться про спеціальні (компромісні) умови звільнення від кримінальної відповідальності, зокрема ч. 2 ст. 111; ч. 2 ст. 114; ч. 4 ст. 212; ч. 2 ст. 255; ч. 5 ст. 258; ч. 6 ст. 260; ч. 3 ст. 263; ч. 4 ст. 307; ч. 4 ст. 309; ч. 4 ст. 311.

Суть названих компромісних процедур досудового та судового закінчення провадження у справах, як наголошує В. М. Верещак, полягає не тільки в тому, що мета кримінального судочинства досягається при його істотному прискоренні і значно менших матеріальних і моральних затратах, а й у тому, що відвертається більша шкода, яка могла бути заподіяна в разі вчинення злочину [14, с. 41–42].

В теорії кримінального права кримінально-правовий компроміс розглядається як взаємна домовленість, що встановлює певні умови звільнення від кримінальної відповідальності для осіб, які зобов'язуються виконати передбачені кримінальним законом нормативно-правові настанови. Г. О. Усатий пропонує *систематизовану типологію кримінально-правових компромісів* залежно від причин та умов їх укладання: 1) рятівна альтернатива; 2) оптимальне рішення; 3) можлива альтернатива (варіант розв'язання проблеми); 4) тактичний прийом; 5) засіб тимчасового призупинення протиріч; 6) інші комбіновані варіанти [104, с. 28].

Важливою умовою застосування кримінально-правового компромісу є відповідність його морально-етичним нормам суспільства, законодавче визначення меж допустимості компромісної угоди у боротьбі зі злочинністю.

Як відомо, значна кількість кримінальних конфліктів не має суспільно небезпечного характеру і не зачіпає істотно інтересів держави й суспільства. Виходячи з цього, чимало науковців цілком слушно ставлять питання про необхідність введення *спрощених процедур розгляду справ*. На аргументацію цієї позиції, наприклад, Л. Л. Нескороджена наводить дані, що майже в половині кримінальних справ (43 %) потерпілі та цивільні позивачі не беруть активної участі в кримінальному процесі у зв'язку із задоволенням їхніх вимог матеріального та морального характеру до порушення кримінальної справи під час попереднього розслідування [72, с. 58].

Однією з таких спрощених процедур вирішення кримінально-правових конфліктів може бути припинення провадження *шляхом* ***примирення*** *потерпілого і обвинуваченого*, яке застосовується в деяких країнах, наприклад у ФРН, Франції, Росії. Для України така форма

вирішення кримінально-правових конфліктів є відносно новою. Цивілізованому розв'язанню кримінального конфлікту, зокрема відновленню безконфліктного стану між особою, яка вчинила злочин, та потерпілим, має сприяти норма, передбачена ст. 46 КК. В ній ідеться про можливість звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, якщо вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду. Чинний Кримінально-процесуальний кодекс передбачає процедуру примирення, зокрема, у справах приватного обвинувачення. Проте не визначено механізму врегулювання такого примирення, а лише сформульовано коло кримінальних справ, при розслідуванні яких може відбутися примирення сторін.

Обов'язковою попередньою умовою процедури примирення і сприятливою основою для зближення позицій захисту й обвинувачення є відшкодування потерпілому матеріальної та моральної шкоди.

Одним із способів вирішення кримінального конфлікту є *угода про визнання вини* при судовому розгляді, застосування якої впродовж кількох століть практикується в англо-американській правовій системі. Суть її полягає в досягненні компромісу між державним обвинувачем і обвинуваченим, який базується на взаємних поступках: а) визнанні обвинуваченим своєї вини в менш тяжкому злочині, ніж йому пред'являлося спочатку; б) відмові обвинувача від підтримання обвинувачення у більш тяжкому злочині. Такі угоди вигідні для обвинувачених, бо надають їм можливість через зізнання у дрібних правопорушеннях уникати покарання за тяжчі злочини. Підсудні часто відмовляються від проведення попереднього слухання, що, як правило, передбачає пом'якшення покарання чи зменшення обсягу обвинувачення. Абсолютна більшість (у деяких районах до 90 %) засуджених у США опинилися за ґратами не за вердиктом присяжних, а тому, що зізнались у вчиненому злочині [14, с. 42].

В укладанні угоди про визнання вини зацікавлені також прокурор і адвокат, оскільки це дає змогу уникати проведення громіздкого судового розслідування. Потерпілий в такій угоді відіграє лише принципову роль — йому не належить право укладення цієї угоди з обвинуваченим. Проте здебільшого його інтереси враховуються і зміст угоди про визнання вини відповідає бажанню потерпілого.

Формально ратифікація таких справ покладається на суд, але реальний успіх їх вирішення визначається професійними навичками прокурора й адвоката, їх умінням досягати компромісу.

Варто зауважити, що судові компроміси на Заході не перестають викликати суперечок щодо захищеності прав і свобод потерпілих від злочинів, доцільності участі суддів у переговорах тощо. З метою впорядкування процедури укладання угод про визнання вини група спеціалістів Національної комісії США з розроблення стандартів і мети кримінального судочинства запропонувала зафіксувати такі правила [14, с. 41–42]:

1. Загальні підстави та процедура примирення мають бути зафіксовані у писаних нормах права.

2. При обговоренні можливостей використання цієї процедури обвинувач і представник захисту не повинні заздалегідь обумовлювати її поширення на всі пункти обвинувачення.

3. Попередній обмін думками про можливий компроміс повинен відбуватися тільки між обвинуваченим і представником обвинувачення, за відсутності зацікавлених осіб, які можуть бути допущені до участі лише в тих випадках, коли йтиметься про ставлення їх до компромісу, що відбувся.

4. Процедура компромісу повинна здійснюватися за повної оприлюдненості, крім випадків, коли результати переговорів про компроміс, який не відбувся, можуть бути використані на шкоду обвинуваченому.

5. До того моменту, коли справа надійшла до суду, в інтересах позитивних переговорів бажано встановити жорсткі часові рамки.

6. До початку переговорів необхідно скласти письмово документ про корисність і доцільність примирення сторін у справі, що розглядається.

7. Прокурор повинен визначити свою позицію за тими пунктами обвинувачення, за якими він згоден поступитися.

8. Завищення щодо обвинуваченого недоведених доказів з метою утруднення компромісу сторін недопустиме.

9. Участь судді в процедурі примирення сторін не допускається.

10. Обвинуваченому повинні бути повідомлені пункти обвинувачення у відкритому судовому процесі до того, як він погодився на використання процедури.

11. Компроміс, який відбувся, має бути оформлений письмово і поданий на розгляд суду для його ратифікації чи відхилення.

У вітчизняній кримінально-правовій науці розглядається можливість поширення зарубіжного досвіду вирішення кримінально-правових конфліктів шляхом укладання угоди про визнання вини. Проте слід враховувати неоднозначне ставлення до цієї процедури навіть там, де вона давно застосовується, а також ту обставину, що в законо-

давстві різних країн вона вирішується по-різному. Якщо у США угоди можливі в усіх кримінальних справах, у тому числі й тоді, коли обвинуваченому загрожує смертна кара, то у Західній Європі допускається можливість тих чи інших погоджувальних процедур лише тоді, коли пропонований термін позбавлення волі не перевищує визначеної межі (наприклад, три роки в Італії) або коли обвинувач вимагає покарання, яке не перевищує визначеного терміну (приміром, в Іспанії шість років) [14, с. 43].

Юридична конфліктологія дедалі більше уваги приділяє напрацюванню комплексу заходів і механізмів *запобігання* кримінальним конфліктам. Серед іншого ідеться про необхідність профілактики психологічних причин, пов'язаних з негативними умовами соціалізації особистості та недостатньою культурою поведінки. На жаль, на тлі насиченості сучасних мас-медіа зразками насильницької поведінки конкретні міжособистісні проблеми, пов'язані переважно з нестачею коштів та побутовою невлаштованістю, часто-густо трансформуються у причини кримінальних конфліктів.

4.7. Вирішення трудових конфліктів

Можливості запобігання й процедури вирішення трудових конфліктів залежать від причин та умов їх виникнення, а також від належності до того чи іншого виду. Правову основу вирішення трудових конфліктів, дотримання гарантій на належні, здорові й безпечні умови праці, заробітну плату, не нижчу визначеної законом, право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів становлять відповідні норми Конституції України, Кодексу законів про працю України (КЗпП), зокрема, глава XV "Індивідуальні трудові спори", Закону України "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)" від 3 березня 1998 р.

Згідно з чинним законодавством трудові спори розглядаються: 1) в загальному порядку комісіями з трудових спорів (КТС); 2) в судовому порядку без участі КТС; 3) в особливому порядку відповідно до спеціальних правил, що стосуються певної категорії працівників. ***Комісії з трудових спорів (КТС)*** обираються загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації з кількістю працівників не менше як 15 осіб. Порядок обрання, кількість, склад і строк повноважень комісії визначаються загальними зборами (конференцією). При цьому кількість працівників у складі комісії підприємства не може бути меншою від половини її складу.

Кодексом законів про працю встановлено перелік спорів, що можуть розглядатися в КТС і що розглядаються в судах. Так, згідно зі ст. 224 КЗпП, КТС є обов'язковим первинним органом з розгляду трудових спорів, за винятком спорів, що безпосередньо розглядаються в судах, та спорів деякої категорії працівників (суддів, прокурорсько-слідчих працівників та ін.).

Іншим органом з розгляду трудових спорів є ***суд***, який може бути як другою, так і першою інстанцією, що вирішує трудові конфлікти. Відповідно до ст. 231, 232 КЗпП, у судах розглядаються спори за заявами:

- працівника чи власника (або уповноваженого ним органу), коли вони не згодні з рішенням КТС;
- прокурора, якщо він вважає, що рішення КТС суперечить чинному законодавству;
- працівників підприємств, установ, організацій, де комісії з трудових спорів не обираються;
- працівника про поновлення на роботі незалежно від підстав припинення трудового договору, зміну дати й формулювання причини звільнення, оплату за час вимушеного прогулу або виконання роботи з меншою оплатою;
- керівника, головного бухгалтера підприємства, установи, організації (філії, представництва, відділу та відокремленого підрозділу), їхніх заступників, а також службових осіб митних органів і державних податкових адміністрацій, яким присвоєно персональні звання, службових осіб державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами; керівних працівників, які обираються, затверджуються чи призначаються на посади державними органами, органами місцевого й регіонального самоврядування, а також громадськими організаціями та іншими об'єднаннями громадян, з

питань звільнення, переведення на іншу роботу, оплати за час вимушеного прогулу і накладення дисциплінарних стягнень;

• власника (уповноваженого ним органу) про відшкодування працівниками матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації;

• працівників у питанні застосування законодавства про працю, яке відповідно до чинного законодавства попередньо було вирішено власником (уповноваженим ним органом) і профспілковим органом підприємства, установи, організації (підрозділу) у межах наданих їм прав;

• працівників, запрошених на роботу в порядку переведення з іншого підприємства, установи, організації;

• вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років або дитину-інваліда, одиноких матерів за наявності дитини віком до 14 років;

• в деяких інших випадках.

Проте будь-який працівник може звертатися безпосередньо до суду для вирішення трудового спору без попереднього звернення до КТС. Правовою підставою таких звернень є норми Конституції України, за якими права й свободи людини та громадянина захищаються судом, кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 55). Конституційні права і свободи, у тому числі й право на судовий захист, не можуть бути обмежені (ст. 64). Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами; не допускається делегування функцій судів, а також надання цих функцій іншим органам чи посадовим особам (ст. 124).

Кодексом законів про працю (ст. 233) встановлено тримісячний строк для звернення працівника до суду від дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а в справах про звільнення — в місячний строк від дня вручення копії наказу про звільнення або від дня вручення трудової книжки. Для звернень до суду власника або уповноваженого ним органу в питаннях стягнення з працівника матеріальної шкоди встановлюється строк один рік від дня виявлення заподіяної працівником шкоди.

Трудові спори розглядаються у КТС і в суді протягом десяти днів, а вищим у порядку підлеглості органом — у строки, які визначаються спеціальними нормами.

Для виконання рішень КТС і судів з трудових спорів встановлено триденний строк після закінчення десяти днів, передбачених для оскарження рішень (крім рішень про поновлення на роботі незаконно

звільнених чи переведення працівників, які підлягають негайному виконанню).

Вітчизняне законодавство про працю передбачає *погоджувальний спосіб вирішення колективних трудових спорів*, який ґрунтується на таких засадах:

1. Активна участь сторін у вирішенні трудового спору. Сторони самостійно формують органи, що мають сприяти розв'язанню конфлікту.

2. Використання усіх не заборонених законодавством засобів для вирішення колективного трудового спору на стадії примирних процедур. Сторони зобов'язані активно шукати засоби для вирішення спору шляхом компромісів і взаємних поступок.

3. Обов'язковість (за попередньою домовленістю сторін) рішень примирних комісій та трудового арбітражу. Проте механізм примусу відсутній. Закон не передбачає відповідальності сторін за невиконання рішення примирної комісії чи трудового арбітражу.

4. Заборона ухилення від примирних процедур. У разі недотримання сторонами примирних процедур настають правові наслідки. Так, у разі оголошення страйку без дотримання примирних процедур він має бути визнаний незаконним.

Під примирними процедурами розуміють особливі способи вирішення колективного трудового спору без припинення роботи шляхом пошуку взаємоприйнятного для сторін рішення.

Умови економічної нестабільності і безробіття накладають певні особливості на процес вирішення трудових спорів. Передусім слід зважати на те, що роботодавець має можливість чинити тиск на працівника з метою примусити його відмовитися від позову або схилити до укладання мирової угоди на умовах, вигідних для роботодавця. Тому особливого значення набуває обов'язок суду перевірити законність заяви працівника про відмову від позову та перевірити відповідність законодавству умов мирової угоди при її затвердженні. Суд має переконатися в тому, що права працівника не порушуються, а також у добровільності його волевиявлення. Становище працівника як сторони трудового конфлікту ускладнює й та обставина, що він об'єктивно перебуває у гіршому становищі, порівняно з роботодавцем, щодо надання доказів. Переважна більшість доказів, що мають значення для встановлення істини у справі (як тих, що підтверджують правові вимоги працівника, так і тих, що оспорюють останні), перебуває у розпорядженні роботодавця.

Закон України "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)" передбачає створення ***органів, які мають***

сприяти примиренню сторін: а) примирних комісій; б) трудових арбітражів; в) Національної служби посередництва і примирення.

Примирна комісія — це орган, призначений для вироблення рішення, що може задовольнити сторони колективного трудового спору (конфлікту), який утворюється з представників сторін. Порядок направлення представників у примирну комісію визначається кожною зі сторін самостійно. Залежно від рівня конфлікту (виробничий, територіальний, національний) комісія розглядає спір протягом відповідно п'яти, десяти або п'ятнадцяти днів. За погодженням сторін ці строки можуть збільшуватися. Рішення примирної комісії має обов'язкову силу і виконується у порядку й терміни, визначені цим рішенням.

За спільним рішенням сторін може визначатися *незалежний посередник* — особа, яка бере участь в ухваленні примирною комісією взаємоприйнятного рішення і має сприяти проведенню переговорів, установленню взаємодії сторін [17].

Трудовий арбітраж — це орган, який складається із залучених сторонами спеціалістів, експертів, представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших осіб. Він може створюватися з ініціативи однієї зі сторін або незалежного посередника у разі несхвалення примирною комісією рішення зі спору, а також у випадках невиконання законодавства про працю. Трудовий арбітраж ухвалює рішення протягом 10 днів од дня його утворення. За рішенням більшості членів трудового арбітражу цей строк може бути продовжено до 20 днів. Рішення трудового арбітражу є обов'язковим для виконання, якщо сторони про це попередньо домовилися.

Сторони колективного трудового конфлікту, примирна комісія, трудовий арбітраж зобов'язані використати для врегулювання колективного спору всі можливості, не заборонені законодавством. Жодна зі сторін не може ухилитися від участі в процедурі примирення.

Національна служба посередництва й примирення створюється Президентом України з метою сприяння поліпшенню трудових відносин та попередження виникнення колективних трудових конфліктів, їх прогнозування та сприяння своєчасному вирішенню, здійснення посередництва для вирішення таких спорів. До її складу входять висококваліфіковані спеціалісти та експерти з питань вирішення колективних трудових спорів. Вона має свої відділення в Автономній Республіці Крим та областях.

До компетенції Національної служби посередництва й примирення входить:

• реєстрація висунутих працівниками вимог;

• аналіз вимог, пошук та узагальнення причин колективних трудових спорів (конфліктів), підготовка пропозицій для їх усунення;

• підготовка посередників та арбітрів, які спеціалізуються на вирішенні колективних трудових конфліктів;

• формування списків арбітрів та посередників;

• перевірка, у разі необхідності, повноважень представників сторін колективного трудового спору (конфлікту);

• посередництво у вирішенні колективного трудового спору (конфлікту);

• залучення до участі в примирювальних процедурах народних депутатів України, представників державної влади, органів місцевого самоврядування.

Якщо примирні органи не змогли врегулювати розбіжності між сторонами, причини розбіжностей з обґрунтуванням позицій сторін у письмовій формі доводяться до відома кожної зі сторін колективного договору (конфлікту). У цьому разі наймані працівники або уповноважений ними орган чи професійна спілка мають право з метою виконання висунутих вимог застосувати усі дозволені законодавством засоби.

Відповідно до ст. 44 Конституції України працівники для захисту своїх економічних та соціальних інтересів мають право на *страйк*. Право на страйк офіційно визнано Європейською соціальною хартією (1961 р.). Під страйком розуміють тимчасове колективне добровільне припинення роботи найманими працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

Страйк застосовується як крайній засіб (коли всі інші можливості вичерпано) вирішення колективного трудового спору (конфлікту) у зв'язку з відмовою власника або уповноваженого ним органу (представника) задовольнити вимоги найманих працівників або уповноваженого ними органу, профспілки, об'єднання профспілок.

Рішення про оголошення страйку на підприємстві приймається загальними зборами (конференцією) найманих працівників більшістю у 2/3 голосів. Страйк вважається галузевим чи територіальним, якщо на підприємствах, на яких оголошено страйк, кількість працівників становить більше половини загальної кількості працівників відповідної галузі чи території.

Законом передбачені гарантії для працівників під час страйку. Участь працівників у страйку, за винятком страйків, визнаних судом

незаконними, не розглядається як порушення трудової дисципліни і не може бути підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності. Водночас у законодавстві передбачаються також умови, що обмежують і забороняють страйки, а також умови, спрямовані проти незаконних страйків.

Законодавством європейських та деяких інших країн крім страйків регулюються *локаути*, які являють собою тимчасове закриття підприємства чи установи його власником у відповідь на страйковий рух персоналу. Застосування локауту перериває дію трудового договору працівників (включаючи й тих, хто не брав особистої участі у страйку), які звільняються, позбавляються заробітної плати, пільг тощо.

Як зазначають фахівці з трудового права [102, с. 533], в останні роки окреслилась тенденція вирівнювання правових і соціальних наслідків, що виникають у зв'язку з локаутами і страйками.

На Заході загальноприйнятим є розподіл трудових спорів на: а) колективні; б) індивідуальні; в) конфлікти інтересів (у зв'язку з вимогами встановлення нових або зміни існуючих умов праці); г) конфлікти права (стосуються тлумачення чи застосування норм, встановлених законами, колективними договорами або іншими правовими актами).

Вирішення трудових конфліктів, по-перше, покладається на судові чи адміністративні органи. Причому в кожній країні є свої особливості. Для розгляду та вирішення юридичних (індивідуальних та колективних) трудових спорів в усіх країнах Заходу застосовуються суди, а іноді, у США — адміністративні органи. У більшості європейських країн існують спеціалізовані суди з трудових спорів, у компетенції яких — вирішення індивідуальних та колективних трудових конфліктів. По-друге, широко застосовується примирно-третейська процедура, яка охоплює методи переговорів сторін, примирення (посередництва), трудового арбітражу. Проте примирно-третейська процедура не передбачає створення комісій з трудових спорів. Посередництво може бути як примусовим, так і добровільним [102, с. 509].

Нагальним завданням сьогодення є удосконалення в Україні правового механізму з розв'язання трудових конфліктів, використання європейського та світового досвіду, що дасть змогу повною мірою реалізувати конституційні права людини та громадянина на працю, захистити права як працівників, так і роботодавців.

Запобіганню трудовим конфліктам має слугувати регулювання умов праці й контроль за виконанням сторонами трудових правовідносин взятих на себе зобов'язань.

4.8. Запобігання та розв'язання сімейних конфліктів

"Усі щасливі сім'ї схожі одна на одну, кожна нещаслива сім'я нещасна по-своєму", — так починається роман Л. Толстого про трагічний сімейний конфлікт Анни Каренінної. Сімейні конфлікти, як і нещасливі сім'ї, несхожі один на одного, бо торкаються почуттів та інтимної сфери людини. Тому специфіка сімейних конфліктів полягає в тому, що вони не завжди регулюються правом. За допомогою безпосередньо правових норм можна врегульовувати лише ті аспекти сімейного життя та відносин, на які держава може впливати шляхом установлення обов'язкових правил поведінки. Проте цивілізовані стосунки й правомірна поведінка в сім'ї є важливою умовою сімейної гармонії.

На етапі вступу до шлюбу важливе значення для профілактики можливих конфліктів має дотримання визначених чинним законодавством вимог щодо ***умов та процедури взяття шлюбу***. Відповідно до чинного законодавства умовами вступу в шлюб є досягнення шлюбного віку (для жінки — 17, для чоловіка 18 років, при можливості вступу в шлюб особи, що досягла 14 років за її заявою, якщо судом буде встановлено, що це відповідає її інтересам) та взаємна вільна згода жінки та чоловіка на укладення шлюбу. Для забезпечення стабільних відносин між жінкою та чоловіком, охорони прав та інтересів подружжя, їхніх дітей установлена державна реєстрація шлюбу. На орган державної реєстрації покладається обов'язок ознайомити осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, з їхніми правами та обов'язками як майбутніх подружжя і батьків та попередити про відповідальність за приховування перешкод до реєстрацію шлюбу. Чинне сімейне законодавство передбачає взаємну обізнаність осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, про стан здоров'я. Приховування тяжкої хвороби, а також хвороби, небезпечної для одного з подружжя, їхніх нащадків, може бути підставою для визнання шлюбу недійсним.

Сімейний кодекс України (2002 р.) вперше законодавчо врегулював статус та процедуру *заручин* (ст. 31). Зарученими вважаються особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу. Кодекс визначає обов'язок

особи, яка відмовилась від шлюбу, відшкодувати другій стороні затрати, що їх вона зазнала у зв'язку з приготуванням до шлюбу та весілля.

Важливе значення для профілактики та мирного вирішення сімейних суперечок і конфліктів є дотримання у сімейних стосунках передбачених чинним законодавством *прав та обов'язків подружжя, матері, батька, дитини, інших членів сім'ї та родичів.* Серед основних гарантованих законодавством особистих немайнових прав подружжя — право на материнство, на батьківство, на повагу до своєї індивідуальності, на фізичний та духовний розвиток, на особисту свободу. Невиконання цих положень може стати підставою для серйозних конфліктів у сім'ї. Дружина, чоловік мають право розподілити між собою обов'язки в сім'ї. Проте усі найважливіші питання життя сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. Основним інтегруючим фактором у шлюбі є сумісна діяльність подружжя: ведення спільного господарства, народження та виховання дітей, відпочинок тощо. Дружина й чоловік зобов'язані спільно піклуватися про побудову сімейних відносин між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги.

Запобіганню майновим спорам між подружжям має слугувати врегулювання у Сімейному кодексі права особистої приватної власності дружини та чоловіка, права спільної сумісної власності подружжя. Дружина і чоловік мають право на укладення між собою усіх договорів, не заборонених законом, як щодо майна, яке є їхньою особистою власністю, так і щодо майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Подружжя має рівні права володіння, користування і розпорядження майном, яке нажите ними під час шлюбу. При розпорядженні майном одним із подружжя не вимагається (за винятком випадків відчуження будинку, квартири, автомашини та ін.) згода іншого.

Проте коли руйнується сім'я і неможливо уникнути конфлікту, розподіл майна часто-густо відбувається болісно, через те, що кожен намагається доводити своє переважне право на володіння тим чи іншим майном. Цивілізованому вирішенню таких спорів має слугувати інститут ***шлюбного договору***, який передбачений Сімейним кодексом України. Він закріплює право подружжя укласти такий договір як до реєстрації шлюбу, так і під час перебування в шлюбі з правом внесення до нього змін за взаємною згодою. Змістом шлюбного договору є регулювання майнових відносин між подружжям, визначення їхніх майнових прав та обов'язків. Такий договір не може регулювати особисті відносини подружжя, а також особисті відносини між ними та дітьми.

Важливою умовою запобігання конфліктам у родині є дотримання визначених чинним законодавством порядку й обов'язку утримання батьками дитини (повнолітніх непрацездатних дочки, сина, які потребують матеріальної допомоги), а також повнолітніх дочки, сина утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги.

Серед засобів врегулювання сімейного конфлікту — передбачена Сімейним кодексом України (ст. 119, 120) можливість встановлення *режиму окремого проживання подружжя*. Такий режим за заявою подружжя або за позовом одного з подружжя може бути встановлений рішенням суду у разі неможливості чи небажання дружини й/або чоловіка проживати спільно. Встановлення режиму окремого проживання не припиняє прав і обов'язків подружжя, які встановлені чинним законодавством і які дружина та чоловік мали до встановлення цього режиму, а також прав та обов'язків, які встановлені шлюбним договором.

Радикальним способом розв'язання сімейних конфліктів є ***розірвання шлюбу***. На думку психологів, юридичному розлученню, як правило, передують емоційне розлучення, що полягає у втраті любові й довіри між подружжям, та фізичне розлучення, яке призводить до роздільного побуту й проживання подружжя. Численні сімейні конфлікти створюють умови, неможливі для сімейного життя та спільного проживання. В такій ситуації право на розлучення надає можливість членам подружжя позбавитися постійної соціальної та міжособистісної напруги, в якій вони перебувають.

Сімейним кодексом передбачено спрощений порядок розірвання шлюбу державними органами реєстрації актів громадянського стану на підставі спільної заяви подружжя, яке не має дітей. Проте у разі розірвання шлюбу в судовому порядку на суд покладається зобов'язання вжити заходів щодо примирення подружжя. Суд з'ясовує фактичні взаємини подружжя, причини позову про розірвання шлюбу, бере до уваги наявність малолітньої дитини, дитини-інваліда та інші обставини життя подружжя. Рішення про розірвання шлюбу суд постановляє, якщо буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя й збереження шлюбу суперечить інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей.

Проте розлучення як спосіб розв'язання сімейного конфлікту вирішує далеко не всі проблеми. Конфліктні стосунки між колишнім подружжям можуть продовжуватися у площині вирішення майнових, житлових проблем, питань сплати аліментів тощо. Але найтяжчими є негативні наслідки розлучення батьків для дітей.

Отже, правові засоби можуть сприяти лише частковому розв'язанню сімейних конфліктів. Основні можливості щодо попередження та оптимального вирішення сімейних конфліктів — у сфері соціальної психології, зокрема, психології сім'ї та психології міжособистісних відносин. Крім того, слід зауважити, що не всі сімейні конфлікти мають негативне значення. Конфлікти можуть допомагати подружжю краще розуміти та враховувати інтереси один одного, дійти справжнього порозуміння зі спірних питань.

Подружній конфлікт, як правило, має емоційне забарвлення і тому важливо розрізняти емоційні та конструктивні причини його виникнення. Однією з найскладніших проблем у конфліктології є розв'язання емоційних конфліктів. Саме подружжя зазвичай не в змозі вирішити їх самостійно. У таких випадках стане в нагоді допомога професійних психологів, а також посередників, у ролі яких можуть виступати родичі, друзі, знайомі, а інколи й незнайомі люди.

Для *вирішення неемоційних конфліктів* існує багато способів. Наведемо деякі з них [44, с. 48–49].

1. Кожен з подружжя одночасно виконує кілька ролей. Наприклад, роль дружини, матері, домогосподарки, юрисконсульта тощо. Те ж саме можна сказати й про чоловіка. Якщо виникають конфлікти з причини несумісності цих ролей, то саме подружжя має визначитися: робота чи дитина, кар'єра чи сім'я.

2. У разі конфлікту з приводу того, хто є главою сім'ї, в нагоді стануть такі варіанти вирішення цієї проблеми: а) домовитися щодо спільного прийняття рішень з важливих питань сімейного життя; б) не акцентувати увагу на цій проблемі — лідер має визначитися сам; в) розподілити сфери домінування.

3. Не переносити власні внутрішні конфлікти у сім'ю, але намагатися вислухати один одного, заспокоїти, щось порадити і тим самим розрядити внутрішню наругу у партнера по шлюбу.

4. Не переносити службові стосунки на подружні.

5. Не акцентувати увагу на недоліках, прорахунках та помилках партнера по шлюбу, намагатися пам'ятати про переваги.

6. Завжди пам'ятати, що ніжність, ласка, поважне ставлення, добре слово тощо можуть улагодити чимало конфліктних ситуацій.

Взаємна повага та доброзичливість, взаємодопомога та співчуття, спільні цілі та спільна діяльність сприяють досягненню справжньої сімейної єдності, коли окремі "Я" інтегруються у спільне "Ми".

Розділ 5

ПСИХОЛОГІЯ ПОВЕДІНКИ В КОНФЛІКТІ

Практична діяльність юриста за психологічним змістом є конфліктогенною. Вона пов'язана з постійним перебуванням в тих чи інших конфліктних ситуаціях. Захисник, обвинувач, представник позивача, представник відповідача, суддя, правоохоронець — кожен з них виконує функціонально чітко визначені ролі в тому чи іншому юридичному конфлікті. Крім того, юридична діяльність генерує широке коло інших конфліктів: внутрішньоособистісних, пов'язаних передусім з боротьбою мотивів, міжособистісних, особистісно-групових, міжгрупових та ін. Тому важливою складовою професійної підготовки правознавців є формування у них психологічної готовності до діяльності в умовах конфліктів, отримання необхідних знань і практичних навичок ефективної поведінки в конфліктних ситуаціях.

Ефективна поведінка в конфлікті зазвичай розглядається соціологами й психологами як засвоєння позиції партнерства, співробітництва, як компонент комунікативної розвиненості особистості. Технологічно вона полягає в розвитку усвідомленості щодо діапазону можливих стратегій поведінки в конфлікті та вміння реалізовувати ці стратегії в конкретній життєвій ситуації. Цей загальний підхід притаманний для всіх видів конфліктної взаємодії, у тому числі й конфліктів юридичних.

Хоча, безперечно, юридичний конфлікт є специфічним видом соціального конфлікту, що проявляється в первісно протилежній спрямованості міжрольових відносин його учасників (звинувачення — захист, позивач — відповідач). Проте в сучасних умовах практична юридична конфліктологія дедалі більше розвивається за загальними правилами ринкових відносин, коли завжди прогнозуються можливі вигоди і втрати від тієї чи іншої акції.

5.1. Індивідуально-психологічні особливості поведінки в конфлікті

Керування власною поведінкою в ситуації конфліктної взаємодії становить, так би мовити, внутрішній аспект керування конфліктами і має суто психологічний характер. Усвідомлення особистістю ситуації як конфліктної часто-густо актуалізує почуття небезпеки, тривоги, страху. Відбувається мобілізація особистісних ресурсів, у дію вводиться весь арсенал засобів, наявний у кожного з учасників. Розбіжності між сторонами конфлікту можуть посилюватися специфічними особистісними рисами та якостями людей.

Багато інформації для обрання правильного способу поведінки в конфліктних ситуаціях може дати визначення особливостей темпераменту та характерологічних рис учасників конфліктів.

Загальноприйнятим є поділ ***темпераменту*** людей, залежно від вроджених якостей їх нервової системи, на чотири типи: (холеричний, сангвінічний; флегматичний та меланхолічний). Відтворюючись у життєвій активності та емоційній стійкості людини, темпераменти позначаються й на характері спілкування, особливостях поведінки в конфліктах. Наприклад, такі риси особистості, як емоційність, раціональність, виразність, багато в чому визначаються темпераментом.

• *Холеричний* темперамент характеризується підвищеною збудженістю та неврівноваженістю. У стосунках з людьми холерики надто експресивні, виразні, поведінка їх непередбачувана, емоційна. Оточенню вони здаються яскравими натурами, але їхній настрій не буває сталим, характерні перепади від симпатій до антипатій. У конфліктах вони схильні до бурхливих емоційних спалахів, різких змін настрою. Найбільшу вигоду від діяльності холерика в конфліктній ситуації можна отримати, якщо постійно забезпечувати йому зміну характеру діяльності, проблем, завдань.

• *Сангвінічний* темперамент також відзначається помітною психічною активністю, швидко реагує на зміни ситуації. Товариськість та неконфліктність сангвініків створюють умови доброзичливого клі-

мату в робочих стосунках. Щодо поведінки у конфлікті — це найсприятливіший з усіх типів: сангвініки добре пристосовуються до зміни обставин, порівняно легко переживають невдачі та неприємності.

• *Флегматичний* тип має характерною ознакою слабку збуджуваність та чутливість. В основному це люди спокійні, в рухах дещо уповільнені, у них не буває різких перепадів настрою. У конфліктних ситуаціях вони більш витримані. Відзначаються також сталими намаганнями і почуттями, наполегливістю в досягненні мети. Щоб отримати позитивний результат, їх не слід квапити.

• *Меланхолійний* тип характеризується підвищеною чутливістю й збудженістю. У конфліктних ситуаціях люди цього типу вразливі, вони відчувають велику внутрішню напругу та перебільшений страх. У них спостерігається схильність до нудьги, вони часто замикаються в собі, усамітнюються. Проте слід враховувати, що меланхоліки, за умови доброзичливого ставлення, сприятливого мікроклімату, можуть досягати значних успіхів у творчій діяльності.

Виникнення та ескалація конфлікту є ймовірними, якщо, наприклад, та чи інша робоча група буде створена без урахування доцільних поєднань темпераментів. Тому психологи радять враховувати, що в парах партнерів, які взаємно не сприймають один одного, частіше зустрічаються поєднання *"холерик — холерик"*; *"сангвінік — сангвінік"* та *"флегматик — сангвінік"*. Найбільший діапазон узгодження з іншими типами темпераменту мають меланхоліки, які зберігають сталі відносини з меланхоліками, флегматиками та сангвініками. Поєднання в групі меланхоліка з холериком є конфліктогенним. Взагалі холерики через свою нестриманість погано співіснують з будь-якими типами темпераменту.

Сангвінікам та флегматикам меншою мірою, ніж іншим типам темпераменту, потрібна довірлива обстановка, бо вони здатні самі вирішувати свої проблеми. Тому їхні стосунки менш довірливі, але більш стабільні [29, с. 17–18].

Зрозуміло, що не всіх людей можна поділити на чотири типи темпераменту. Питання щодо типології темпераменту ще не остаточно вирішено в науці. Проте в житті досить часто зустрічаються люди з домінуванням зазначених типологічних темпераментних ознак.

Певне визнання в психології отримала класифікація темпераментів, що базується на врахуванні таких психологічних особливостей, які визначаються термінами інтроверсія, екстраверсія (ці поняття були запроваджені в психологію К. Юнгом).

• *Інтроверти* схильні до самоаналізу, замкнені, не люблять допускати сторонніх у свій внутрішній світ, соціальна адаптація в них утруднена. Класичним прикладом інтровертованості може слугувати образ Дон-Кіхота, який настільки глибоко занурений у власні уявлення, що не лише забуває про реальність, а й просто ігнорує її. Особливо інтровертованість Дон-Кіхота кидається у очі на тлі екстраверта Санчо-Панси, партнера й антипода лицаря.

• *Екстраверти* імпульсивні, комунікабельні, спрямовані на взаємодію із зовнішнім світом, прагнуть нових вражень. Ці люди легко знайомляться, мають широкі зв'язки, але характер їхнього спілкування не відзначається глибиною. Для них важливу роль відіграє сам контакт з людьми.

Проте, як наголошує відомий російський психолог А. В. Петровський, власне до темпераменту можна зарахувати лише динамічний аспект тих психологічних рис, які характеризують ці типи [78, с. 439].

Врахування індивідуально-психологічних особливостей поведінки передбачає діагностику характерологічних рис учасників конфлікту. *Характер* — це сукупність стійких особливостей особистості, що виникають у діяльності та спілкуванні й зумовлюють типові способи її поведінки. Характер проявляється в тому, як людина ставиться до:

• *інших людей* (комунікабельність — замкненість, принциповість — безпринципність, правдивість — неправдивість, ввічливість — грубість та ін.);

• *себе* (самовпевненість — невпевненість у власних силах, самолюбство — принизливість, егоцентризм — альтруїзм та ін.);

• *справи* (добросовісність — недобросовісність, відповідальність — безвідповідальність та ін.),

• *до речей* (жадібність — щедрість, акуратність — неохайність та ін.).

У реальному житті характери людей надзвичайно варіативні, своєрідні й різноманітні. Існує чимало варіантів типізації характерологічних рис особистості.

Так, Дж. Г. Скотт, автор популярного видання з практичної конфліктології, досліджуючи особливості поводження зі складними у спілкуванні людьми, виокремлює такі ***конфліктогенні типи*** [93, с. 176–181].

"Шерманівський танк" — людина груба, безцеремонна, яка вважає що всі повинні їй поступатися. Вона може поводитись так, бо переконана у своїй правоті й бажає, щоб про це знали всі навколо. Водночас деякі з таких людей можуть боятися розкриття своєї неправоти. Для "танка" підрив його іміджу — жахлива перспектива. Якщо предмет

конфлікту не є особливо важливим, то краще ухилитися від нього або пристосуватися. Краще поступитися такій людині в малому, щоб заспокоїти її. Якщо ж ви обрали інший шлях, то краще почати з того, щоб надати такій людині можливість випустити пару. Потім слід спокійно й переконливо висловити власну точку зору, але не ставити під сумнів її правоту, оскільки неминучим буде зіткнення з її ворожою реакцією. Визначте свою роль як миротворця, який перебуває понад конфліктом. Знешкодьте лютість такої людини власним спокоєм; це допоможе їй упоратися з агресивністю, і ви зможете дійти спільного рішення.

"Прихований агресор" — людина, яка намагається завдавати людям прикрощі за допомогою різних залаштункових махінацій, прихованих проявів агресії. Таку поведінку представник цього типу вважає виправданою: хтось інший помилився, а він виконує роль таємного месника, відновлюючи справедливість. У такий спосіб він може поводитись і тому, що не має достатньої влади, аби діяти відкрито. Якщо ви вирішили, що ухилятися або терпіти цю людину не для вас, найкращий спосіб — виявити конкретний факт спричинення зла і потім з'ясувати приховані причини. Якщо вона заперечуватиме факти, наведіть докази. При цьому вам слід зберігати спокій, щоб людині не здавалося, що ви агресивно налаштовані до неї, бо це може призвести до відкритої сутички. Якщо ви наведете кілька прикладів та аргументів, які викривають цю людину, вона має припинити нападки на вас або відкрито визнати їх.

"Розгнівана дитина" за природою не є злою людиною. Вибух емоцій відображає її бажання взяти ситуацію під контроль. Так може поводитися чоловік, коли приревнував дружину і боїться втратити її, або начальник, який відчуває, що підлеглі "відбилися від рук". Щоб уникнути ескалації конфлікту, краще надати можливість такій людині накричатися або переконатися в тому, що ви слухаєте її. Потрібно дати їй зрозуміти, що вона контролює ситуацію й тим самим заспокоїти її. Слід дипломатично й доброзичливо запропонувати такій людині обговорити конфліктну проблему.

"Скаржник" — постійно скаржиться. Він дуже бажає бути почутим. Це одна з основних причин його невдоволеності. Коли ж його вислухають, до нього повертається відчуття власної значимості. Надайте йому можливість висловити власні почуття. При цьому ви не зобов'язані в усіх випадках визнавати скаргу справедливою. Якщо вам вдасться припинити потік безперервних скарг, ви зможете зай-

нятися самим конфліктом, пошуком реальних варіантів його вирішення.

"Мовчун" — потайна людина, яка ускладнює спілкування та спільну діяльність тим, що не бажає розкривати причини своєї замкнутості. Така поведінка може бути результатом переконання, що її думку не беруть до уваги, намаганням уникнути конфронтації. Таку людину слід доброзичливо спонукати до розмови, переконуючи, що хоч би що вона сказала, ви не будете ображатися чи висувати звинувачення. Однак важливо дотримуватися почуття міри. У спілкуванні з такими людьми швидко уривається терпець, але якщо предмет конфлікту важливий, слід довести справу до кінця.

"Суперпоступливий" — ззовні здається безконфліктним, бо завжди поступається, намагається сподобатись іншим. Але час від часу представники цього типу створюють проблеми: ви розраховуєте на людину, яка погоджується з вами в усьому, а потім з'ясовується, що її слова розходяться зі справами. Співробітник бере на себе якусь роботу — і не виконує її, приятель погоджується щось для вас зробити, але в останню мить знаходить привід для відмови. Якщо ви вважаєте за необхідне продовжити спілкування з такою людиною, необхідно показати їй, що ви бажаєте від неї щирості. Її слід переконати в тому, що ваше ставлення до неї визначатиметься не тим, що вона в усьому з вами погоджується, а тим, наскільки буде правдивою з вами і наскільки послідовними будуть її вчинки.

Проте далеко не всі люди є конфліктогенними за своєю природою. Конфліктна поведінка, крім проявів певних рис особистості, є результатом взаємодії різних чинників.

У прогнозуванні конфліктної поведінки надзвичайно важливу роль відіграють ***характерні особливості контактності особистостей***. З цих позицій слід враховувати поради психологів, які за здатністю виходити на контакт розрізняють такі типи людей: "черепахи", "хамелеони", "леви", "дикобрази", "безбарвні".

"Черепахи" ховають свої почуття та переживання під "панцирем", вони не здатні на бурхливі їх прояви.

"Хамелеони" "тримають ніс за вітром", вони добре й швидко підіграють співрозмовникові: співчувають, обурюються і підлещують залежно від обставин.

"Леви" перебувають у постійному русі, діях, їх внутрішній світ не обмежується переліком службових справ. Вони відчувають свою ділову перевагу й пишаються цим.

"Дикобрази" завжди стривожені, ворожі, вони ніби постійно очікують прикрощів від оточення.

"Безбарвні", здається, розчиняються в навколишньому середовищі, вони нічим не помітні, не залишають сліду в пам'яті.

Визначивши, до якого типу належить суперник, можна побудувати тактику спілкування з ним, не створюючи ситуацій, за яких йому довелося б вийти за межі свого психологічного типу. Так, "черепаху" не слід викликати на відвертість, "дикобраза" — тривожити негативними прогнозами розвитку явищ тощо. Потрібно пам'ятати, що людина може належати до будь-якого типу і водночас поєднувати риси інших типів. Утім, всі ці якості проявляються в подальшому спілкуванні, а для першого контакту найважливіше створити позитивний імпульс для спілкування, розкріпачення людини [29, с. 19–20].

Умовою ефективного спілкування та раціональної поведінки в конфліктній ситуації є розробка взаємоприйнятного всіма учасниками рішення на основі глибокого аналізу причин і змісту юридичного конфлікту. У зв'язку з цим цікава класифікація людей ***за характером пізнавальної діяльності та способами прийняття рішень***. За такими ознаками психологи розрізняють типи: *емоційний*, *аналітичний*, *відчуваючий* та *інтуїтивний*

Емоційний тип невпевнено почувається в нових умовах, намагається уникнути рішень, які розривають його зв'язок із минулим. Часто стійка схильність до конфліктного реагування на ті чи інші життєві обставини є проявом емоційної сфери людини. Вона виявляється в нестриманості, імпульсивності, це так звана вибухова поведінка. Емоційні люди важко змінюють свою думку про іншу людину. Вони розглядають події лише з позицій особистої оцінки: що-кому-колихтось зробив.

Аналітичний тип відзначається деякою байдужістю у ставленні до оточення, подій. Та це на перший погляд. Події глибоко цікавлять цих людей, але тільки як строго логічний процес. Вони самі живуть за створеним ними графіком і стежать, до якої системи входять вчинки інших людей. Вони не швидкі в діях. Перед тим як діяти — мають подумати. Внаслідок цього аналітичний тип частіше бездіяльний у кризових ситуаціях. Однак якщо криза поглиблюється, підвищується їхня спроможність подолати її. Жоден тип не здатен планувати майбутню діяльність так, як вони. Причому люди цього типу обстоюють план дуже активно, якщо його розробили вони. Мова — засіб їхньої боротьби в конфлікті. Якщо в такого типу людей не досить роз-

винений інтелект, вони перетворюються на догматиків, стають самовпевненими, пихатими, зарозумілими.

Відчуваючий тип сприймає дійсність, не посилаючись ні на минуле, ні на майбутнє. Прекрасно справляється з кризовими ситуаціями та несподіванками.

Інтуїтивний тип часто справляє враження людини легковажної, нереалістичної. У цих людей постійно виникають різні ідеї, які вони одразу ж намагаються реалізувати. Вони, як правило, вкрай непунктуальні. Добре надихають інших передбаченням майбутнього, гарні агітатори. Якщо вони розумні та врівноважені — добре передбачають майбутнє. Якщо їхній інтелект невисокий, здатні дуже зашкодити оточенню. Свої переконання такі люди обстоюють із запалом. Життя часто втомлює їх, вони мало ним дорожать. Вони поспішливі у спілкуванні [29, с. 20–21].

Психологи стверджують, що провокація та ескалація конфліктів у певних ситуаціях може бути наслідком розбалансованих, гіпертрофовано розвинених особистісних рис, або так званих ***акцентуацій характерів***. Класифікація типів акцентуацій має певну складність і не збігається за назвами у різних авторів. (К. Леонгард, А. Лічко). Проте опис акцентуйованих рис значною мірою видається ідентичним, що дає змогу зарахувати до основних акцентуйованих типів такі характеристики.

Гіпертимний — енергійна, самостійна людина, яка прагне до лідерства, схильна до ризику, авантюр. Їй не притаманна самокритичність, вона не переносить самотності. Для цього типу конфлітогенними є умови монотону, жорсткої дисципліни, постійні вказівки та зауваження.

Дистимічний — характеризується постійно зниженим настроєм, замкнутістю, песимістичністю, ригідністю мислення та утрудненим спілкуванням. Ситуації, які потребують активної позиції, змін звичного способу життя, для нього конфліктогенні. Проте в конфлікти вступає зрідка, і тільки пасивною стороною.

Циклоїдний — характеризується циклічними перепадами настрою. В різні періоди змін діють відповідні конфліктогенні фактори (за гіпертимним або дистимічним типами).

Емотивний — надзвичайно чутлива, вразлива людина, яка глибоко переживає найменші прикрощі, невдачі. Трагічно сприймає сварку з близькою людиною, хворобу рідних. Несправедливість, хамство можуть призвести до нервового зриву.

Демонстративний — людина, яка прагне бути в центрі уваги. Постійно потребує підтвердження своєї значимості, повагу сприймає як належне. Схильна до інтриг. Рівень домагань завищений. Провокує, "грає" у конфлікти, легко переживає поверхові конфлікти, почувається при цьому "затишно". Для неї протипоказані замкнене коло спілкування, одноманітна робота, недооцінка заслуг.

Збудливий — вирізняється підвищеною дратівливістю, нестриманістю, агресивністю. Активно конфліктує навіть з незначного приводу, погано уживається в колективі. Навіть незначні приводи призводять до невротичних зривів.

Застряваючий — владолюбний, самовпевнений тип, який, "застряє" на власних думках і почуттях, не прощає образ. Чітко поділяє людське оточення за критерієм "друзі — вороги". Незговірливий, схильний до тривалих суперечок, у конфлікті частіше буває активною стороною.

Педантичний — це формаліст, якому притаманна надмірна акуратність. Скрупульозний у роботі, але занудливий у "переживаннях" подробиць. Страждає від себе сам: часто здається, що його скривдили. У конфлікти вступає рідко, в конфліктній ситуації надто тривожний, надмірно чутливий до деталей.

Тривожний — людина, яка характеризується мінливістю настрою, балакучістю, підвищеною розсіяністю. Невпевнена у собі, вкрай нерішуча, підозрілива, боягузлива, схильна до розпачу. Беззахисність часом робить її об'єктом жартів, "козлом відпущення". Довго переживає невдачі, постійно сумнівається у своїх діях. На конфлікт може піти зі страху або через загрозу покарання, кепкування, несправедливих обвинувачень.

Екзальтований — емоційний, вразливий тип, який підвищено реагує на зовнішні події. Трагічно сприймає невдачі, горе. Схильний до панічних настроїв, відчаю.

Інтровертивний — нетовариський, замкнений, заглиблений у себе тип. Характеризується підвищеною вразливістю, у прояві почуттів стриманий, емоційно холодний. Має на все власну думку, яка багато в чому відрізняється від загальноприйнятої. У конфлікти вступає рідко, переважно після спроб вторгнення у його внутрішній світ.

Конформний — комунікабельний, товариський, балакучий. Рідко має власну думку, точку зору, прагне бути як усі. Схильний до необміркованих вчинків, легко піддається чужому впливу. Конфліктність проявляється в ситуаціях вимушеної самотності, безконтрольності, невпорядкованості життя.

В акцентуйованих особистостей конфліктність провокується внаслідок перебільшеного розвитку окремих характерологічних рис за рахунок інших. Через це ускладнюються їхні стосунки з оточенням. "Схильність" до конфліктів у акцентуйованих особистостей часто не усвідомлюється, є результатом дії глибинних структур їхньої психіки і тому важко виправляється.

На усунення або зведення до мінімуму негативних факторів, які травмують особистість, спрямована дія *механізмів психологічного захисту*. Вони забезпечують людині несвідому компенсацію нездатності ефективно поводитися в конфлікті, послаблюють пов'язані з ним стрес і тривогу. Дослідження механізмів психологічного захисту було започатковано З. Фрейдом, який розглядав їх як продукт індивідуального досвіду та навчання. Усього описано понад 20 механізмів. Розглянемо деякі з них.

1. *Заперечення* — несвідома відмова допустити існування певних фактів чи трансформування реальності з метою пристосування її до своєї поведінки. Тобто інформація, яка може призвести до конфлікту, не сприймається.

2. *Витіснення* — активне вилучення зі свідомості неприйнятних мотивів та переживань. Це несвідомий психічний акт позбавлення від внутрішнього конфлікту, під час якого неприйнятний мотив чи травмуюча інформація відкидаються на порозі свідомості.

3. *Проекція* — несвідоме приписування іншій людині власних почуттів, бажань, прагнень, вад, у яких людина не хоче собі зізнатися, розуміючи їх негативну спрямованість. У результаті "знімаються" почуття власної провини.

4. *Ідентифікація* — несвідоме перенесення на себе почуттів і якостей, властивих іншій людині, недоступних, але бажаних для себе.

5. *Раціоналізація* — псевдораціональне пояснення людиною своїх побажань та дій, справжні причини яких криються в соціально та особисто несприйнятливих прагненнях. Раціоналізація пов'язана зі спробою знизити цінність недоступного.

6. *Придушення* — витіснення бажання чи конфліктної ситуації у сферу підсвідомого.

7. *Заміщення* — перенесення дії, спрямованої на недоступний об'єкт, на дію з доступним об'єктом (наприклад, "відвести душу").

8. *Ізоляція* — неприємним емоціям, факторам, які травмують людину, блокується доступ до свідомості.

Специфічними механізмами психологічного захисту в конфлікті можуть бути *гумор* і *сміх*.

Психологічний захист, з одного боку, усуває, знімає нестабільний стан особистості, виконуючи функцію адаптації, з іншого — позбавляє людину можливості активно впливати на ситуацію. Механізми психологічного захисту служать в ситуації конфлікту засобами боротьби з негативними психічними станами, поки людина не знайде раціональніших способів розв'язування проблеми.

5.2. Конфліктна поведінка як взаємодія сторін

Характер конфліктної поведінки залежить як від предмета конфлікту, так і від соціально-психологічних умов перебігу конфліктної ситуації, що проявляється в усій складності й багатоманітності взаємодії сторін.

У конфліктологічній літературі узагальнені установки сторін конфлікту щодо його динаміки й способу вирішення заведено називати моделями конфліктної поведінки (так, виокремлюють конструктивну, деструктивну та конформістську моделі). Російський конфліктолог С. М. Ємельянов так характеризує їх [33, с. 82–83].

Конструктивна. Основною характеристикою поведінки є прагнення улагодити конфлікт, спрямоване на пошук прийнятного рішення, вирізняється витримкою і самовладанням, доброзичливим ставленням до суперника, відкритою і щирою позицією, у спілкуванні — лаконічність і небагатослівність. Бажана і необхідна в діловому, раціональному спілкуванні.

Деструктивна. Постійно прагне до розширення і загострення конфлікту, приниження партнера, негативно оцінює його особистість, виявляє підозріливість і недовіру до суперника, порушує етику спілкування. Може перетворити конструктивний конфлікт у деструктивний, тому використання цієї моделі невиправдане.

Конформістська. Пасивна позиція в контакті, схильність до поступок, непослідовність в оцінках, судженнях, поведінці, легко погоджується з точкою зору суперника, відходить від гострих питань. Має

позитивне значення, якщо суперечності в конфлікті несуттєві, — використання цієї моделі поведінки сприяє швидкому їх вирішенню. Однак така поведінка може провокувати агресивність партнера, особливо у разі значимості й гостроти конфліктної ситуації, важливості оперативного вирішення проблеми.

Орієнтація кожного учасника юридичного, як і будь-якого іншого, конфлікту на реалізацію індивідуальної мети допускає необхідність блокування шляхів для досягнення мети іншими учасниками. Це означає, що кожному з них доводиться долати створені іншими перешкоди, постійно шукати нових шляхів і способів досягнення власної мети. Об'єктивними характеристиками конфліктної взаємодії є передусім орієнтація на досягнення індивідуальної мети, необхідність врахування інтересів протилежної сторони та постійна проблемність ситуації.

Залежно від соціально-психологічних умов конфліктної взаємодії сторони можуть обирати один із таких варіантів поведінки [19, с. 254]:

- активну боротьбу за свої інтереси, усунення чи подолання будь-якого опору;
- відхід від конфліктної взаємодії;
- розробка взаємоприйнятної угоди, компромісу;
- використання результатів конфлікту у власних інтересах.

Зазначені варіанти поведінки були узагальнені американськими психологами К. Томасом і Р. Кілменном. Вони зокрема зосередили увагу на двох незалежних параметрах вимірювання конфліктів:

1. Ступінь реалізації власних інтересів, досягнення своїх цілей.
2. Рівень кооперативності, врахування інтересів іншої сторони.

В результаті було запропоновано графічне відображення п'яти основних ***стилів поведінки в конфлікті*** (ухилення, протиборство, пристосування, співробітництво, компроміс), а також, методика їх психодіагностики. Користуючись цією методикою, можна визначити власний стиль поведінки в конфліктних ситуаціях, вибравши найефективніший для розв'язання конфлікту, а також спрогнозувати вірогідний стиль поведінки інших його учасників.

У конфліктологічній літературі досить часто наводиться характеристика стилів поведінки в конфлікті, яку на основі методу Томаса — Кілменна розробила Дж. Г. Скотт [93, с. 115–130]. Ця універсальна методика може застосовуватися у різних ситуаціях юридичної діяльності, яка за своєю сутністю спрямована на розв'язання і вирішення конфліктів.

Стиль конкуренції (суперництва, протиборства) — застосовується активними і вольовими людьми, які віддають перевагу власним шляхам вирішення конфлікту. В цій стратегії часто використовується влада, сила закону; вона характерна для вирішення юридичних конфліктів.

Така поведінка доцільна й ефективна в таких випадках:

- результат є дуже важливим для вас, ви робите велику ставку на власне рішення, до того ж у вас на це досить повноважень;
- ви маєте достатній авторитет для прийняття рішення і вам здається, що запропоноване вами рішення — найкраще;
- рішення необхідно прийняти швидко і ви маєте достатньо влади для цього;
- ви відчуваєте, що у вас немає іншого вибору і що вам нічого втрачати;
- ви перебуваєте в критичній ситуації, яка потребує миттєвого реагування;
- ви не можете дати зрозуміти групі людей, що перебуваєте у безвиході, тимчасом як хтось має повести їх за собою;
- ви повинні прийняти нестандартне рішення, але тепер вам необхідно діяти й у вас достатньо повноважень для такого кроку.

Стиль ухилення — застосовується тоді, коли сторона, не наполягаючи на своєму, але й не поступаючись власними позиціями, ухиляється від спору Вона не хоче співробітничати задля вироблення рішення, утримується від висловлювання власної позиції. Ігнорування ситуації, ухилення від вирішення проблеми, зміна теми, акцентування уваги на інших об'єктах може відбуватися з розрахунком на те, що конфлікт розв'яжеться сам собою. Цей стиль дає змогу учасникові вийти з конфліктної взаємодії без шкоди для власних інтересів, але й без вирішення самого конфлікту. Його можна використати як тактичний варіант часткового вирішення юридичного конфлікту.

Такий стиль поведінки доцільний у таких найтиповіших ситуаціях:

- напруженість занадто велика і ви вважаєте, що необхідно зменшити її;
- результат не дуже важливий для вас або ви вважаєте, що рішення таке тривіальне, що не варто витрачати на нього сили;
- у вас важкий день, а вирішення цієї проблеми може завдати додаткових неприємностей;
- ви знаєте, що не можете чи навіть не хочете вирішити конфлікт на свою користь;

• ви хочете виграти час, можливо, для того, щоб отримати додаткову інформацію або щоб заручитися чиєюсь підтримкою;

• ситуація дуже складна і ви відчуваєте, що розв'язання конфлікту потребує занадто багато від вас;

• у вас обмаль влади для розв'язання проблеми або для її розв'язання бажаним для вас способом;

• ви відчуваєте, що в інших більше шансів вирішити цю проблему;

• намагатися вирішити проблему терміново — небезпечно, оскільки розкриття й відкрите обговорення конфлікту може тільки погіршити ситуацію.

Стиль пристосування — це згладжування суперечностей всупереч власним інтересам. Може використовуватися як тактичне рішення в гострій боротьбі, етап на шляху досягнення головної стратегічної мети. Він виправданий, коли умови для вирішення конфлікту ще не дозріли, коли необхідно забезпечити тимчасове перемир'я. Певним чином тут особистими інтересами жертвують на користь супротивника. Ця стратегія поведінки може домінувати у звичайній поведінці людини внаслідок її індивідуально-психологічних особливостей (конформна поведінка).

Наводимо найхарактерніші ситуації, в яких рекомендується стиль пристосування:

• вас не дуже хвилює те, що трапилося;

• ви хочете зберегти мир і добрі стосунки з іншими людьми;

• ви відчуваєте, що важливіше зберегти з кимсь добрі взаємовідносини, ніж відстоювати свої інтереси;

• ви розумієте, що висновок набагато важливіший для іншої людини, ніж для вас;

• ви розумієте, що правда не на вашому боці;

• у вас обмаль влади або мало шансів перемогти;

• ви вважаєте, що інша людина може дістати з цієї ситуації корисний урок, якщо ви поступитесь її бажанням, навіть не погоджуючись з тим, що вона чинить, або вважаючи, що вона помиляється.

Стиль співробітництва — характеризується високим рівнем спрямованості як на свої інтереси, так і на інтереси суперника. Будується як на основі балансу інтересів, так і на визнанні цінності міжособистісних стосунків. Цей стиль може передбачати використання елементів інших стратегій, але у складному процесі співробітництва вони відіграють підпорядковану роль, виступають психологічними факторами розвитку взаємин між суб'єктами конфлікту. Наприклад, застосу-

вання елементів протиборства може сприйматися як демонстрація вашої принципової позиції в конфлікті.

Такий підхід рекомендується використовувати в описаних далі ситуаціях:

- вирішення проблеми дуже важливе для обох сторін і ніхто не хоче повністю від цього усунутися;
- у вас тісні, тривалі та взаємозалежні відносини з іншою стороною;
- у вас є час попрацювати над проблемою, що виникла (це вдалий підхід до вирішення конфліктів на основі перспективних планів);
- ви й інша людина поінформовані про цю проблему і бажання обох сторін відомі;
- ви і ваш опонент хочете винести на обговорення деякі ідеї й попрацювати над виробленням рішення;
- ви обидва спроможні викласти суть своїх інтересів і вислухати один одного;
- обидві конфліктні сторони наділені рівною владою або не помічають відмінності в становищі, щоб на рівних шукати вирішення проблеми.

Стиль компромісу — характеризується балансом інтересів конфліктуючих сторін, тобто це стратегія взаємної поступки, коли не псуються міжособистісні стосунки, вона сприяє їхньому позитивному розвитку. Компроміс має дві форми: активну (підписання мирової угоди в суді, укладання договорів, контрактів, взяття зобов'язань тощо) і пасивну (відмова від активних дій для досягнення певних взаємних поступок). Часто компроміс є етапом пошуку прийнятного рішення.

Нижче перераховано типові випадки, в яких стиль компромісу — найефективніший [41, с. 171–172]:

- обидві сторони мають однакову владу і мають взаємовиключні інтереси;
- ви хочете вирішити все швидко, бо у вас немає часу або тому, що це економічніший та ефективніший шлях;
- може влаштувати тимчасове рішення;
- ви можете скористатися короткочасною вигодою;
- інші підходи вирішення проблеми виявилися неефективними;
- задоволення вашого бажання має для вас не дуже велике значення і ви можете дещо змінити визначену на початку мету;
- компроміс дасть змогу вам зберегти взаємовідносини, і ви вважаєте за краще отримати що-небудь, аніж усе втратити.

Вивчення соціально-психологічного змісту поведінки сторін у конфліктній ситуації в психологічній літературі пов'язується з аналізом таких ***механізмів процесу взаємодії*** учасників конфлікту, як вплив, научення, наближення-уникнення, оцінка виграшів-програшів та ін. [75, с. 395–403].

Механізм впливу має у конфліктній ситуації багато варіантів, які проявляються у таких способах поведінки:

• *демонстрація посилення власних ресурсів* може, з одного боку, спонукати протилежну сторону здійснити дії, спрямовані на додаткову мобілізацію власних ресурсів. З іншого — якщо ця сторона розцінить власне становище як значно слабше порівняно зі становищем першої сторони — вона може піти на вимушені поступки;

• *очікування, утримання попереднього стану (з незначними поступками)* застосовується зазвичай в умовах більш-менш рівного розподілу сил сторін. Мета — отримання додаткової інформації про іншу сторону. Штучно створена ситуація очікування та невизначеності викликає у супротивника додаткову напруженість і провокує на певні дії, які й інформують про його реальне становище. Коли очікування надто затягується, сторона, яка очікує, може ініціювати дії шляхом незначних поступок. Дії супротивника у відповідь забезпечать їй необхідну інформацію;

• *ризик* як спосіб поведінки у конфліктній ситуації може застосовуватися за умови як рівності, так і нерівності сторін. В обох випадках сторона, яка ризикує, розраховує на ефект від своїх несподіваних дій. Важливим для неї є вибір найвигіднішого проміжку часу;

• *примус* використовується сильнішою стороною. Вона може нав'язати слабшій стороні невигідні умови діяльності (наприклад, дефіциту часу), зменшити можливості до опору, звузити коло її реальних дій у конфлікті;

• *фальшиві маневри, дезінформація* застосовуються з метою приховати свої слабкі сторони, досягти власних цілей за рахунок протилежної сторони. Створюючи фальшиві уявлення про свої дії, демонструючи "переваги", яких насправді не існує, сторона розраховує на те, що супротивник конструюватиме поведінку на основі отриманої інформації. Тим самим вона отримує певні часові переваги або можливість діяти несподіваним для протилежної сторони способом.

Механізм научення ґрунтується на мобілізації в умовах конфлікту людських здібностей до вирішення проблемних ситуацій. Психологи зазначають, що завдяки дії цього механізму:

• забезпечується така структура взаємодії між людьми, де *дії кожного з учасників стають взаємообумовленими*. В процесі конфліктної взаємодії сторони неминуче виявляють характерні й найбільш "напрацьовані" схеми поведінки;

• процес взаємодії структурується як відкритий, такий, що розвивається, бо він забезпечує *включення в поведінку кожної зі сторін нових елементів*. З розвитком конфлікту учасники навчаються не лише розуміти поведінку іншого, а й застосовувати такі дії у відповідних умовах. Власна поведінка може вироблятися як результат конструювання нових схем поведінки.

Механізм наближення-уникнення як джерело передусім внутрішньоособистісного конфлікту:

• виконує функцію відбору, визначає відповідні реакції при наближенні до успішного результату чи невдачі;

• стає важливим фактором спонукання, який визначає на індивідуальному рівні відповідні дії чи напрямки поведінки; сильнішій стороні допомагає в мобілізації ресурсів у разі відчуття наближення перемоги; слабшій — дає змогу йти на ризик, реалізувати дії для поліпшення власної позиції, знімає страх.

Механізм оцінки виграшів-програшів у конфліктних ситуаціях суттєво впливає на структурування взаємодії. Міжособистісні оцінки допомагають кожній зі сторін вивести інтегральну оцінку власних дій та дій іншого. І хоч не існує чітко визначених, точних і об'єктивних критеріїв виграшів-програшів, ними беззаперечно можна вважати:

• загальноприйняту думку, що відсутність швидкої і правильної реакції однієї зі сторін на дії іншої розцінюється як програш;

• еталон соціально-схвалюваної поведінки в аналогічних умовах. Іноді програш щодо позиції чи ресурсів не береться до уваги і результат окремої взаємодії розцінюється як виграш, бо відповідна сторона застосовувала засоби, які соціально високо оцінюються.

Врахування соціально-психологічних механізмів поведінки в конфлікті не повинно обмежуватися розглядом впливу їхньої внутрішньої конструкції. Важливо зважати на те, яким чином учасники взаємодії самі використовують ці механізми як фактори, що регулюють поведінку в умовах конфлікту. Тому особливу увагу потрібно приділяти співвіднесенню форм взаємодії в конфліктній ситуації з індивідуально-психологічними особливостями учасників, які впливають на вибір та структурування поведінки.

ПІСЛЯМОВА

Конфлікти — це реалії соціального життя. У суспільстві завжди виникали різноманітні конфлікти: між людьми, соціальними групами, організаціями, державами. Сучасна конфліктологічна парадигма визнає конфлікт як зумовлену природою суспільних явищ і процесів об'єктивну властивість соціальних систем. Проте "така легалізація" конфлікту не означає його об'єктивацію, тобто не наділяє конфлікти надсуб'єктним змістом. Інтенсивне вивчення причин виникнення, змісту, динамічних характеристик перебігу конфліктів не знімає проблеми їх небезпечності, особливо це стосується конфліктів на макрорівні.

Юридичний аспект об'єктивно займає належне місце у багатьох видах конфліктів. Починаючись далеко за межами права, соціальні конфлікти на певному етапі розвитку можуть набувати юридичних ознак і вирішуватись у правовій площині. Практично будь-який соціальний конфлікт, якщо він матиме бодай один з елементів, що містить юридичну характеристику, може набувати ознак правового і завершуватися із застосуванням юридичних процедур.

Власне юридичні конфлікти відбуваються у сфері юридичних відносин, пов'язані з протиборством суб'єктів права і суперечливими правовими інтересами. Правовими є всі міждержавні, конституційні,

трудові, кримінальні, а також чимало господарських, сімейних, побутових та інших конфліктів, якщо вони виникли у зв'язку із застосуванням, зміною, порушенням або тлумаченням права.

Конфлікти керовані. Існує чимало способів, методів, прийомів попередження, врегулювання та вирішення конфліктів. Серед найдосконаліших та вивірених часом — юридичні та квазіюридичні способи розв'язання спорів. Звісно, далеко не всі конфлікти є юридичними і можуть бути врегульовані за допомогою правових норм і процедур. І навпаки, конфлікти, які за своїм характером мають суто юридичну природу, зовсім не обов'язково мають завершуватися юридичними способами — інколи ефективніше спрацьовують такі примирні процедури, як медіація чи переговори. Проте вміння спрямовувати вирішення конфліктів у площину права, застосування юридичних засобів — важлива умова незворотності процесу демократизації державного і суспільного життя.

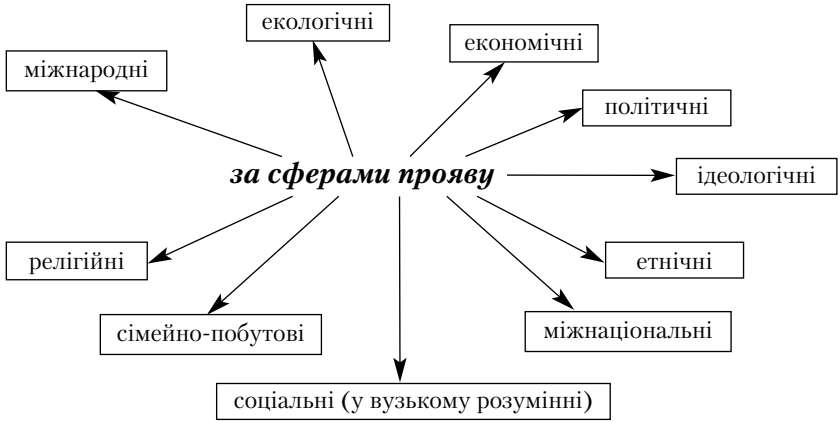
Сучасний юрист — це фахівець у сфері юридичної конфліктології. Практична діяльність судді, прокурора, адвоката, юрисконсульта, зрештою, усіх фахівців-юристів спрямована на запобігання, врегулювання та цивілізоване вирішення правових конфліктів. В умовах розбудови правової держави дедалі більшою стає потреба правників у знаннях і вмінні цивілізовано й справедливо вирішувати спори. Та й саме право завдяки своїй універсальності та обов'язковості все більше набуває характеру найвпливовішого засобу врегулювання конфліктів.

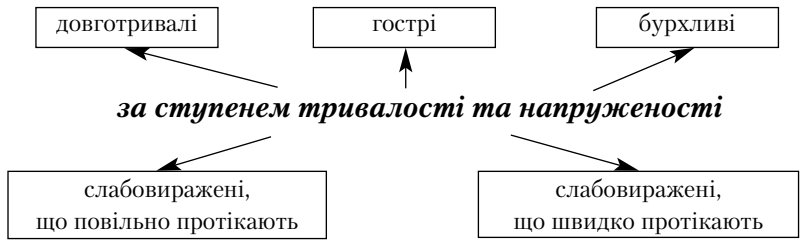
Додатки

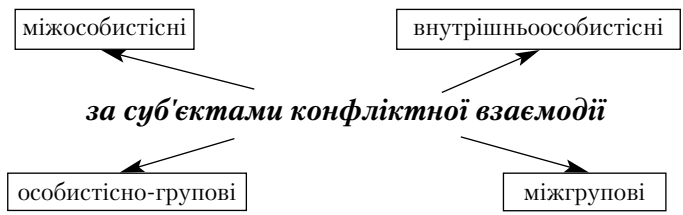
1. Види конфліктів.
2. Аналіз рушійних сил конфлікту та сфер життєдіяльності.
3. Структура конфлікту.
4. Умови перебігу конфлікту.
5. Види дій учасників конфлікту.
6. Динаміка конфлікту.
7. Типологія юридичних конфліктів. Види юридичних конфліктів.
8. Форми регулювання та вирішення конфліктів за ступенем втручання третьої сторони.
9. Методи вирішення конфліктів.
10. Процедура медіаторингу.
11. Система міжнародної примирної процедури.
12. Переговори — універсальний метод вирішення конфліктів.
13. Схема прогнозу-підготовки до майбутніх переговорів.
14. Конфліктографія.
15. Визначення типових способів реагування на конфліктну ситуацію.
16. Як завоювати друзів і впливати на людей.
17. Тест для визначення потреби у спілкуванні.
18. Методика визначення тривожності.
19. Як долати конфлікти за допомогою ключових елементів спілкування.
20. Правила поводження з “важкими” людьми в конфлікті.
21. Контроль емоційної сфери в ситуації конфлікту.
22. Вам буде легше діставати уроки з конфліктних ситуацій, якщо ви запам'ятаєте певні поради.

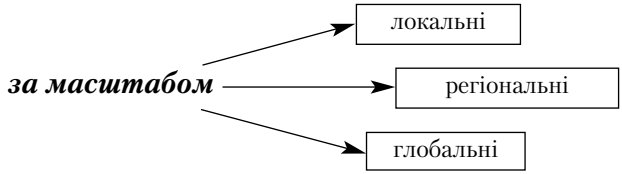
Додаток 1

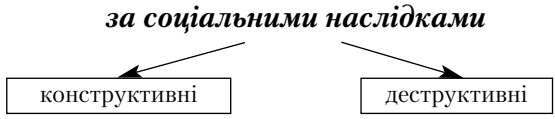
Види конфліктів

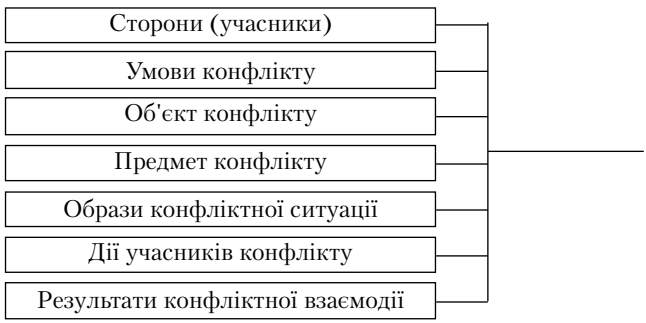

Додаток 2

Аналіз рушійних сил конфлікту та сфер життєдіяльності [36, с. 103]

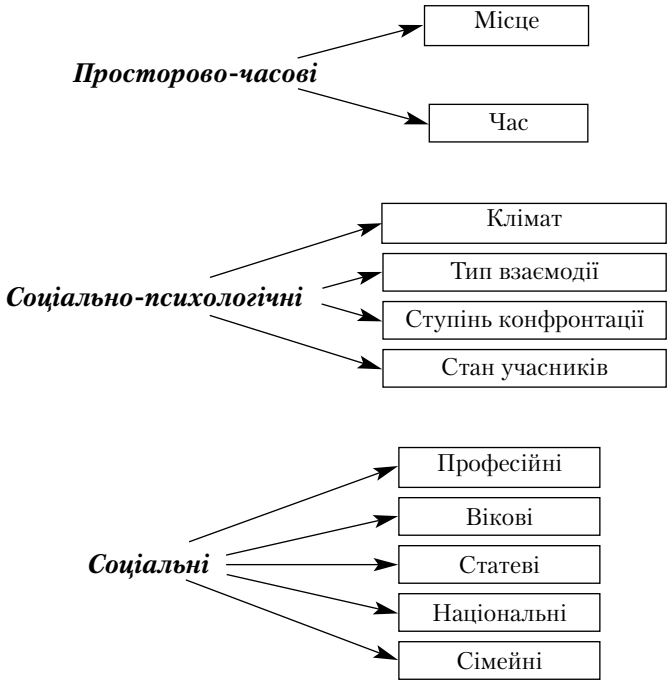
Рушійні сили конфлікту	Сфери життєдіяльності		
	Економіка	Політика	Духовне життя
Потреби	варіанти використання ресурсів	варіанти самоорганізації	людина: раціональна — емоційна
Інтереси	інститут розподілу	інтеграція — розкол	тип культур
Цінності	орієнтація на ринок-державу	влада як засіб або самоціль	інтеграція вищих цінностей

Додаток 3

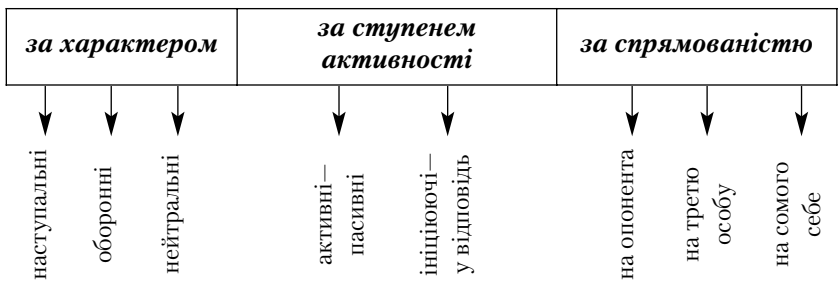
Додаток 4

Умови перебігу конфлікту

Додаток 5

Види дій учасників конфлікту

Додаток 6

Динаміка конфлікту

Додаток 7

Типологія юридичних конфліктів

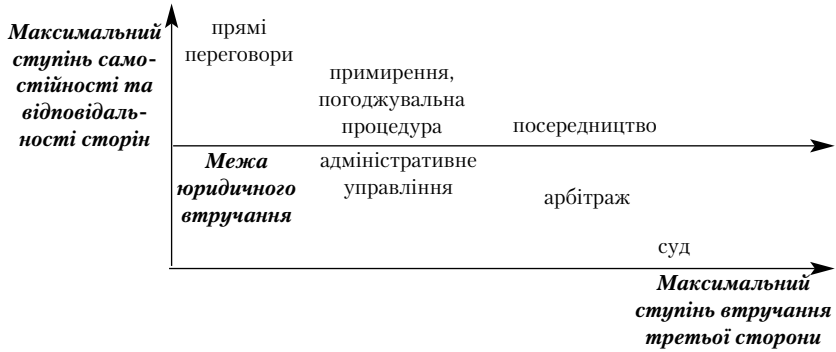
“Чисті” та “змішані” конфлікти
За галузями права
За характером приписів правових норм
За системою правозастосовних та правоохоронних органів
Конфлікти нормотворчі та правозастосування

Види юридичних конфліктів (за галузями права)

Еколого-правові
Міжнародно-правові
У державно-правовій сфері
Адміністративно-правові
Цивільно-правові
Господарсько-правові
Кримінальні та кримінально-процесуальні
Трудові
Сімейні

Додаток 8

Форми регулювання та вирішення конфліктів за ступенем втручання третьої сторони [95, с. 416]

Додаток 9

Методи вирішення конфліктів

№ п/п	Мета	Метод
1	Для з'ясування причин конфлікту	Творчої візуалізації
2	Для пошуку альтернатив	Мозкового штурму (брейн-стормінгу)
3	Для аналізу особистих реакцій	Контролю за допомогою автоматичного запису
4	Для самоаналізу своїх рішень та своєї поведінки	Уяви
5	Для створення внутрішньої мотивації, вироблення нових рішень	Використання техніки “вольового мислення”
6	Для контролю конфліктної взаємодії	Раціонально-інтуїтивний метод

Додаток 10

Процедура медіаторингу

1. Вступне слово медіатора

2. Відрекомендування сторін

3. “Вентиляція емоцій”

4. Формування порядку денного переговорів

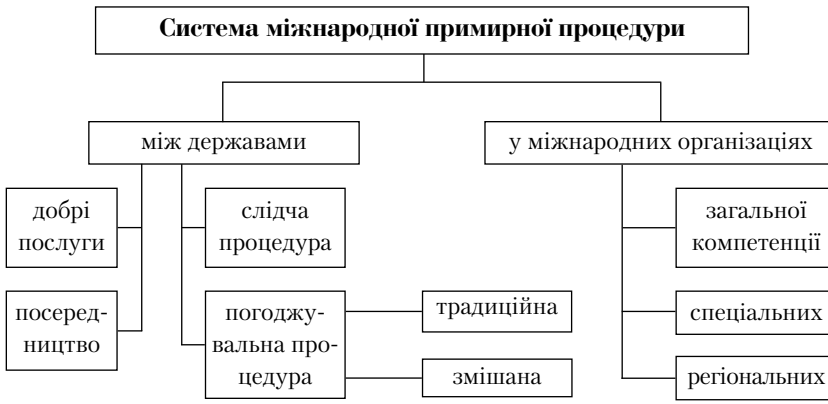
5. Вироблення пропозицій

6. Підготовка угоди та її прийняття

7. Вихід з медіації

8. Етап постконфлікту

Додаток 11

Додаток 12

Переговори — універсальний метод вирішення конфліктів

[19, с. 265–270]

Як метод вирішення конфліктів переговори являють собою набір тактичних прийомів, спрямованих на пошук рішень, взаємоприйнятних для конфліктуючих сторін.

Аби переговори стали можливими, необхідні такі умови:

- взаємозалежність сторін, які беруть участь у конфлікті;
- відсутність значної відмінності в силі у суб'єктів конфлікту;
- відповідність стадій розвитку конфлікту можливостям переговорів;
- участь у переговорах сторін, які можуть реально приймати рішення в наявній ситуації.

Кожен конфлікт у своєму розвитку проходить кілька **стадій** (*табл. 1*); на деяких з них переговори можуть бути неефективними, бо ще рано чи вже пізно, і можливі тільки відповідні агресивні дії.

Таблиця 1

Можливість переговорів залежно від стадії конфлікту

Стадії розвитку конфлікту	Можливості переговорів
напруга, незгода	переговори проводити рано, ще не всі складові конфлікту визначилися
суперництво, ворожість	переговори раціональні
агресивність	переговори за участю третьої сторони
насилля, воєнні дії	переговори неможливі, доцільні відповідні агресивні дії

Вважається, що переговори доцільно вести тільки з тими силами, які мають владу в сформованій ситуації і можуть вплинути на результат події.

Правильно організовані переговори відбуваються послідовно в кілька ***етапів***:

1. Підготовка до початку переговорів (до відкриття переговорів).
2. Попередній вибір позиції (початкові заяви учасників про їхню позицію в переговорах).
3. Пошук взаємоприйнятного рішення (психологічна боротьба, з'ясування реальної позиції опонентів).
4. Завершення (вихід з переговорної кризи).

Перший етап — підготовка до початку переговорів. Перед початком будь-яких переговорів украй важливо добре до них підготуватися: провести діагностику стану справ, визначити сильні і вразливі сторони учасників конфлікту, спрогнозувати розміщення сил, з'ясувати, хто вестиме переговори й інтереси якої з груп вони представляють.

Крім збирання інформації на цій стадії необхідно чітко сформулювати можливі результати участі в переговорах:

• у чому полягає основна мета проведення переговорів (*табл. 2*);

Таблиця 2

Можливі цілі та результати участі в переговорах

Формулювання мети	Можливі результати
максимально відображають наші інтереси	найбільш бажані для нас результати
враховують наші інтереси	передбачувані результати
утискають наші інтереси	зовсім небажані

• які варіанти є в розпорядженні. Реально переговори проводяться, щоб досягти результатів для учасників між найбільш бажаними і припустимими;

• якщо угоди не буде досягнуто, то як це позначиться на інтересах обох сторін;

• із чого складається взаємозалежність опонентів і з чого це видно.

Також проробляються процедурні питання: де краще проводити переговори; яка атмосфера очікується; чи важливі в майбутньому добрі відносини з опонентом.

Досвідчені учасники переговорів вважають: правильно організована процедурна стадія — половина успіху.

Другий етап переговорів — первісний вибір позиції (офіційні заяви учасників переговорів). Ця стадія дає змогу реалізувати дві мети учасників переговорного процесу: показати опонентам, що їхні інтереси вам відомі і ви їх враховуєте, визначити поле для маневру і спробувати залишити в ньому якнайбільше місця для себе.

Зазвичай переговори починаються із заяви обох сторін про їхні бажання й інтереси. За допомогою фактів і принципової аргументації (наприклад, "завдання компанії", "спільний інтерес") сторони намагаються зміцнити свої позиції.

Якщо переговори проходять за участі посередника, то він повинен дати можливість кожній стороні висловитися і зробити все можливе, щоб опоненти не перебивали один одного.

Комі того, ведучий визначає фактори стримування і керує ними: допустимий час на обговорювані питання, наслідки від неможливості дійти компромісу. Пропонує способи прийняття рішень: більшість, консенсус. Визначає процедурні питання.

Тут можливі різні *тактики* початку переговорів:

• прояв *агресивності* заради тиску на опонента у вигляді наступальної позиції, спроба розгрому опонента;

• для досягнення *взаємовигідного компромісу* можна використовувати маленькі поступки, установлення граничних термінів;

• для досягнення невеликого *домінування* можливе надання нових фактів, використання маніпуляцій;

• установлення *позитивних особистих* відносин: створення невимушеної дружньої атмосфери; сприяння неформальним обговоренням; прояв зацікавленості в успішному завершенні переговорів; демонстрація взаємозалежності; прагнення не втратити "власного обличчя";

• для досягнення *процедурної легкості*: пошук нової інформації; спільний пошук альтернативних рішень.

Третій етап переговорів — це пошук взаємоприйнятного рішення, психологічна боротьба.

На цьому етапі сторони перевіряють можливості один одного, наскільки реальні вимоги кожної зі сторін і як їх виконання позначиться на інтересах іншого учасника. Опоненти надають факти, вигідні тільки їм, заявляють про наявність у них різних варіантів. Тут же можливі маніпуляції та психологічний тиск на протилежну сторону, спроба натиснути на посередника, захоплення ініціативи всіма можливими способами. Мета кожного з учасників — дотримання рівноваги чи значне домінування.

Завдання посередника на цьому етапі — побачити й застосувати можливі комбінації з інтересів учасників, сприяти внесенню великої кількості варіантів рішень, спрямувати переговори в русло пошуку конкретних пропозицій. Часом переговори набувають різкого характеру, що зачіпає інтереси однієї зі сторін. В такому разі посередник має знайти вихід із цього становища.

Четвертий етап — завершення переговорів чи вихід із глухого кута.

Ще до цього етапу виникла значна кількість різних пропозицій і варіантів, але угоди не досягнуто. Часу залишається обмаль, збільшується напруженість, потрібно прийняти якесь рішення. Кілька поступок, зроблених наостанок сторонами, можуть врятувати всю справу. Але тут для конфліктуючих сторін важливо чітко пам'ятати, які пос-

тупки не впливають на досягнення їхньої основної мети (*табл. 2*), а які зводять нанівець усю попередню роботу.

Додаток 13

Схема прогнозу-підготовки до майбутніх переговорів
[107, с. 213–230]

Позитивний результат переговорів, на думку Р. Фішера та Д. Ертель, можна розглядати як суму семи елементів.

1. ***Інтереси***. Чим більше ми будемо думати про свої інтереси заздалегідь, тим вища ймовірність того, що ми зможемо їх задовольнити

+

2. ***Опції***. Це можливі варіанти угоди або частини можливої угоди. Чим більше продуманих опцій, тим вища ймовірність того, що серед них виявиться та, яка зможе задовольнити різні інтереси обох сторін

+

3. ***Альтернативи***. Перш ніж підписати контракт (угоду) або відкинути її, необхідно мати досить повне уявлення про те, що ще ми в змозі зробити

+

4. ***Легітимність.*** Ми не хочемо, щоб з нами поводилися несправедливо, не хочуть цього й інші. Тому корисно знайти такі зовнішні стандарти, які можна було б використати для переконання інших, що з ними поводяться належним чином, а також для захисту себе від неправильної поведінки протилежної сторони

+

5. ***Комунікація.*** У переговорах важливо враховувати і встановлювати двосторонній, "зворотний" зв'язок, оскільки кожна зі сторін прагне впливати на іншу. Необхідно заздалегідь продумати те, що ми можемо почути і що маємо сказати

+

6. ***Взаємовідносини.*** Треба мати деяке уявлення про те, як встановити відносини, що сприятимуть, а не перешкоджатимуть досягненню згоди

+

7. ***Зобов'язання.*** Якість результату переговорів оцінюється за змістом і реальністю обіцянок, які будуть дані. Заздалегідь продумати обіцянки, які реально, з погляду їх виконання, ми зможемо дати чи очікувати від протилежної сторони під час ведення і завершення переговорів

Мої інтереси	Опції	Легітимність	Інтереси партнерів
Що мене насправді непокоїть. Мої бажання, потреби, турботи, надії і побоювання	Можливі варіанти угод, яких ми можемо досягти	Зовнішні стандарти чи прецеденти, здатні переконати одну чи обидві сторони, які беруть участь у переговорах, про те, що запропонована угода справедлива	Що, на мою думку, їх справді непокоїть. Їх бажання, потреби, турботи, надії і побоювання
1. ...	1. ...	1. ...	1. ...
2. ...	2. ...	2. ...	2. ...
3. ...	3. ...	3. ...	3. ...
4. ...	4. ...	4. ...	4. ...
5. ...	5. ...	5. ...	5. ...

Моя альтернатива на випадок відходу	Зобов'язання
Що я можу запропонувати, якщо з переговорів піду без угоди? Який з варіантів найкращий? Що я напевне запроваджу?	Якщо ми насправді дійдемо згоди, то беремо на себе конкретні зобов'язання
1. ...	1. ...
2. ...	2. ...
3. ...	3. ...

Додаток 14

Конфліктографія [15, с. 213–214]

Цінність конфліктографії полягає в упорядкованості цілеспрямованих підходів. Це допомагає виявляти істинні причини проблеми. Конфліктограма розширить ваше бачення проблеми. Використовуйте її також під час планування складних стратегій. Найважливіші позиції напишіть червоним кольором. Конфліктографія — це погляд у майбутнє, пошук перспектив.

Конфліктограма дасть можливість встановити істинні недоліки партнерів, що приховуються за вербальними вимогами. Вона допоможе вам побачити конфлікт під іншим кутом зору. Це сприятиме отриманню нової інформації та новому розумінню іноді прихованих причин конфлікту.

Дуже важливий останній пункт конфліктограми: шукайте спільні точки зору, потреби та інтереси — це перспектива розвитку ситуації.

Після складання індивідуальних конфліктограм їх обговорюють, що сприятиме вирішенню конфлікту.

Проблемні питання	Мої	Партнера	Колективу	Спільні
1. Проблема • наявна • прихована				
2. Перешкоди • зовнішні • внутрішні				
3. Побоювання • реальні • уявні				
4. Сильні сторони • об'єктивні • суб'єктивні				
5. Можливість підтримки				
6. Інформація, якої бракує				
7. Потреби та бажаний результат				

Додаток 15

Визначення типових способів реагування на конфліктну ситуацію [54, с. 276–278]

(методика К. Н. Томаса)

За допомогою цієї методики можна виявити, наскільки піддослідний схильний до суперництва та співробітництва в різних групах, прагне до компромісів, уникає конфліктів чи, навпаки, намагається загострити їх, а також оцінити ступінь його адаптації до спільної діяльності.

Піддослідний повинен підкреслити або записати на аркуші літери "а" чи "б", які відповідають, на ваш погляд, рішенню.

1. а) Інколи я даю можливість іншим взяти на себе відповідальність за вирішення спірного питання.

б) Замість того, щоб обговорювати те, з чим ми не згодні, я намагаюсь звернути увагу на те, з чим ми обидва згодні.

2. а) Намагаюсь знайти компромісне рішення.

б) Прагну уладнати справу, враховуючи інтереси іншої людини, а також свої власні.

3. а) Зазвичай я наполегливо добиваюся свого.

б) Інколи я жертвую власними інтересами заради інтересів іншої людини.

4. а) Прагну знайти компромісне рішення.

б) Намагаюсь не образити іншої людини.

5. а) Улагоджуючи спірну ситуацію, завжди прагну знайти підтримку іншої людини.

б) Намагаюсь робити все, аби уникнути непотрібної напруги.

6. а) Прагну уникнути неприємностей для себе.

б) Завжди прагну добитися свого.

7. а) Намагаюсь відкласти розв'язання спірного питання з тим, аби згодом розв'язати його остаточно.

б) Вважаю за можливе у чомусь поступитися, аби досягти чогось іншого.

8. а) Як правило, я наполегливо прагну досягти своєї мети.

б) Насамперед прагну визначити зміст спірних питань.

9. а) Вважаю, що не завжди треба хвилюватися з приводу якихось суперечностей, що виникли.

б) Докладаю зусилля для того, щоб досягти своєї мети.

10. а) Твердо прагну досягти свого.

б) Намагаюся знайти компромісне рішення.

11. а) Намагаюся чітко визначити зміст спірних питань.

б) Прагну заспокоїти іншу людину, а головне — зберегти наші стосунки.

12. а) Визнаю за краще оминати позицію, яка може викликати суперечку.

б) Даю можливість іншій людині в чомусь залишитися зі своєю думкою, якщо вона також іде назустріч.

13. а) Пропоную середню позицію.

б) Наполягаю, щоб усе було зроблено по-моєму.

14. а) Повідомляю іншому свою точку зору і цікавлюся його думкою.

б) Прагну показати іншому логіку і переваги моїх поглядів.

15. а) Намагаюсь заспокоїти іншого і зберегти наші взаємини.

б) Прагну зробити все необхідне для того, щоб уникнути напруги.

16. а) Намагаюся не зачіпати почуттів іншого.

б) Як правило, прагну переконати іншого у перевагах моєї позиції.

17. а) Переважно наполегливо намагаюся досягти свого.

б) Прагну зробити все, щоб запобігти непотрібній напрузі.

18. а) Якщо це зробить іншого щасливим, дам йому можливість наполягти на своєму.

б) Надам іншому можливість залишитися із своєю думкою, якщо він іде мені назустріч.

19. а) Насамперед намагаюсь визначити зміст спірних питань.

б) Намагаюсь відкласти спірні питання для того, щоб із часом розв'язати їх остаточно.

20. а) Намагаюсь негайно подолати наші суперечності.

б) Прагну знайти найкраще поєднання переваг і втрат для нас обох.

21. а) Під час переговорів прагну бути уважним до іншого.

б) Завжди прагну до прямого обговорення проблеми.

22. а) Намагаюсь знайти "середину" між моєю позицією та позицією іншої людини.

б) Відстоюю власну позицію.

23. а) Як правило, дбаю про те, щоб задовольнити бажання кожного з нас.

б) Інколи даю можливість іншим взяти на себе відповідальність за розв'язання спірного питання.

24. а) Якщо позиція іншого здається мені важливою, прагну йти йому назустріч.

б) Намагаюсь переконати іншого піти на компроміс.

25. а) Прагну переконати іншого в тому, що я маю рацію.

б) Під час переговорів намагаюся бути уважним до аргументів іншого.

26. а) Зазвичай пропоную середню позицію.

б) Я майже завжди прагну задовольнити інтереси кожного з нас.

27. а) Дуже часто прагну уникнути суперечок.

б) Якщо це зробить іншого щасливим, я дам йому можливість наполягти на своєму.

28. а) Як правило, я наполегливо прагну досягти свого.

б) Улагоджуючи спірну ситуацію, намагаюсь знайти підтримку в іншого.

29. а) Пропоную середню ситуацію.

б) Вважаю, що не завжди потрібно хвилюватися через те, що виникають розбіжності.

30. а) Намагаюсь не зачіпати почуттів іншого.

б) Завжди обираю таку позицію у суперечці, щоб спільними зусиллями досягти успіху.

Ключ до тесту

№ п/п	Суперництво	Співробітництво	Уникнення	Компроміс	Поступливість
1			А		Б
2		Б		А	
3	А				Б
4				А	Б
5		А	Б		
6	Б		А		
7			А	Б	
8	А	Б			
9	Б		А		
10	А			Б	
11		А			Б
12			А	Б	
13	Б			А	
14	Б	А			
15			Б		А
16	Б				А
17			Б		
18				Б	А
19		А	Б		
20	А	Б			
21		Б	А		
22	Б			А	
23		А	Б		
24			А	Б	А
25	А		А		Б
26		Б		А	
27			А		Б
28	А	Б			
29			Б	А	
30		Б			А

У кожному з п'яти розділів опитувальника (суперництво, співробітництво, компроміс, уникнення, поступливість) підраховують кількість відповідей, які збіглися з “ключем”. Отримані результати порівнюють між собою для виявлення тих форм соціальної поведінки в ситуації конфлікту, до яких найбільш схильний піддослідний, а також тенденцій організації взаємин у складних умовах.

Як завоювати друзів і впливати на людей [54, с. 299–300]

(за Дейлом Карнегі)

П'ять основних принципів спілкування з людьми

1. Замість того щоб звинувачувати, постарайтеся зрозуміти людину. Адже це значно корисніше за критику, бо виховує в людині здатність ставитись до вас доброзичливо.

2. Насамперед необхідно пробудити в людині зацікавленість, щоб примусити її саму захотіти зробити що-небудь.

3. Коли займаємось розв'язанням своїх проблем, ми витрачаємо 95 % часу на думки про себе. А це неправильно. Треба припинити думати про власні бажання й чесноти, а натомість підкреслити позитивні якості людей і висловити їм схвалення, вдячність, які мають іти від щирого серця, відверто; треба бути щедрим на похвалу.

4. Кращий спосіб впливати на людину — це говорити з нею про те, чого вона хоче і постаратися допомогти їй досягти бажаного.

5. Необхідно завжди враховувати точку зору інших людей, їхні сумніви й сподівання.

Шість способів сподобатися людям

1. Виявляйте до них щирий інтерес.

2. Посміхайтеся.

3. Пам'ятайте, що ім'я людини є для неї найкращим словом з усього лексичного запасу.

4. Умійте добре слухати й заохочувати співрозмовника до розмови.

5. Починайте бесіду про те, що цікавить вашого співрозмовника, а не вас.

6. Постарайтеся дати людині відчути її перевагу над вами, робіть це щиро і природно.

Дванадцять способів змусити людину стати на вашу точку зору

1. Не можна взяти гору в суперечці; єдиний спосіб здобути у суперечці перемогу — це уникнути її.

2. Поважайте думку іншої людини, вашого співрозмовника. Ніколи не говоріть йому, що він не має рації.

3. Якщо ви знаєте, що хтось думає чи хоче сказати про вас щось негативне, обеззбройте його, сказавши про це раніше. Якщо ви не маєте рації, визнайте це швидко і в категоричній формі.

4. Починайте завжди розмову в дружньому тоні, адже крапля меду приваблює мух більше, ніж цілий лантух жовчі.

5. Розмовляючи, не розпочинайте з тих питань, де ваші думки розходяться, а починайте і продовжуйте говорити про ті проблеми, думки з яких збігаються. Примушуйте людину говорити "так" одразу, тобто намагайтеся одержати ствердну відповідь на початку розмови.

6. Дайте можливість співрозмовникові більше говорити, а самі намагайтеся говорити менше, ніж слухати. Якщо ви не згодні, не переривайте співрозмовника, це небезпечно; дайте йому висловитися, підкидаючи запитання. Намагайтеся його зрозуміти.

7. Дайте людині відчути, що ідея, яку ви висловили, належить їй, а не вам.

8. У будь-якої людини є причини поводитися так, а не інакше. Знайдіть причину і ви одержите ключ, за допомогою якого розгадаєте дії людини і навіть її особисті якості. Намагайтеся дивитися на речі очима вашого співрозмовника.

9. Ставтеся із співчуттям до бажань іншої людини.

10. Звертайтесь до шляхетних, а не істинних мотивів.

11. Використовуйте принципи наочності для своїх доказів.

12. Якщо ви хочете примусити людину з вольовим характером прийняти вашу точку зору, киньте їй виклик, взявши під сумнів її можливості; або навпаки — публічно заявіть, що вона це може зробити.

Дев'ять способів змінити думку людини, не викликаючи при цьому її незадоволення чи образи

1. Починайте бесіду з похвали співрозмовника і захоплення ним.

2. Не говоріть людині прямо в очі про її помилки.

3. Перш ніж критикувати інших, вкажіть на власні недоліки.

4. Ставте запитання, замість того, щоб наказувати.

5. Дайте можливість людині зберегти свою репутацію.

6. Хваліть співрозмовника за найменші його досягнення, будьте щирими, щось схвалюючи, і щедрими на похвалу.

7. Створюйте людині добру репутацію, яку вона могла б виправдати, приписуйте їй добрі якості, доводячи наявність яких, вона здійснюватиме гідні вчинки.

8. Використовуйте заохочення; намагайтеся показати людині, що те, що ви хочете від неї одержати або досягти, легко може здійснити тільки вона.

9. Поводьтеся так, аби людина була щаслива зробити те, що ви їй пропонуєте.

Додаток 17

Тест для визначення потреби у спілкуванні

[54, с. 280–281]

(Ю. М. Орлов, В. І. Шкуркін, Л. П. Орлова)

Мета: виявити рівень потреби у спілкуванні.

Тест містить твердження, які корелюють з ознаками двох протилежних груп: з високим і низьким рівнем потреби у спілкуванні.

1. Одержую задоволення, беручи участь у різних святах.
2. Можу вгамувати свої бажання, якщо вони суперечать бажанням моїх товаришів.
3. Мені подобається висловлювати комусь свою симпатію.
4. Більше я зосереджуюся на тому, щоб справляти враження, ніж мати друзів.
5. Я відчуваю, що в мене стосовно своїх друзів чомусь більше прав, ніж обов'язків.
6. Коли я дізнаюся про успіхи свого друга, у мене чомусь погіршується настрій.
7. Аби бути задоволеним собою, я повинен комусь у чомусь допомагати.
8. Мої турботи зникають, коли я перебуваю серед друзів на роботі.
9. Мої друзі мені дуже набридли.
10. Коли я виконую погану роботу, присутність людей мене надто дратує.
11. У безвиході я говорю лише ту частку правди, яка, на мою думку, не зашкодить моїм друзям і знайомим.
12. У скрутній ситуації я більше думаю не стільки про себе, скільки про близьку мені людину.
13. Неприємності в друзів викликають у мене стан, близький до хвороби.
14. Мені приємно допомагати іншим, навіть якщо це додасть мені значних труднощів.
15. З поваги до друга я можу погодитися з його думкою, навіть якщо він не має рації.
16. Мені більше подобаються пригодницькі оповідання, ніж про кохання.

17. Сцени насильства в кіно викликають у мене відразу.
18. Коли я на самоті, то відчуваю тривогу й напруженість більше, ніж коли перебуваю серед людей.
19. Вважаю основною радістю в житті спілкування.
20. Мені шкода покинутих собак та кішок.
21. Вважаю, що краще мати менше друзів, але вірних.
22. Люблю бувати серед людей.
23. Довго переживаю після сварки з близькими.
24. У мене більше близьких людей, ніж у багатьох інших.
25. Більше прагну досягнень, ніж дружби.
26. В судженнях про інших людей здебільшого довіряю власним інтуїції та уяві, ніж судженням про них з боку інших людей.
27. Надаю більшого значення матеріальному добробуту й престижу, ніж радості спілкування з приємними мені людьми.
28. Співчуваю людям, у яких немає близьких друзів.
29. Стосовно мене люди часто були невдячними.
30. Я люблю оповідання про безкорисливе кохання й дружбу.
31. Заради друга можу піти на жертву.
32. У дитинстві я входив до компанії, яка завжди трималася разом.
33. Якби я був журналістом, то писав би про силу дружби.

Обробка результатів

Піддослідний одержує по 1 балу, якщо відповів "Так" на твердження 1, 2, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 28, 30, 31, 32, 33, і якщо відповів "Ні" — на 3, 4, 5, 6, 9, 10, 15, 16, 25, 27, 29.

Сума балів свідчить про рівень потреби у спілкуванні:

до 22 балів — низький;
23–25 — нижчий від середнього;
26–27 — середній;
28–29 — вищий від середнього;
30–33 — високий.

Додаток 18

Методика визначення тривожності [54, с. 281–282]

(Шкала Тейлора, адаптація М. М. Пейсахова)

Мета: виявити рівень тривожності.

Інструкція. Необхідно дати відповідь на всі твердження, які містить опитувальник. Якщо вони відповідають вашому уявленню про себе, напишіть "Так", у протилежному разі — "Ні". Якщо ж вам важко дати певну відповідь, напишіть "не знаю". Працювати бажано швидко, не пропускати запитань, жодних додаткових написів не робити.

1. Часто я працюю з великим напруженням.
2. Вночі мені важко заснути.
3. Для мене приємні несподівані зміни у звичній обстановці.
4. Мені часто сняться жахливі сни.
5. Мені важко зосередитись на певному завданні чи роботі.
6. У мене дуже неспокійний і переривчастий сон.
7. Я хотів би бути таким щасливим, як, на мій погляд, щасливі інші.
8. Безперечно, мені не вистачає впевненості в собі.
9. Моє здоров'я дуже турбує мене.
10. Часом я відчуваю себе нікому не потрібним.
11. Я часто плачу, в мене "очі на мокрому місці".
12. Я помічаю, що мої руки починають тремтіти, коли я намагаюся зробити щось важке чи небезпечне.
13. Часом, коли я збентежений, у мене з'являється сильна пітливість і це дуже непокоїть мене.
14. Часто ловлю себе на думці, що мене щось тривожить.
15. Незрідка зосереджуюсь на тому, про що не хотілося б говорити.
16. Навіть у холодні дні я легко пітнію.
17. У мене бувають періоди такого занепокоєння, що я не можу всидіти на місці.
18. Життя для мене майже завжди пов'язане з незвичайною напруженістю.
19. Я чутливіший, ніж більшість людей.
20. Я легко бентежусь.
21. Моє місце серед оточення дуже непокоїть мене.
22. Мені дуже важко зосередитися на чомусь.
23. Майже весь час я відчуваю тривогу через когось або через щось.
24. Часом я стаю надто збудженим і мені важко заснути.
25. Мені доводилося відчувати страх навіть тоді, коли я точно знав, що мені нічого не загрожує.
26. Я схильний сприймати все дуже серйозно.
27. Часом мені здається, що переді мною нагромаджено труднощі, які я не здолаю.

28. Я майже завжди відчуваю невпевненість у своїх силах.
29. Мене дуже тривожать можливі невдачі.
30. Очікування завжди нервує мене.
31. Часом мені здасться, що я ні на що не здатний.
32. Бували періоди, коли через тривогу я не міг заснути.
33. Інколи я засмучуюсь через дрібниці.
34. Я легкозбудлива людина.
35. Я часто боюся, що ось-ось зашаріюся.
36. У мене не вистачає духу пережити всі майбутні труднощі.
37. Часом мені здається, що моя нервова система розхитана, і я ось-ось втрачу розум.
38. Найчастіше мої руки і ноги досить теплі.
39. У мене рівний і добрий настрій.
40. Я майже завжди відчуваю себе зовсім щасливим.
41. Коли потрібно на щось довго чекати, я можу бути спокійним.
42. У мене рідко бувають головні болі через пережиті хвилювання або неприємності.
43. У мене не буває серцебиття під час очікування на щось нове або важке.
44. Мої нерви розхитані не більше, ніж в інших людей.
45. Я впевнений у собі.
46. Порівняно з іншими людьми я вважаю себе сміливим.
47. Я сором'язливий не більше за інших.
48. Часто я спокійний і вивести мене з рівноваги нелегко.
49. Практично я ніколи не червонію.
50. Я можу спокійно спати після будь-яких неприємностей.

Обробка результатів

У запитаннях 1–37 підраховується кількість відповідей “Так”, у запитаннях 38–50 — кількість відповідей “Ні”. Відповіді “Не знаю” підраховуються в усіх твердженнях і кількість їх ділиться на 2. Рівень тривожності визначається сумою цих трьох показників.

До 15 балів — низький рівень;
16–20 — нижчий від середнього;
21–23 — середній;
24–27 — вищий від середнього;
28–50 — високий.

Додаток 19

Як долати конфлікти за допомогою ключових елементів спілкування [93, с. 114–115]

Спілкування — це найкращий спосіб уникнути конфлікту чи вирішити його, якщо він уже виник. Запам'ятайте такі ключові елементи спілкування.

• Приділяйте увагу невербальним свідченням того, що слова того, хто говорить, розходяться з його думками чи почуттями. Виносьте цю суперечність на відкрите обговорення.

• Стежте за тим, щоб у вас чи в іншої людини не було прихованих помилкових припущень чи установок. Обговорюйте їх відкрито, так, щоб помилки можна було виправити.

• Намагайтеся робити спілкування більш відкритим. Дипломатично кажіть про те, що думаєте, почуваєте і спонукайте до цього іншу сторону.

• Уникайте неясностей. Якщо ви чогось не зрозуміли — просіть пояснити. Якщо чогось не зрозумів хтось інший — дайте пояснення.

• Навчіться правильно слухати. Виявляйте при цьому зацікавленість і повагу до того, хто говорить. Виявляйте співчуття й давайте співрозмовнику відчути, що він почутий і зрозумілий. Слухайте уважно, не перериваючи і не засуджуючи. Час від часу переказуйте те, що почули, своїми словами, аби показати, що ви стежите за ходом викладу.

• Виявляйте власні почуття й бажання у ввічливій формі, використовуючи "Я-твердження". Уникайте "Ви-тверджень", що можуть викликати негативні емоції в опонента.

Додаток 20

Правила поводження з "важкими" людьми в конфлікті [93, с. 180–181]

1. Усвідомте, що людина важка в спілкуванні і визначте, до якого типу людей вона належить
2. Не потрапте під вплив цієї людини, її точки зору, світовідчуття; зберігайте спокій і нейтралітет
3. Коли ви хочете ухилитися від спілкування з такою людиною, спробуйте поговорити з нею і виявити причини її труднощів
4. Прагніть знайти спосіб задоволення її прихованих інтересів та потреб
5. Використовуйте спільний підхід до вирішення конфліктів, які починають вимальовуватися після віднесення поведінки важкої людини до певного типу, її нейтралізації або взяття під контроль.

Додаток 21

Контроль емоційної сфери в ситуації конфлікту [93, с. 36]

Коли необхідно стримувати своє роздратування?

- Ваше роздратування підживлює роздратування іншої людини.
- Емоційне розпалення збільшується, не даючи результату.
- Ваш гнів частково вже знайшов вихід.
- Необхідно разом подумати над вирішенням проблеми в майбутньому, а не перемелювати минуле.

Як придушити своє роздратування?

- Наказати собі зупинитися.
- Використовувати різні способи самозаспокоєння.
- Запропонувати придушити роздратування обопільно для того, щоб можна було розв'язати конфлікт.

Коли необхідно вислухати людину, яка охоплена гнівом чи страхом?

- Емоції людини такі сильні, що їм потрібно дати вихід.
- Людина не хоче вас слухати.
- Ворожість і підозріливість людини породжують роздратування і недовіру, які перешкоджають спілкуванню.

Як поводитися з людиною, охопленою гнівом чи страхом?

- Спокійно вислухати усе, що ця людина хоче сказати.
- Відповісти на її запитання.
- Навіть якщо негативні емоції опонента розпалюються, зберігати спокій і відповідати нейтральним тоном.
- Виявляти самовладання, показувати свою готовність вислухати та втішити.

Коли необхідно махнути рукою і піти?

- Розпалення, роздратування і ворожість занадто високі.
- Ви почуваєте, що ситуація стала болісною: думаєте тільки про це, відчуваєте дедалі більше роздратування і розчарування.
- Взаємини не варті емоційних затрат.
- Немає великої необхідності зберегти взаємини.
- Немає реального способу вирішити проблему чи позбутися вашого роздратування і недовіри.
- Ви хочете йти далі.

Як махнути на все рукою та піти?

- Порівняти вигоди і втрати взаємин.
- Переконати себе в тому, що необхідно списати втрати і залишити їх за спиною.

• Подумати про те, що в разі припинення взаємин, втрати будуть меншими.

• Дозволити самому собі махнути на все рукою і піти.

• Повторювати собі, що все скінчилося й час рухатися далі.

Додаток 22

Вам буде легше діставати уроки з конфліктних ситуацій, якщо ви запам'ятаєте такі поради [93, с. 189–190]

1. ***Подумайте, чого вас може навчити конфлікт.***

2. ***Запитайте у свого внутрішнього голосу, чого можна навчитися, яку користь можна отримати з цього сумного досвіду.***

3. ***Відведіть конфлікту належне місце:***

а) не дозволяйте негативному життєвому досвіду збити себе зі шляху;

б) визначите власну позицію і виходьте з неї, не дозволяйте впливати на неї іншим людям;

в) не давайте конфлікту підірвати вашу довіру до самого себе і знизити самооцінку;

г) пам'ятайте, що конфлікти становлять незначну частину вашого життя.

4. ***Позбудьтеся негативних емоцій, що залишилися після конфлікту, у такий спосіб***:

а) навчіться прощати самого себе;

б) виждіть якийсь час, щоб пов'язані з конфліктом почуття зникли;

в) усвідомте, що інші люди можуть менш критично оцінювати вас і те, що трапилося, ніж ви самі.

5. ***Не дозволяйте іншим людям ставати перешкодою***:

а) уникайте поганих людей, які засуджують вас, прагніть до спілкування з позитивними й доброзичливими людьми;

б) не витрачайте надто багато сил на переконання скептиків чи на спілкування з тими, хто не хоче вас слухати;

в) не дозволяйте іншим людям збуджувати у вас почуття провини;

г) будьте готові до спілкування з тими, у кого на вашу думку, після конфлікту залишився неприємний осад.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Конституція* України. — К., 1997.
2. *Антонович М. М.* Міжнародне публічне право. — К., 2003.
3. *Анцупов А. Я., Малышев А. А.* Введение в конфликтологию. — К., 1996.
4. *Анцупов А. Я., Шипилов А. И.* Конфликтология. — М., 1999.
5. *Баев О. Я.* Конфликты в деятельности следователя. — Воронеж, 1981.
6. *Бандурка А. М., Друзь В. А.* Конфликтология: Учеб. пособие. — Харьков, 1997.
7. *Бекешкіна І. Е.* Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні. — К., 1994.
8. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. — СПб., 1992.
9. *Бойко В. Ф., Євдокимов В. О., Юлдашев О. Х.* Право людини на правосуддя (Судове право України): Навч. посіб. — К., 2003.
10. *Большой* толковый социологический словарь (Collins). — Т. 1 (А-О): Пер. с англ. — М., 1999.
11. *Бородкин Ф. М., Коряк Н. М.* Внимание, конфликт! — Новосибирск, 1989.
12. *Бульба О.* Деякі аспекти реформування моделі поділу влади в Україні // Право України. — 2004. — № 4.
13. *Васильев В. Л.* Юридическая психология. — СПб., 1997.
14. *Верещак В. М.* Судовий компроміс у кримінальному судочинстві // Вісник Верховного Суду України. — 2000. — № 1.
15. *Вишнякова Н. Ф.* Конфликтология. — Мн., 2002.
16. *Ворожейкин И. Е., Кибанов А. Я., Захаров Д. К.* Конфликтология: Учебник. — М., 2000.
17. *Гірник А. М.* Посередництво в трудових конфліктах. — К., 1998.
18. *Гришина Н. В.* Психология конфликта. — СПб., 2000.
19. *Громова О. Н.* Конфликтология: Курс лекций. — М., 2000.
20. *Грузінова Л. П.* Трудові спори: Навч. посіб. — К., 2002.
21. *Дарендорф Р.* Элементы теории социального конфлика // Социолог. исследования. — 1994. — № 5.
22. *Демиденко Г. Г.* История учений о праве и государстве. — Х., 2001.
23. *Динь Нгуен Куок, Дайе Патрик, Пелле Ален.* Международное публичное право: В 2 т. — Т. 2: Кн. 3. — К., 2001.

24. *Дмитриев А. В.* Конфликтология: Учеб. пособие. — М., 2000.

25. *Дмитриев А., Кудрявцев В., Кудрявцев С.* Введение в общую теорию конфликтов: Юридическая конфликтология. Ч. 1. — М., 1993.

26. *Дмитриев А. В.* и др. Основы конфликтологии: Учеб. пособие / Под ред. академика РАН В. Н. Кудрявцева. — М., 1997.

27. *Дмитрієв А. І., Муравйов В. І.* Міжнародне право: Навч. посібник / Відп. редактори Ю. С. Шемшученко, Л. В. Губерський. — К., 2000.

28. *Донченко Е. А., Титаренко Т. М.* Личность: конфликт, гармония. — К., 1989.

29. *Дороніна М. С.* Культура спілкування ділових людей — К., 1997.

30. *Дружинин В. В., Конторов Д. С., Конторов М. Д.* Введение в теорию конфликта. — М., 1989.

31. *Дэн Д.* Преодоление разногласий. — СПб., 1994.

32. *Екологічне* право. Особлива частина: Підручник: Повний академічних курс/За ред. В. І. Андрейцева. — К., 2001.

33. *Емельянов С. М.* Практикум по конфликтологии. — СПб., 2000.

34. *Запрудский Ю. Г.* Социальный конфликт (политологический анализ). — Ростов-н/Д, 1992.

35. *Заржицький О.* Регіональна екологічна політика як об'єкт правового регулювання // Право України. — 2003. — № 10.

36. *Здравомыслов А. Г.* Социология конфликта. — М., 1995.

37. *Зеркин Д. П.* Основы конфликтологии. — Ростов-н/Д, 1998.

38. *Зигерт В., Ланг Л.* Руководить без конфликтов. — М., 1990.

39. *Иванов В. Н., Смолянский В. Г.* Конфликты и конфликтология. — М., 1994.

40. *Іванов В. М.* Історія держави і права України. — К., 2003. — С. 358–365.

41. *Ішмуратов А. Т.* Конфлікт і згода: Основи когнітивної теорії конфліктів. — К., 1996.

42. *Ішмуратов А. Т., Бобровник С. В.* Конфліктологія юридична // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол. Шемшученко Ю. С. (голова) та ін. Т. 3. — К., 2001.

43. *Карнеги Д.* Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей. — К., 1989.

44. *Козырев Г. И.* Введение в конфликтологию. — М., 1999.

45. *Коллизионное* право: учебное и научно-практическое пособие / Ю. А. Тихомиров. — М., 2003.

46. *Комаров В. В.* Гражданское процессуальное законодательство: проблемы, перспективы // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи. — К.; Харків, 2002.

47. *Конфликт*: социальный, политический, юридический: Труды НОСиА МНЭПУ. Вып. 4. — М., 2000.

48. *Конфликтология*: Учебник / Под ред. А. С. Кармина. — СПб., 1999.

49. *Конфліктологічна* експертиза: теорія і методика / Редкол.: А. М. Гірник (голова) та ін. — К., 1999.

50. *Конфліктологія*: Підручник / За ред. Л. М. Герасіної та М. І. Панова. — Харків, 2002.

51. *Конфликты*: политико-правовые аспекты. — Ярославль, 2001.

52. *Концепція* (основи державної політики) національної безпеки України // Голос України. — 1997. — 4 лютого.

53. *Корнелиус Х., Фэйр Ш.* Выиграть может каждый. Как разрешать конфликты. — М., 1992.

54. *Корнєв М. Н., Коваленко А. Б.* Соціальна психологія: Підручник. — К., 1995.

55. *Кривенко Л. Т.* Інституціоналізація конституційно-правової відповідальності — необхідна складова розширення та оновлення судової системи України // Судова реформа в Україні. — К.; Харків, 2002.

56. *Кримінальне* право України: Заг. частина: Підручник / Александров Ю. В., Антипов В. І., Володько М. В. та ін. — К., 2002.

57. *Кудрявцев С. В.* Конфликт и насильственное преступление. — М., 1991.

58. *Леванский В. А.* Моделирование в социально-правовых исследованиях. — М., 1986.

59. *Левин Курт.* Разрешение социальных конфликтов. — СПб., 2000.

60. *Линчевский Э. Э.* Контакты и конфликты. — М., 2000.

61. *Ложкин Г. В., Повякель Н. И.* Практическая психология конфликта: Учеб. пособие. — К., 2000.

62. *Ложкін Г. В., Сьомін С. В., Петровська Т. В. та ін.* Конфлікти у сумісній діяльності. — К., 1997.

63. *Лупьян Я. А.* Барьеры обвинения, конфликты, стресс... — Минск, 1986.

64. *Мадіссон В.* Правова конфліктологія та юридичний конфлікт у приватних правовідносинах // Право України. — 2003. — № 9.

65. *Маляренко В. Т.* Про змагальність сторін у кримінальному судочинстві та функціональне становище суду: окремі аспекти // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 6.

66. *Маляренко В.* Про рівень правосуддя в державі та повагу до суду // Право України. — 2004. — №1.

67. *Марков Г. Н.* Справочник по конфликтологии, общению и менеджменту. — СПб., 2000.

68. *Мастенбрук У.* Управление конфликтными ситуациями и развитие организации. — М., 1996.

69. *Матеріали* методологічного семінару "Конституційно-правові проблеми українського державотворення". — К., 2002. — 17 грудня.

70. *Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П.* Кримінальний процес України. — К., 1999.

71. *Мірошниченко М. І., Мірошниченко В. І.* Історія вчень про державу і право. — К., 2001.

72. *Нескороджена Л. Л.* Мирова угода та угода про визнання вини: можливість їх застосування в кримінальному процесі України // Вісник Верховного Суду України. — 2001. — № 1.

73. *Обозов Н. Н, Щёкин Г. В.* Психология работы с людьми: Учеб. пособие. — 5-е изд., стереотип. — К., 1999.

74. *Опришко В. Ф.* Державно-правова реформа в Україні: основні напрями // Право України. — 1998. — № 1.

75. *Орлова Э. А., Филонов Л. Б.* Взаимодействие в конфликтной ситуации // Психология конфликта: Хрестоматия / Сост. и общая редакция Н. В. Гришиной. — СПб., 2001.

76. *Осипова Н. П.* Соціальні фактори підвищення ефективності правосуддя // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи. — К.; Харків, 2002.

77. *Основы* конфликтологии: Учеб. пособие / Под ред. акад. РАН В. Н. Кудрявцева. — М., 1997.

78. *Петровский А. В.* Введение в психологию. — М., 1995.

79. *Пірен М. І.* Основи конфліктології. — К., 1997.

80. *Пірен М. І.* Деонтологія конфліктів та управління. — К., 2001.

81. *Пірен М. І.* Конфліктологія: Підручник. — К., 2003.

82. *Пилипенко А.* Адміністративно-юрисдикційна діяльність органів виконавчої влади: питання теорії // Право України. — 2004 — № 2.

83. *Пойченко А.* Конфлікти у громадянському суспільстві // Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи. — К., 2001.

84. *Притика Д.* Господарські суди України в умовах правової реформи // Право України. — 2004. — № 4.

85. *Притика Ю.* Система принципів третейського розгляду // Право України. — 2004. — № 1.

86. *Прокопенко В. І.* Трудове право України: Підручник. — Харків, 2000.

87. *Психология* конфликта: Хрестоматия / Сост. и общ. ред. Н. В. Гришиной. — СПб., 2001.

88. *Пушмин Э. А.* Мирные средства разрешения международных споров. — Ярославль, 1981.

89. *Пушмин Э. А.* Посредничество в международном праве. — М., 1970.

90. *Российская* социологическая энциклопедия / Под общ. ред. академика РАН Г. В. Осипова. — М., 1999.

91. *Рябов С.* Конституційний процес чи український екперимент? // Політична думка. — 1996. — № 1.

92. *Саати Т. Л.* Математические модели конфликтных ситуаций. — М., 1977.

93. *Скотт Дж. Г.* Конфликты, пути их преодоления. — К., 1991.

94. *Словник-довідник* термінів з конфліктології / За ред М. І. Пірен, Г. В. Ложкіна. — Чернівці; Київ, 1995.

95. *Социальные* конфликты в современной России: проблемы анализа и регулирования. — М., 1999.

96. *Соціологія*: короткий енциклопедичний словник / За заг. ред. В. І. Воловича. — К., 1998.

97. *Стефанюк В.* Проблеми вдосконалення адміністративного права та перспективи розвитку адміністративної юстиції в Україні // Право України. — 2003. — № 1.

98. *Сулимова Т. С.* Социальная работа и конструктивное разрешение конфликтов. — М., 1996.

99. *Таційй В.* Методологія конституційної реформи // Уряд. кур'єр. — 2003. — 9 березня.

100. *Таційй В., Тодика Ю.* Функціонування державної влади в аспекті конфліктології // Право України. — 1997. — № 8.

101. *Ткаченко О.* Принцип верховенства права в регулюванні еколого-правових відносин: поняття та значення // Право України. — 2003. — № 4.

102. *Трудове* право України: Підручник / За ред. Н. Б. Болотіної, Г. І. Чанишевої. — К., 2000.

103. *Трудові* спори: законодавство, коментар, судова практика. — К., 2000.

104. *Усатий Г. О.* Кримінально-правовий компроміс. — К., 2001.

105. *Уткин Э. А.* Конфликтология. Теория и практика. — М., 1998.

106. *Филимонов Н. В.* Конфликтные ситуации в деятельности оперуполномоченных аппаратов уголовного розыска. — Омск, 1985.

107. *Фишер Р., Ертель Д.* Подготовка к переговорам: Пер. с англ. — М., 1996.

108. *Фишер Р., Юри У.* Путь к согласию или переговоры без поражения. — М., 1990.

109. *Фрейд З.* Введение в психоанализ. Лекции. — М., 1989.

110. *Фрейд З.* Психология бессознательного. — М., 1990.

111. *Фролов С. Ф.* Социология: сотрудничество и конфликты. — М., 1997.

112. *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности. — М., 1994.

113. *Херсонский Б. Г., Дворяк С. В.* Психология и психопрофилактика семейных конфликтов. — К., 1991.

114. *Хорни К.* Ваши внутренние конфликты. — СПб., 1997.

115. *Цивільне право* України: Навч. посіб. / За заг. ред. І. А. Бірюкова. — К., 2004.

116. *Цивільне* право України: Підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. — К., 2003.

117. *Чорноченко С. І.* Цивільний процес України. — К., 2004.

118. *Чумиков А. Н.* Социально-политический конфликт: теоретические и прикладные аспекты. — М., 1993.

119. *Шевандрин Н. И.* Социальная психология в образовании. — М., 1995.

120. *Шейнов В. П.* Конфликты в нашей жизни и их разрешение. — Мн., 1996.

121. *Шостром Э.* Анти-Карнеги или человек-манипулятор. — М., 1994.

122. *Штефан М. Й.* Цивільний процес. — К., 1997.

123. *Шульженко Ф. П., Андрусяк Т. Г.* Історія політичних і правових вчень. — К., 1999.

124. *Щёкин Г. В.* Визуальная психодиагностика и ее методы. — К., 1992.

125. *Щёкин Г. В.* Визуальная психодиагностика: познание людей по их внешности и поведению. — К., 2001.

126. *Щёкин Г. В.* Организация и психология управления персоналом. — К., 2002.
127. *Юнг К.* Конфликты детской души. — М., 1995.
128. *Юнг. К.* Психологические типы. — М., 1996.
129. *Юридическая* конфликтология. Ч. 2: Юридический конфликт: Сферы и механизмы / О. Л. Дубовик, В. Н. Кудрявцев, С. В. Кудрявцев и др. — М., 1994.
130. *Юридическая* конфликтология. Ч. 3: Юридический конфликт: Процедуры разрешения / О. В. Бойков, Н. В. Варламова, Н. Б. Пархоменко и др. — М., 1995.
131. *Юридическая* конфликтология / О. В. Бойков, Н. В. Варламова, А. В. Дмитриев и др.; В. Н. Кудрявцев (отв. ред.). — М., 1995.
132. *Яблоков А. В.* Необходимость перемен в мировой экологической политике // Екологічний вісник. — 2004. — № 1–2.
133. *Ярошевский М. Г.* История психологии. — М., 1997.
134. *Boulding K.* Conflict and Defense. — N. Y., 1988.
135. *Burton J. (ed.)* Conflict: Yuman Needs Theory. — L., 1990.
136. *Coser L.* Conflict and Consensus. — N. Y. — 1984.
137. *Darendorf R.* The Modern Social Conflict. — N. Y. — 1988.

Зміст

Передмова 3
Розділ 1. Методологічні засади юридичної конфліктології 6
1.1. Ранні та загальнонаукові погляди на конфлікти 6
1.2. Філософсько-соціологічні погляди на конфлікти 11
1.3. Психологічні концепції конфлікту 15
1.4. Розвиток конфліктології на пострадянському просторі і в Україні 18
1.5. Конфліктологія як наука та її галузь — юридична конфліктологія 22
Розділ 2. Поняття й аналітика юридичного конфлікту 26
2.1. Поняття юридичного конфлікту 26
2.2. Структура юридичного конфлікту 32
2.3. Динаміка юридичного конфлікту 40
Розділ 3. Види юридичних конфліктів 48
3.1. Типологія юридичного конфлікту 48
3.2. Екологічні (еколого-правові конфлікти) 53
3.3. Міжнародні (міжнародно-правові) конфлікти 64
3.4. Конфлікти в державно-правовій сфері 68
3.5. Адміністративно-правові конфлікти 74
3.6. Конфлікти в цивільно-правовій та господарсько-правовій сферах 81
3.7. Кримінальні та кримінально-процесуальні конфлікти 89
3.8. Трудові конфлікти 95
3.9. Сімейні конфлікти 99
Розділ 4. Розв'язання та запобігання юридичним конфліктам 104
4.1. Проблема управління конфліктами 104
4.2. Способи розв'язання юридичних конфліктів 110
4.3. Міжнародно-правові процедури 123
4.4. Конституційні процедури та конституційне судочинство 133

4.5. Судовий розгляд цивільно-правових і господарських конфліктів 139
4.6. Розв'язання кримінально-правових конфліктів.....151
4.7. Вирішення трудових конфліктів 158
4.8. Запобігання та розв'язання сімейних конфліктів 165
Розділ 5. Психологія поведінки в конфлікті 169
5.1. Індивідуально-психологічні особливості поведінки в конфлікті 170
5.2. Конфліктна поведінка як взаємодія сторін 179
Післямова 186
Додатки.....188
Список використаної та рекомендованої літератури 214

The manual enlightens methodological fundamentals of conflictological science and its branch — juridicial conflictology. The manual reviews the notion, structure, dynamic characteristics of legal conflict, investigates the main types of jurisdictional disputes, ways of their averting and solving; it also discusses psychological fundamentals of appropriate behavior of a lawyer in conflict situations.

The material is given in accordance with the course Juridicial Conflictology. It was worked out at the Department of the history and theory of state named after Prince Volodymir The Great of Interregional Academy of Personnel Management.

Designed for the students of higher educational establishments, post-graduates, teachers and also for everybody interested in conflictology.

Науково-практичне видання
Іванов В'ячеслав Миколайович
Іванова Олена В'ячеславівна
ЮРИДИЧНА КОНФЛІКТОЛОГІЯ
Навчальний посібник

Educational edition
Ivanov, Vyacheslav M.
Ivanova, Olena V.
JURIDICIAL CONFLICTOLOGY
Educational manual

Відповідальний редактор *М. В. Дроздецька*
Редактор *Л. М. Ліщинська*
Коректор *О. В. Лебідь*
Комп'ютерне верстання *І. О. Блінова*
Оформлення обкладинки *А. В. Шиков, В. П. Кругленко*

Підп. до друку 07.12.04. Формат $60^{x}84/_{16}$. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 13,02. Обл.-вид. арк. 14,1. Тираж пр. Зам. № 5-0312

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000

ДП "Експрес-Поліграф"
04080 Київ-80, вул. Фрунзе, 47/2

Свідоцтво ДК № 247 від 16.11.2000